

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

ԱՂԳԱՅԻՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ
ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(1918 – 1921 ԹԹ.)

ԵՐԵՎԱՆ
2016

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

БЕНИАМИН МАИЛЯН

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС
И
ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН
В РЕСПУБЛИКЕ ГРУЗИЯ
(1918 – 1921 гг.)

ЕРЕВАН
2016

REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

BENIAMIN MAILYAN

NATIONAL ISSUE
AND
STATE OF ARMENIAN POPULATION
IN THE REPUBLIC OF GEORGIA
(1918 – 1921)

YEREVAN
2016

1178242
947,925

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՄԱԻԼՅԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՅԸ ԵՎ
ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(1918 – 1921 թթ.)

A 101942

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

2016

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ ր. գ. դ. Ա.Ն. Զաքարյան

Մաիլյան Բենիամին Վիկտորի

Մ 159 Ազգային հարցը և հայերի կացությունը Վրաստանի Հանրապետությունում 1918-1921 թթ., - Եր.: «Գիտություն» հրատ., 2016թ., 2016, 280 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է Վրաստանի ազգամիջյան փոխհարաբերությունների ներքաղաքական ասպարեզում 1918-1921 թթ. ի հայտ եկած հիմնական գերակայությունների ուսումնասիրությանը: Հետազոտությունում աղբյուրագիտական լայն հիմքի վրա հանրագումարի են բերված վրաց առաջին հանրապետության կառավարման բնագավառի նշանակալի առաջնայնությունները և գլխավոր սկզբունքները, բացահայտվում են երկրում ազգային հարցի առաջացման ու արմատավորման բուն պատճառները: Հեղինակը, վերլուծելով հայերի և ազգային այլ փոքրամասնությունների կացությունը Վրաստանում, նոր մոտեցում է ցուցաբերում քննարկվող հիմնահարցին, ուսումնասիրում է խնդիրը սոցիալ-տնտեսական, իրավական և կարևոր այլ գործոնների ազդեցության համատեքստում:

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբանների, քաղաքագետների, կուլկասագետների և ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Քաղաքակրթության զարգացման պատմությունը ցույց է տալիս, որ որքան բարդանում են հասարակության սոցիալական կառուցվածքները, այնքան ենթակառուցվածքներում գործառվող և վերարտադրվող փոխհարաբերությունները նորանոր խնդիրներն են առաջադրում, որոնց համար կոնկրետ լուծումներ գտնելը դառնում է ժամանակի հրամայական պահանջ: Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր առանձնահատկությունների հիման վրա մշակած գոյատևման իր կենսափիլիսոփայությունը, որի հիմքի վրա և որոշակի տրամաբանությամբ կառուցվում է նրա ապագան: Պատմական երկարատև կամ էլ կարճ ժամանակաշրջանում ամեն մի ազգ որպես գոյատևման հզոր ուժ ունենում է իր առանցքային գաղափարը: Դա է կանխորոշում հասարակության զարգացման հետագա ուղիները, որոնք նրան կամ դուրս են բերում ներդաշնակ, դինամիկ առաջընթացի մայրուղի, որը թույլ է տալիս առանց ներքաղաքական և ներտնտեսական լուրջ ցնցումների հաղթահարել հասարակության ներսում առկա սուր հակասությունները՝ հիմնվելով քաղաքացիական համաձայնության բարձր ինքնազգիտակցության վրա, կամ էլ դրա բացակայությունը երկիրը տանում է փակուղի, առճակատումների, դեգրադացիայի և, ի վերջո, կործանման: Թերևս այդպես եղավ ռուսական հին պետականության արագ քայքայման դեպքում: Եվ դրան նպաստեց, անշուշտ, ազգային հարցի առաջացումը: Անձայրածիր ու հսկայական այդ երկրի անթիվ ժողովուրդները ձգտում էին թոթափել կայսերական լուծը և ընտրել սեփական զարգացման ազատ ու անկաշկանդ ուղին:

1917-ի փետրվարյան իրադարձություններից հետո Ռուս-նովների նախկին կայսրությունում կյանքի էր կոչվում այն ամենը, ինչ այնքան ոգևորությամբ փառաբանվել էր փողոցներում ու հրապարակներում ազատության դրոշի տակ: Ռուսական միապետության անկումից անմիջապես հետո եվրասիական այս գեր-

պետության ողջ տարածքում լուծման առանձնահատուկ տեղ ունենր նրա բազմազան ազգությունների ինքնորոշման հիմնախնդիրը, այսինքն՝ իրենց սեփական կամքով ապագան կերտելու հարցը: Վրացական քաղաքական վերնախավը հենց սկզբից իրեն էր վերապահում Կովկասի ժողովուրդների գլխավոր ուժի և, հետևաբար, ազգային հարցի լուծման առաջնորդի պատասխանատու դերը: Կովկասում ազգային-տարածքային լուրջ վեճերի ու քաղաքական տարամերժ դիրքորոշումների հետևանքով, սակայն, տիրում էր փոխադարձ անվստահություն և թշնամանք: Վրացական ազգային շարժման արմատական թևը հանդես եկավ վրացաբնակ շրջաններին ինքնորոշման իրավունք տալու պահանջով: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը Ռուսաստանի մայրաքաղաքում նոր ընթացք սովեց զարգացող դեպքերին, երկրի ողջ տարածքում կտրականապես փոխեց քաղաքական իրադրությունը: Խաթարվեց Այսրկովկասի երեքուն միասնականությունը, ինչն առիթ տվեց 1918-ի մայիսի 26-ին վրացական անկախ պետականության հռչակմանը: Ազգային հարցը, սակայն, չէր կարող վերջնական իր հանգուցալուծումը ստանալ միայն վրաց ժողովրդի ինքնորոշման ակտով, քանզի «Վրաստան» կոչված տարածքն ուներ բազմազգ և այլացեղ բնակչություն: Ըստ այդմ՝ էլ ավելի է կարևորվում Վրաստանի նորագույն պատմության խորքային կողմերի անաչառ լուսաբանումը: Մ. Մ. Մինասյանի արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ զետեղված բազմաթիվ վավերագրերը և վկայությունները բացահայտում են, որ ազգային հարցը Վրաստանում տակավին մնում է չլուծված¹: Եվ այդ կարևոր հանգամանքը չեն ուզում ճանաչել ո՛չ պաշտոնական Թբիլիսին, ո՛չ էլ վրաց քաղաքական միջավայրը և գիտական հասարակայնությունը: Ուստի, «ոսկե գեղմի» երկրում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ասպարեզը ցայսօր էլ կարոտ է արդար և ազնիվ կարգավորման: Այստեղից էլ ինքնին հասկանալի է դառնում, թե որքան այժմեական ու հրատապ կարևորություն է

¹ Տե՛ս **Минасян С. М.** Этнические меньшинства Грузии: потенциал интеграции на примере армянского населения страны. Ереван, 2006.

ստանում այս բնագավառում անցյալի ողջ փորձի համակողմանի ուսումնասիրումը և ընդհանրացումը, որն ունի ոչ միայն ճանաչողական, այլև գործնական նշանակություն:

Վրաստանի առաջին հանրապետության պատմության լուսաբանումը գիտահետազոտական նշանակություն ունի հատկապես արխիվագների, օւերի, վիրահայերի և այլ ազգությունների սոցիալ-քաղաքական կացության բացահայտման տեսակետից: Թեմայի հետազոտման արդիականությունը պայմանավորված է նաև այն տեսանելի իրողությամբ, որ հենց առաջին հանրապետության շրջանում դրվեցին այն սկզբունքները և հիմքերը, որոնցով Վրաստանն առաջնորդվում է ժամանակակից ներքին իր քաղաքականության նպատակները սահմանելիս: Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ սույն թեման ուսումնասիրելու անհրաժեշտությունը համահունչ է ներկա գործընթացներին, երբ պատմաքաղաքական զանազան հանգամանքների բերումով ինքնուրույն և հիրավի անկախ պետություն դառնալու ուղին բռնած Վրաստանը որոշակի քայլեր է կատարում իրավական անհրաժեշտ դաշտ ստեղծելու հումանիտար ոլորտում և այն կատարելագործելու ճանապարհին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ, մեր կարծիքով, իշխող մտայնություն են դարձել որոշ զաղափարներ, որոնք վստահություն չեն ներշնչում և չեն բխում ուժեղ ու լիարժեք պետություն դառնալու այն նպատակադրումների ոգուց, որ իրենց առաջ դրել են վրաց հասարակական լավագույն և առաջադեմ ուժերը: Խոսքը վերաբերում է ազգային փոքրամասնությունների իրավական կացության կարգավորման տեսակետից կասկածելի և միանգանայն ոչ արդարացված հանրաճանաչ սահմանափակումներին:

ԽՍՀՄ-ի կազմաքանդման հետևանքով տեղի ունեցած հասարակական հարաբերությունների արմատական հեղաբեկումները և քաղաքական մարտահրավերները նոր խնդիրներ առաջադրեցին պատմագետներին: Վերջին տարիներին, սակայն, ակնհայտ դարձավ, որ Վրաստանի նորագույն ժամանակաշրջանի բազմակուտակ և խճճված պատմության մի շարք հիմնահարցեր, որոնք ունեն գիտաքաղաքական արդիական նշանակու-

թյուն, ոչ միայն չեն գտել իրենց հայեցակարգային լուծումները, այլև շարունակում են մնալ տակավին չլուսաբանված հարևան երկրի պատմագիտության մեջ: Պետք է նշել, որ վրաց հեղինակները ազգամիջյան փոխհարաբերությունների ասպարեզում առաջ եկած իրարամերժ հիմնայնողիքները հաճախ դիտարկում են ժամանակի իշխանությունների պաշտոնական դիրքորոշումների և պետական քարոզչության համատեքստում, ինչի հետևվանքով այդ ուսումնասիրություններում մի շարք կարևոր իրողություններ մեծ մասամբ ներկայացվել են հպանցիկ կամ ընդհանրապես չեն հիշատակվել: Ուստի, Վրաստանում ազգային հարցի առաջացման և նրա խորքային կողմերի քննությունը պատմագիտական առանձին հետազոտության առարկա մինչդեռ չի դարձել, առավել ևս, որ այդպիսի նպատակ մեզանում չեն էլ դրել:

Մեր հետազոտության նորույթն այն է, որ գիտական շրջանառության մեջ ներգրավելով մեծ քանակությամբ փաստաթղթեր ու կարևոր այլնայլ նյութեր, առաջին անգամ փորձ է արվում վերհանել ազգային հարցի գոյության իրողությունը վրացական առաջին հանրապետությունում և այն դիտարկել իր բոլոր արտահայտումների ու առանձնահատկությունների մեջ:

Առ այսօր կովկասագետ պատմաբանները համադրման մեջ չեն լուսաբանել օսական, արխագական, աջարական ու այլնայլ կնճռոտ հիմնահարցերը: Հետևաբար, վերոնշյալ պատմագիտական խնդիրները համեմատական և բազմակողմանի վերլուծության ենթարկելու փորձ է իրականացվել ընթերցողի դատին ներկայացված սույն ուսումնասիրության շրջանակներում:

Մենք, սակայն, Ջավախքի հայ բնակչության կացության լուսաբանման գիտահետազոտական կարևոր խնդրին չենք անդրադարձնում, քանզի նրա պատմությունն ամբողջացվել և սպառիչ մեկնաբանության է արժանացել ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա. Ա. Մելքոնյանի համապարփակ ուսումնասիրությունների մեջ²: Մեր

---

² Տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա. Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, նույնի՝ Նյութեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի

հետազոտության հիմնական առարկան վիրահայերի և արխագահայերի պատմության չլուսաբանված էջերն են³: Մույն մենագրության նպատակն է, ըստ էության, գիտական ասպարեզ հանել, համակարգված մեկնաբանել և վերծանել Վրաստանի հայության կյանքի և կացության այն կողմերն ու իրադարձությունները, որոնք առայժմ մութ են մնացել և, հետևաբար, դեռ չեն գտել իրենց պատշաճ տեղը հայրենի պատմագիտությունում:

Մենագրության աղբյուրագիտական հենքը Հայաստանի

դպրոցների պատմությունից (19-րդ դար – 20-րդ դարի սկիզբ). Երևան, 2005, նույնի՝ Javakhk: in the 19th century and the 1st quarter of the 20th century (A historical research), Yerevan, 2007.

³ Այս թեմային վերաբերող մի շարք աշխատություններ ունի միայն տողերիս հեղինակը. տե՛ս Մախյան Բ. Վ. *Հայկական դպրոցները Վրաստանի Հանրապետությունում 1918 – 1920 թթ.* // ՊԲՀ, 2006, № 1, էջ 181–199, նույնի՝ *Հայոց մշակութային ինքնավարության ծրագիրը Վրաստանի Հանրապետությունում (1920 թ.)* // Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVI, Երևան, 2007, էջ 173–179, նույնի՝ *Արխագահայի հայ գաղութի պատմությունից* // Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XXVII, Երևան, 2009, էջ 111–122, նույնի՝ *Вопросы армянской школы в Демократической Республике Грузия* // ВЕСТНИК Российско-Армянского Университета (гуманитарные и общественные науки), 2010, № 1, с. 23–24, նույնի՝ *Արխագահայի հայկական դպրոցների պատմությունից (1918 – 1921 թթ.)* // Հայ – Ռուսական Համալսարանի հինգերորդ տարեկան գիտաժողով (6–10 դեկտեմբերի 2010 թ.), Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 25–35, նույնի՝ *Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի գործունեության պատմությունից (1918 թ. օգոստոս – 1921 թ. փետրվար)* // ՊԲՀ, 2011, № 1, էջ 61–81, նույնի՝ *Армяне в контексте миграционных процессов в Абхазии и её этнополитической истории конца XIX – начала XX веков* // НАИРИ (Альманах: сборник материалов об Армении и армянской диаспоре). Ниж. Новгород, 2013, № 6, с. 169–187, նույնի՝ *Программа учреждения культурной автономии армян в первой республике Грузии* // Десятая годовичная научная конференция Российско-Армянского Университета. Сборник статей, Ереван, 2015, с. 524–529.

ազգային արխիվի (ՀԱԱ) փաստաթղթերն են⁴, նաև Վրաստանի Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՎԿՊՊԱ) նյութերը⁵: Արխիվային վավերագրերից բացի, աշխատության համար փաստագրական կարևոր հիմք են ծառայել ժամանակի պարբերական մամուլում հրապարակված արժեքավոր բազմաթիվ վկայությունները: Կատարվել է նաև վիճակագրական տվյալների վերլուծություն:

Ուսումնասիրության համար արժեքավոր սկզբնաղբյուր են նաև այն հրապարակումները, որոնցում քննարկվող հիմնահարցի լուսաբանման տեսակետից կան կարևորություն ներկայացնող փաստեր ու զանազան տվյալներ: Այդ առումով առանձնաևնում են Վրաստանում ՀՀ-ի դեսպանորդ Ա. Ջամայանի աշխատությունը⁶, ինչպես նաև Մոչիի Հայոց ազգային խորհրդի նախագահ Ա. Հակոբյանի հուշերը⁷:

---

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի № 441 ֆոնդ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության № 200 ֆոնդ:

⁵ Տե՛ս ՎԿՊՊԱ, Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության կառավարության քարտուղարության № 1861 ֆոնդ:

⁶ Տե՛ս Ջամայանի Ա. *Հայ-վրացական կնճիորը*, Երևան, 2011:

⁷ Տե՛ս Կարեն, *Արևմտահայ գաղութ մը Կովկասի մէջ* // ՀԱՅԳԵՆԻՔ (հանդես, Բոստոն), 1930, դեկտեմբեր, էջ 145–156, 1931, հունվար, էջ 105–115, մարտ, էջ 159–164, ապրիլ, էջ 161–166, հունիս, էջ 138–146, օգոստոս, էջ 148–155, սեպտեմբեր, էջ 156–159, հոկտեմբեր, էջ 134–141, նոյեմբեր, էջ 141–149, դեկտեմբեր, էջ 149–159, 1932, հունվար, էջ 154–159, մարտ, էջ 139–145, ապրիլ, էջ 141–147:

Գլուխ I

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

1918 թ. մայիսի 26-ին Թիֆլիսում հռչակվեց վրացական անկախ պետականության վերականգնումը՝ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետություն (այսուհետև՝ ՎՂՀ): Այդ օրը Վրաստանի Ազգային Խորհուրդը (այսուհետև՝ ՎԱԽ) հաստատեց «Անկախության մասին ակտ»-ը¹: Ավելի քան 100 տարի վրաց ժողովուրդը զրկված էր եղել սեփական ուժերով իր ճակատագիրը տնօրինելու իրավունքից, և այդ հռչակագրով հնարավոր դարձավ նորովի կերտել ազգային կառույցներն ու խորհրդանիշերը², առանց որոնց անհնարին է պատկերացնել ցանկացած կազմակերպված պետության գոյությունը: Ստեղծվեց կոալիցիոն սկզբունքի վրա հիմնված հանրապետական առաջին

---

¹ Տե՛ս *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии* [под ред. **Войтинского В. С.**]. Тифлис, 1919, с. 336–337. Վրաստանի անկախության գաղափարի վերածնման, տարածման և արմատավորման մասին մանրամասն տե՛ս **Маилян Б.В.** *К проблеме актуализации вопроса самоопределения Грузии на рубеже XIX и XX веков* // ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО (Проблемы истории стран СНГ), Москва, 2014, с. 33–50.

² ՎՂՀ-ի պետական դրոշն առաջին անգամ բարձրացվել է 1918 թ. մայիսի 26-ին ոռու փոխարքաների նախկին պալատի շենքի զլխին՝ Վրաստանի անկախության հռչակման արարողության ավարտից անմիջապես հետո: Հանրապետական բալերանգ դրոշի հեղինակն էր քանդակագործ և նկարիչ Յ. Ի. Նիկոլաձեն: 1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին կառավարությունը հաստատեց պատմաբան Բ. Ջավախիշվիլու կազմած և նկարիչ Ի. Ա. Շառլեմանի գծած զինանշանի նախագիծը, որի կենտրոնական մասում պատկերված է Սբ. Գևորգը: Պետական օրհներգն էր դարձել Կ. Փոցխվերաշվիլու «Դիդերա» («Ի փառս») մեղեդին (տե՛ս և Նախարարության օրհներգ. XX საუკუნე. თბილისი, 2003. გვ. 62):

կառավարությունը³: 1918 թ. հունիսի 24-ին վարչապետի պաշտոնը ստանձնեց Ն. Ն. Ժորդանիան:

Վրաց առաջին հանրապետության կազմավորումն ընթանում էր դժվարին պայմաններում: Անհրաժեշտ էր կարճատև ժամանակամիջոցում հաղթահարել ներքին հակասությունները, խաղաղեցնել սոցիալական և ազգային խմբերին, մի խոսքով, դուրս գալ քառսի ու անիշխանության ճիրաններից:

Քանի որ անկախության հռչակումից հետո հնարավոր չէր միանգամից անցկացնել իրավագոր խորհրդարանի ընտրություններ, ուստի ՎԱՄ-ը իրեն էր վերապահել ժամանակավոր օրենսդիր բարձրագույն մարմնի կարգավիճակը, որի նախագահ ընտրվեց սոցիալ-դեմոկրատ Ն. Ս. Չխեիձեն (Վաղոթ): Հաջորդ օրերին ձևավորվեց, կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքով ընդլայնված, ՎԱՄ-ի նոր կազմը, որին անդամակցեցին 67 սոցիալ-դեմոկրատ (այդ թվում հայազգի՝ Բ. Միկիրտումովը և Ս. Վարդոյանը)⁴, 16 սոցիալիստ ֆեդերալիստ⁵, 15 ազգային դե-

---

³ Նրա կազմի մեջ մտան չորս սոցիալ-դեմոկրատ՝ Ն. Ռամիշվիլի (ներքին գործերի նախարար, որը առժամանակ վարեց նաև վարչապետի պաշտոնը), Ա. Չխենկելի (արտաքին գործերի նախարար), Գ. Գիորգաձե (զինվորական նախարար), Ն. Խոմերիկի (երկրագործության և աշխատանքի նախարար), երկու սոցիալիստ ֆեդերալիստ՝ Գ. Լասխիշվիլի (ժողովրդական լուսավորության նախարար), Ծ. Ալեքսի-Մեսխիշվիլի (արդարադատության նախարար), ազգային դեմոկրատ՝ Գ. Ժուրուլի (ֆինանսների, արևտրի և արդյունաբերության նախարար), սոցիալիստ հեղափոխական՝ Ի. Լորթքիփանիձե (հաղորդակցության ուղիների նախարար): Տե՛ս Silogava V. & Shengelia K. *History of Georgia: from the ancient times through the «Rose revolution»*. Tbilisi, 2007, p. 208–209.

⁴ Տե՛ս Хроника // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 30. V. 1918. Ն. Ս. Չխեիձեի Եվրոպա գործուղվելուց հետո (1919 թ., հունվար) խորհրդարանի նախագահ կարգվեց ականավոր պատմաբան ու ազգագրագետ Է. Թաղաիշվիլին (ազգային դեմոկրատ):

⁵ Տե՛ս ՀՈՐԻԶՈՆ, 2. VI. 1918:

⁶ 1904 թ. Յնում հիմնվում է սոցիալիստ ֆեդերալիստների (ՄՑ) կազմակերպությունը՝ առաջին քաղաքական կուսակցությունը վրաց իրականության մեջ: Սկզբնապես այն ընդգրկում էր բոլոր նրանց, ովքեր

մոկրատ», 12 սոցիալիստ հեղափոխական», 3 ռադիկալ-դեմոկրատ, 4 «ալիոնական» և 2 անկուսակցական»։ ՎԱՆ-ը հետագա-

ձգտում էին վերականգնել Վրաստանի ինքնուրույնությունը։ Կուսակցության կարգախոսները միաձուլել էին և՛ ազգային, և՛ սոցիալական ազատագրման գաղափարախոսական դրույթները։ Իր գոյության վաղ շրջանում ՄՖ բաղկացած էր երկու՝ «ինքնավարականների» ու ազգային դեմոկրատների թներից։ Վերջինիս հարեցին նաև վրաց «անարխիստները» (Ս. Մերեթելի, Վ. Չերքեզիշվիլի և այլք)։ Չլինելով միատարր և վերապրելով մի շարք պառակտումներ՝ 1919 թ. հունվարին ՄՖ հոսանքը դարձյալ կիսվեց։ Մեծամասնությունը համախմբվեց *Սոցիալիստ ֆեդերալիստների հեղափոխական (բանվորական) կուսակցության* մեջ, որի առաջնորդն էր Գ. Լասխիշվիլին (Լալի), իսկ լրատվամիջոցը՝ «Մախալխո սաքմե» («Ժողովրդական գործ») պարբերականը։ Երկրորդ՝ սակավաթիվ հոսանքը ձևավորեց *Չախ սոցիալիստ ֆեդերալիստների «Մաշվրալտա» կուսակցությունը* (Ա. Ի. Մերեթելի և ուրիշներ)։ Ունենալով «սինդիկալիստական» հակումներ՝ ՄՖ-ի այս թևը, ի վերջո (1920 թ.), վերադարձավ մայր կուսակցության գիրկը։

⁷ Ազգային դեմոկրատների (ԱԴ) քաղաքական հոսանքը գոյություն ուներ դեռևս 1905 թ. հունվարից, երբ մի խումբ հասարակական գործիչներ մտադրվեցին ստեղծել ազգային կուսակցություն։ Այդ առաջին փորձը, սակայն, ապարդյուն եղավ։ Վրաց գրականության դասական Իյա Ճավճավաձեն առաջինը եղավ, ով համակարգեց ազգայնականների գաղափարախոսությունը և 1906 թ. շարադրեց նրանց ծրագիրը։ Մինչ ռուսական միապետության տապալումը, գոյություն ուներ այդ գաղափարախոսության կրողների երկու խումբ։ Մեկը համախմբված էր «Էրի» («Ազգ») ամսագրի շուրջ, մյուսը՝ «Կլդե» («Ժայռ»)։ Գլխավոր ջրբաժանը ազնվականության և քաղքենիության, նաև ունևոր գյուղացիության սոցիալ-տնտեսական շահերի հակադիր լինելու մեջ էր, սակայն նրանց քաղաքական ձգտումների համատեղումը և մերձեցումը, ի վերջո, հիմնականում և գերազանցապես հնարավոր եղավ հակահայկական պլատֆորմի վրա։ 1917 թ. հունիսին հիմնվեց ազգային դեմոկրատների ինքնուրույն կուսակցություն, որը հանդես էր գալիս լիբերալ-բուրժուական վերափոխումների իրականացման ծրագրով։ Մակայն եվրոպական չափանիշների տեսակետից նրան կարելի է դասել պահպանողական հակումներ ունեցող կազմակերպությունների շարքը։ Կուսակցության կարկառուն դեմքերից էին Ն. Նիկոլաձեն, Ս. Քեդիան, Գ.

Գվազավան, Է. Թադաիշվիլին, Պ. Գոտուան, Գ. Կիլոձեն: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Վրաստանի հասարակական կյանքում վրաց սոցիալ- դեմոկրատներից հետո ԱԴ իրականում քաղաքական երկրորդ ուժն էր: Սույն կազմակերպությունը լույս էր ընծայում վրացատառ «Սաքարթվելո» (նաև՝ «Ախալի Սաքարթվելո», «Իվերիա») և ռուսատառ «Վոզրոժդենիե», «Գրուզիա», «Օբնովլենիե» պարբերականները: Վրաստանի պետական և հասարակական կյանքում անհամեմատ համեստ դեր էին խաղում ԱԴ-ից առանձնացած ևս երկու կուսակցություն: *Ռադիկալ դեմոկրատների գյուղացիական կուսակցությունը* ստեղծվել էր 1917 թ. աշնանը՝ ԱԴ-ից իր սակավաթիվ «ձախ» թևի անջատման հետևանքով: Հողային բարեփոխման շուրջ ծագած սկզբունքային հակասությունների պատճառով՝ 1919 թ. հունվարին ԱԴ - ից առանձնացավ նաև «աջ»՝ առավել պահպանողական թևը, որն արտահայտում էր կալվածատերերի շահերը: Նրա անդամները (Գ. Վեջապելի, Ռ. Գաբաշվիլի, Դ. Վաչնաձե, Մ. Մաչաբելի, Գ. Ամիրեջիբի և այլք) հայտնի են որպես «անկախ» ազգային դեմոկրատներ, սակայն նրանց ձևավորած կուսակցությունը կրում էր «ազգային» անվանումը: Քաղաքական այդ հոսանքի տեսակետները տարածում էր «Կլդե» (նաև՝ «Մալի Կլդե») շաբաթաթերթը: «Անկախ» ազգային դեմոկրատներին գաղափարապես հարում էին նաև «Վրաստանի անկախության կոմիտե»-ի (ստեղծվել էր 1914 թ.) նախկին անդամները (Պ. Մուրգուլաձե, Գ. Մաչաբելի, Մ. Ծերեթելի, Լ. Կերեսելիձե և այլք), որոնք միաձուլվեցին ընդհանուր կազմակերպության մեջ: 1921 թ. հունվարին «անկախ» և «ռադիկալ» ազգային դեմոկրատները, ինչպես նաև «անկուսակցականների միություն» կոչված հասարակական կազմակերպության անդամները ստեղծեցին *Դեմոկրատական կուսակցություն*, որը մտածված էր պահպանողական և ազգային-արմատական բոլոր ուժերի համախըմբման համար:

⁸ Ռուսաստանի սոցիալիստ հեղափոխականների (եսեռներ) անդրկովկասյան ճյուղից առանձնացած վրաց կուսակիցները ստեղծեցին (1918 թ., հունիս) ինքնուրույն ՍՀ կուսակցություն: Քաղաքական այդ հոսանքի տեսակետներն արտահայտված են «Շրոմա» («Աշխատանք») պարբերականի էջերում: Կուսակցությունը գլխավորում էին Լ. Շենգելայան (նույն ինքը՝ ականավոր գրող Լեո Կիսաչելի), Ի. Նուցուրիձեն և Ի. Գոբեչիան:

⁹ *Национальный совет Грузии // КАРКАЗСКОЕ СЛОВО, 1. VI. 1918.*

յում որոշում կայացրեց իր կազմում ընդգրկել նաև Վրաստանի ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներին՝ հայերին հատկացնելով 10, արխագներին՝ 5, թաթարներին՝ 4, ռուսներին՝ 3, օսերին¹⁰ և հրեաներին¹¹՝ 2-ական, իսկ հույներին ու գերմանացիներին¹²՝ 1-ական պատգամավորական տեղ¹³: ՎԱՄ-ում աշխատանքի համար լիազորվեցին Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի (այսուհետև՝ ՀԱՄ) անդամները¹⁴: Հարկ է փաստել, որ վրաց խորհրդարանում այլ ազգությունների ներկայա-

---

¹⁰ Իբրև պատգամավորներ լիազորվեցին Գ. Գազլուր և Ա. Թիբիլովը (տե՛ս *Հրատու* // ՀՈՐԻԶՈՆ, 20. X. 1918):

¹¹ Վաղեմի ժամանակներից երկրում բնակվող վրացախոս հրեաները հայտարարեցին, որ իրենց զգալով իսկական քարթվելներ, անհիմն են համարում սեփական ներկայացուցչություն ունենալ խորհրդարանում, «քանի որ այնտեղ իրենց իրավունքները պաշտպանված են ամբողջ վրաց ժողովրդի շահերի հետ հավասար կերպով» (տե՛ս *Հրատու* // ՀՈՐԻԶՈՆ, 11. X. 1918, նաև՝ *Хроника: грузинские евреи* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 11. X. 1918): Ռուսական տիրապետության շրջանում առավելապես Թիֆլիսում բնակություն հաստատած եվրոպական աշքենազ-հրեաները, որոնց միջավայրում գորեղ էր սինոիստական կազմակերպությունների ազդեցությունը, բողոքարկեցին իրենց ցեղակիցների անջատ այս քայլը, սակայն ապարդյուն (տե՛ս *Хроника: протест евреев* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 12. XI. 1918):

¹² Վրաստանի գերմանացիների ազգային խորհուրդը երաշխավորել էր «Kaukasische Post» լրագիրը խմբագրող ճանաչված հրապարակախոս և հասարակական գործիչ Ա. Ֆ. Լայսթերի (Լիստ) թեկնածությունը (տե՛ս *Հրատու* // ՀՈՐԻԶՈՆ, 2. VI. 1918): Մինչև 1941 թ. Վրաստանում գոյություն ուներ շուրջ 20 գերմանական բնակավայր, որոնցից առավել խոշորն էին՝ Եկատերինենֆելդը (այժմ՝ Բոլնիսի), Մարիենֆելդը (այժմ՝ Մարթիճալա), Ալեքսանդերոբֆը (այժմ՝ Ավճալա) և Էլիզաբեթալը (այժմ՝ Ասուրեթի):

¹³ *Хроника: Национальные меньшинства* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 27. VIII. 1918.

¹⁴ Բացի ՀԱՄ-ից, Թիֆլիսում գործում էր հայկական մշակութալուսավորչական, բարեգործական, արհեստակցական և հայրենակցական ևս 43 միություն (տե՛ս *Хроника: Карабахский митинг* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 22. VI. 1919):

ցուցությունը սահմանվել էր «Անկախության մասին ակտով»: ՎԱԽ-ը, սակայն, գիտակցաբար հապաղում էր այդ իրավունքը գործնականում իրականացնող քայլերից, մինչև որ երկրի ազգաբնակչության քաղաքացիության մասին ընդհանուր հարցը չստացավ իր նպաստավոր լուծումը՝ հատկապես էթնիկ վրացիների շահերի տեսանկյունից:

Խորհրդարանում ոչ վրաց փոքրամասնությունների ներկայացուցչության մասին օրենքն ընտրության իրավունք էր տալիս սոսկ ազգային այն լիազոր կառույցներին, որոնք բաղկացած էին Վրաստանի քաղաքացիներից և որոնց գործունեությունը սահմանափակվում էր հանրապետության շրջանակներով¹⁵: Հետևաբար, «կազմնեցին փոքրամասնութեան կողմից մի շարք ազգային

---

¹⁵ Վրաստանի պառլամենտ // ՄՇԱԿ, 31. X. 1918: «Դեմոկրատական հանրապետության» ժամանակաշրջանում գոյություն ունեին ռուս, հույն, հրեա, ասորի և Վրաստանի այլ ազգությունների շահերն ու տեսակետները ներկայացնող բազմաթիվ ու բազմազան կազմակերպություններ: Քաղաքական դաշտում առավելապես աչքի էին ընկնում ռուս էսեռների և սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցությունների անդրկովկասյան ճյուղերը: Այդ հոսանքների ներկայացուցիչներն իրականում չէին հաշտվում Վրաստանի և կովկասյան այլ հանրապետությունների անկախության փաստի հետ և իրենց ռուսալեզու մամուլի էջերում («Զնամյա տրուդա», «Նարոդնոյե զնամյա», «Զնամյա ռեվոյուցիի», «Սոցիալ Դեմոկրատ» և այլն) «միջազգայնականության» տեսակետից խստորեն դատապարտում էին Այսրկովկասի քաղաքական կյանքում գոյություն ունեցող այս կամ այն բացասական ու արատավոր երևույթները: 1919 թ. հոկտեմբեր–նոյեմբեր ամիսներին կոմունիստների կազմակերպած խռովությունների ճնշումից անմիջապես հետո Վրաստանում արգելվեց այդ կառույցների պարբերականների լույս ընծայումը: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելուց հետո վրաց իշխանությունները թուլատրեցին ՌՄԴԿ-ի «միջազգայնականների» ճյուղի գոյությունը, որի տեսակետներն արտահայտում էր նաև հայալեզու «Նոր Խոսք» շաբաթաթերթը: 1920 թ. ավարտին սակավաթիվ այդ խումբը միացավ վրաց կոմկուսին: Վերջինիս հետ միաձուլվեց նաև մուսուլմանական սոցիալիստամետ «Ադալյաթ» կազմակերպությունը:

որի՝ կառույցը համալրվելու էր կամավորական սկզբունքով: Նրա կորիզը կազմեց զանազան ազգային տարրերից բաղկացած «կարմիր գվարդիան», որը մինչ այդ կցված էր Թիֆլիսի բանվորական պատգամավորների խորհրդին: Օրենքով ժողգվարդիան անմիջապես ենթարկված էր վարչապետին, սակայն նրա իրական հրամանատարն այդ կառույցի գլխավոր շտաբի պետ Վ. Ա. Ջուղելին էր (Վալիկո): Վրաստանի քաղաքական տարբեր հոսանքներ դժգոհում էին, որ ժողգվարդիայի վերահսկողությունը վերածվել է ՎՄԴԲԿ-ի¹⁹ մենաշնորհի, այսինքն, ըստ էության, այն շարունակում էր մնալ այդ կուսակցության զինուժը²⁰:

¹⁹ ՎԴՀ-ի տարածքում և առհասարակ վրաց իրականության մեջ գործող ամենախոշոր և ամենազդեցիկ քաղաքական ուժը Վրաստանի Սոցիալ-Դեմոկրատական Բանվորական Կուսակցությունն էր, որը և հիմնականում իր ուսերի վրա կրեց անկախ հանրապետության կառուցման ողջ պատասխանատվությունը: ՎՄԴԲԿ-ն առաջացել է 1918 թ. նոյեմբերին ՌՄԴԲԿ-ի անդրկովկասյան ճյուղի պառակտման հետևանքով: Նրա անդամները հայտնի են նաև որպես վրաց «մենշևիկներ»: Կուսակցությունն առաջնորդում էին Ն. Ժորդանիան, Ս. Ջիբլաձեն, Ն. Չխեիձեն, Ի. Ծերեթելին, Ա. Չխենկելին, Ե. Գեգեճկորին: Նրանք ՎՄԴԲԿ-ն դասում էին չափավոր մարքսիստական կազմակերպությունների շարքին, հետևաբար, խոստանում էին երկրում հաստատել ժողովրդավարություն և իրականացնել սոցիալական վերափոխումներ: ՎՄԴԲԿ-ին միացավ (1919 թ., հունվար) «Ալինի» («Արշալույս») խումբը, որի անդամները (Ի. Գոմարթելի և այլք), մեղադրվելով ազգայնականության մեջ, վտարվել էին ՌՄԴԲԿ-ից: ՎՄԴԲԿ-ին անդամակցում էին մտավորականության, գյուղացիության և բանվոր դասակարգի ներկայացուցիչներ շուրջ 80 հազ. մարդ: Կուսակցությունը լույս էր ընծայում տպագիր մամուլ, այդ թվում Կենտկոմի մարմիններ՝ վրացալեզու «Էրթոբա» («Միասնություն») և ռուսալեզու «Բորբա», նաև Սուխումի ճյուղի ռուսալեզու «Նաշե Մլովո» պարբերականը: 1921 թ. ՎՄԴԲԿ-ն պառակտվեց, նրա կազմից դուրս եկան «ձախ» թևին պատկանող մի խումբ կուսակցականներ, ովքեր ստեղծեցին «Մխիվի» («Ճառագայթ») խումբը (տպագիր մարմին՝ «Ախալի Մխիվի»): Ընկալվելով որպես վրացական ազգային կուսակցություն՝ ՎՄԴԲԿ-ն, այնուամենայնիվ, բազմազգ էր: Նրա շրջանակներում գործում էր նաև «հայկական սեկցիա»

1918 թ. օգոստոսի 20-ին կայացվեց բանակի ստեղծման և նրա կազմավորման սկզբունքների մասին որոշում²¹: Թուրք-թաթարների և մահմեդական այլ տարրերի ծառայությունը պարտադիր չէր Վրաստանի բանակի շարքերում: Զինապարտությունից ազատված էր նաև ռուս²² և արխազ²³ ազգաբնակչությունը: Առժամանակ գոյություն ունեւր «արխազական հարյուրյակ» կոչված կամավորական մի զորագունդ բաղկացած 300-400 հեծյալներից, որը, սակայն, կազմալուծվեց Սուխումի շրջանում առաջացած խլրտումների ժամանակ: Վրաստանի բանակ զորակոչվեցին զգալի թվով հայեր, իսկ նրանք, ովքեր հրաժարվեցին, ենթարկվեցին խստագույն պատիժների: Մի խումբ ախալցխացի դասալիքներ գնդակահարվեցին²⁴:

Պետական անվտանգության ոլորտը վերահսկում էր ՆԳ նախարարությանը կից գործող «Հատուկ ջոկատ»-ը (դեկավար՝ Մ. Ն. Բեդիա): Այդ ծառայությունը, որ ստեղծվել էր «հակահեղա-

(շուրջ 150 կուսակցական), որը ղեկավարն էր ՎՄԴԲԿ Կենտկոմի անդամ Մ. Կ. Վարդոյանը: Սեկցիան ուներ պարբերական՝ «Բանվորի Ձայն» շաբաթաթերթը: Առավելապես աչքի էր ընկնում «հայկական սեկցիայի» Աբխազիայի ճյուղը, որի անդամները (Ռ. Ավդալբեգյան, Տ. Սողոմոնյան, Ե. Մինասյան, Վ. Ռշտունի և այլք) գլխավորում էին նաև Սուխումի հայոց շրջանային ազգային խորհուրդը: Վրաստանի թուրք-թաթարական ազգաբնակչության շրջանակներում, ի նպաստ վրաց պետության կենսական շահերի, քաղաքական աշխատանք իրականացնելու նպատակով, կազմավորվեց «ինքնուրույն» սոցիալ-դեմոկրատական «Հումմեթ» («Հյումմաթ») կուսակցությունը: Վերջինս ՎՄԴԲԿ-ի նկատմամբ ոչ թե կրտսեր գործընկերոջ դերում էր գտնվում, այլ, փաստորեն, նրա պարզ ստորաբաժանումն էր [տե՛ս *B nauei naptau: Cbe3o naptau «Гуммет» // БОРЬБА, 23. XII. 1919*]:

²⁰ Տե՛ս *Silogava V. & Shengelia K.* Նշվ. աշխ., էջ 210-211:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²² *Ներքին գործերի և զինուորական մինիստրության հրամանը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 24. X. 1919:*

²³ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 1, գ. 243, թ. 1-1 շրջ.:

²⁴ Մելքոնյան Ա. Ա. *Ձավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, Երևան, 2003, էջ 317:

փոխության և սպեկուլիացիայի» դեմ պայքարի նպատակով, իր մեջ ներառում էր երկու վարչություն՝ քաղաքական և տնտեսական: Հիմնականում քաղաքական ուստիկանության պարտականություններ կատարող այս կառույցը զլխավորապես կազմված էր ՎՄԴԲԿ-ի անդամներից ու նրանց համակիրներից:

Վրաստանի խորհրդարանը 1918 թ. սեպտեմբերի 24-ին հաստատեց հանրապետության դատական համակարգի մասին օրենքը: Գերագույն դատարանի դերը ստանձնեց «Սենատ»-ը, որը բաղկացած էր նշանակովի 12 անդամից²⁵: Տեղերում բնակչությանն իրավունք էր վերապահված ընտրել «հաշտարար» դատավորներ, որոնք քննում էին քաղաքացիական բնույթ ունեցող գործերը: Քրեական և քաղաքական հանցանքների մեղադրանքով հարուցված գործերը պարտադիր քննվում էին «արտակարգ» դատարաններում, որոնք նաև մահապատժի մասին վճիռ կայացնելու իրավունք ունեին: Թիֆլիսում, Քութայիսում և Սուխումում գործող «արտակարգ» դատարանների փոխարեն 1920 թ. մարտին բացվեցին երդվյալ ատենակալների ատյանները: Կառավարությունը, սակայն, խուսափեց դատական համակարգի բարեփոխում իրականացնել ազգային փոքրամասնությունների բնակչության մի շարք շրջաններում, հատկապես Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառներում: Արդարադատության նախարարի պահանջով՝ 1921 թ. հունվարից դատարաններում բոլոր գործերն անվերապահորեն պետք է քննվեին վրացերեն լեզվով²⁶:

1918 թ. հոկտեմբերի 8-ին ՎԱԽ-ը վերանվանվեց Պատկամենտ: Այս մարմնի գործունեության ժամկետը սահմանվել էր մինչև 1919 թ. հունվարի 31-ը: Նրա արտակարգ նիստերը, սակայն, զուամրվեցին նաև փետրվարին, որոնք նվիրված էին Սոչիի²⁷ ու Ախալցխայի դեպքերի քննարկմանը:

²⁵ Silogava V. & Shengelia K. Նշվ. աշխ., էջ 211:

²⁶ ГРУЗИЯ, I. XII. 1920.

²⁷ Маилян Б.В. «Сочинский вопрос» в российско – грузинских отношениях (июль 1918 г. – май 1920 г.) // Третья годичная научная конференция РАУ. Сборник. Часть I. Ер., 2009, с. 77–82. Նույնի՝ *К вопросу о территориальном конфликте на Черноморском побережье Кавказа (июль 1918 г. –*

1918 թ. մայիսից մինչև 1919 թ. փետրվար նորակազմ Վրաստանի Հանրապետությունը հաղթահարել էր իր կայացման կարևոր փուլը: Փետրվարի 14-16-ին, համաձայն 1918 թ. նոյեմբերի 12-ի Սահմանադիր ժողովի (ՄԺ) մասին օրինագծի, հանրապետությունում տեղի ունեցան ընտրություններ, որտեղ բացարձակ հաղթանակ տարան ՎՄԴԲԿ-ի թեկնածուները: ՄԺ ընտրված պատգամավորներից 109-ը սոցիալ-դեմոկրատ էին, 8-ը՝ ազգային դեմոկրատ, 8-ը՝ սոցիալիստ ֆեդերալիստ, 5-ը՝ սոցիալիստ հեղափոխական²⁸: ՎՄԴԲԿ-ի ցուցակով խորհրդարան մտան նաև հայազգի չորս պատգամավոր²⁹: Այսպիսով, ձայների պահանջված քանակը ապահովեցին միայն վրացական ազգային կուսակցությունների համամասնական ցուցակները: Դա պայմանավորված էր «դեմոկրատական հանրապետությունում» որդեգրված «ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկության» սկզբունքի լուրջ խախտումներով: ՎԴՀ-ի «հպատակություն» սահմանող կանոնակարգի դիտավորյալ արգելքների շնորհիվ ձայնի իրավունքից զրկվեց ոչ վրացի ազգաբնակչության սովոր զանգվածը: 1918 թ. դեկտեմբերին Վրաստանի ու Հայաստանի միջև ռազմական բախման հետևանքով ՎԴՀ-ի հայաշատ վայրերում բնակչությունն ահաբեկված էր. այսպես, Սդնախում (Կախեթ) վրաց գվարդիականները ընտրողների ձեռքից խլում էին ՀՅԴ-ի օգտին տրված քվեաթերթիկները³⁰: Մթնոլորտը շիկացած

май 1920 г.) // ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО (Проблемы истории стран СНГ), Москва, 2013, с. 174-207.

²⁸ К выборам в Учредительное собрание // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 12. III. 1919.

²⁹ Ի տարբերություն Մ. Կ. Վարդոյանի և Ռ. Գ. Աուշտրովի, խորհրդարանի մյուս հայազգի անդամ Կ. Ա. Պանիկը (Փանյան), միաժամանակ լինելով Թիֆլիսի քաղաքային վարչության բարձրաստիճան պաշտոնյա, իրեն առհասարակ հեռու էր պահում վիրահայ համայնքի գործերից (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 61, թ. 26: Նաև՝ *Письмо в редакцию // БОРЬБА*, 3. VIII. 1919): ՄԺ-ի չորս կին պատգամավորների շարքում էր նաև Է. Մ. Տեր-Բարսեղյանը (Տեր-Պարսեգովա, Մալսիլաձե):

³⁰ *Выборы в Сигнахе // НАРОДНОЕ ЗНАМЯ*, 9. III. 1919.

էր նաև Դուշեթում, որտեղ «արգելած է խօսել հայերէն: Ընտրութիւնների ժամանակ յայտարարել են, որ այն հայը, որ ձայն կը տայ № 4-ին (ՀՅԴ-ի ընտրացուցակին – Բ. Մ.) իսկոյն և եթէ կարտրի...»³¹: Բացի այդ, Ախալցխայի (Մամիսե-Մեսխեթի), Ախալքալաքի (Ջավախք), Բորչալուի (Տաշիր) գավառների, ինչպես նաև Սվանեթիայի, Խնուրեթիայի ու Աբխազիայի ազգաբնակչության մասնակցությունն ընտրություններին առժամանակ հետաձգվել էր³²: 1919 թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ՄԺ-ի լրացուցիչ ընտրությունների արդյունքում նրա կազմի մեջ ընդգրկվեցին նաև ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչները³³:

ՄԺ-ի նախագահ ընտրվեց Ն. Ս. Չխեիձեն, սակայն վերջինիս տևական բացակայության հետևանքով այդ կառույցի նախագահությունը, նրա գոյության գրեթե ողջ շրջանում, վարում էր փոխանորդ Ա. Ս. Լոմթաթիձեն (նա միաժամանակ զբաղեցնում էր Թիֆլիսի քաղաքային դումայի ղեկավարի պոստը): ՄԺ-ի գումարման գլխավոր նպատակն էր մշակել Վրաստանի առաջին սահմանադրությունը: Պետական այդ մարմինն օժտվեց նաև խորհրդարանին բնորոշ բոլոր հատկանիշներով:

ՄԺ-ն իր անդրանիկ նիստում՝ 1919 թ. մարտի 12-ին, հանդիսավոր վերահաստատեց «Անկախության մասին ակտ»-ը: Այնուհետև, դարձյալ Ն. Ն. Ժորդանիայի գլխավորությամբ, ստեղծվեց նոր կառավարություն, որը բաղկացած էր միմիայն ՎՄԴԲԿ-ի ներկայացուցիչներից³⁴:

³¹ Տե՛ս Դրութիւնը Դուշեթում // ՅԱՌԱՋ, 18.II.1919:

³² Парламент Грузии // ЗАКОНДАТСТВО СЛОБО, 4. II.1919.

³³ Ջ. Ն. Ջորյան, Տ. Գ. Ավետիսյան և Դ. Գ. Դավիթխանյան, որին փոխարինեց Գ. Ա. Տեր-Ստեփանյանը (տե՛ս ԱՇԽԱՏԱՒՈՂ, 20. IX. 1919):

³⁴ Կառավարության կազմի մեջ մտան. Ն. Վ. Ռամիշվիլի (զինվորական, ներքին գործերի և ժողովրդական լուսավորության նախարար), Ե. Պ. Գեգեճկորի (արտաքին գործերի և արդարադատության նախարար), Կ. Պ. Կանդելակի (ֆինանսների, արևտրի և արդյունաբերության նախարար), Ն. Գ. Խոմերիկի (երկրագործության, աշխատանքի և հաղորդակցության ուղիների նախարար) [տե՛ս ՆՁԿՐԹՅՈՅՅԵԼՈՍ ՈՆՃԹՐՈՑ. XX ԵՅՅԵՅԵ. ՅՅ. 61–62]: 1919 թ. դեկտեմբերին կառավարության կա-

Վրաստանի առաջնորդները հավակնում էին իրենց նորաստեղծ պետության տարածքում ներառել ոչ միայն Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգները, այլև ծավալապաշտական ծրագրեր էին մշակում Սուխումի (Աբխազիա), Սոչիի (Ջիբրեթի), Չաքաթալայի (Ճար-Բելոքանի) շրջանների, նաև Լոռի-Փամբակի, Ղազախ-Շամշադինի (Տավուշ) և Ղարայազի (Գամբեճան) նկատմամբ: Էթնիկ այլ խմբերի բնակության մի շարք շրջանները վրացական կողմը շտապեց կանխավ հայտարարել որպես իր պատմական ժառանգություն՝ աբխազների, օսերի, ջավախքահայերի, թաթարների, մեգրելների սկիզբ առած ինքնորոշման գործընթացը խոչընդոտելու համար: Հետևաբար, «Վրաստան» կոչված տարածքի ոչ վրաց ազգությունները բռնի ճնշումների և քաղաքական մեքենայությունների պատճառով չկարողացան իրականում ինքնուրույն գործել և որոշել սեփական ճակատագիրը:

Փարիզի վեհաժողովում (1919 թ.) վրացական կողմը հանդես եկավ մի շարք տարածքային նոր պահանջներով: Պաշտոնական Թիֆլիսը շուրջ 93 հազ. քառ. կմ ընդգրկող տարածքն Այսրկովկասում իր «անվիճելի» մասնաբաժին էր համարում, որի մեջ էին նաև Բաթումի մարզը, Արդահանի ու Օլթիի (Տայք) շրջանները: Այդ տարածքն ուներ շուրջ 3 մլն 400 հազ. ազգաբնակչություն, որից 1 մլն 757 հազ. ազգությամբ վրացի³⁵: Վերջիններս բացարձակ մեծամասնություն էին Քութայիսի նահանգում՝ 97.3%: Հարևան Թիֆլիսի նահանգում վրացիները կազմում էին ազգաբնակչության 44.6%-ը, հայերը՝ 21.5%-ը, իսկ թյուրքախոս տարրերը՝ 10.5%-ը³⁶: Թիֆլիս քաղաքը մեծ մասամբ բնակեցված

ուղվածքում, նաև անհատական կազմում որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին. արդարադատության նախարար կարգվեց Ռ. Մ. Արսենիձեն, իսկ զինվորական նախարարի պաշտոնը ստանձնեց Գ. Ս. Լորթքիփանիձեն (տե՛ս СЛОВО, 3. I. 1920):

³⁵ Ментешавили А. Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии. 1917–1921. Тб., 1987. с. 115.

³⁶ Хармандарян С. В. Ленин и становление Закавказской федерации. 1921–1923. Ер., 1969. с. 12. Գրականության մեջ երբեմն հանդիպում են բերված թվերից փոքր շեղումներ: Այդուհանդերձ, դրանք, ընդհանուր

էր հայ (43.1%), ռուս (26.5%) և վրացի (10.8%) ազգություններով³⁷: Կառավարությունը չկաշկանդվեց զենքի ուժով հպատակության բերել Բորչալուի և արևելյան այլևայլ շրջանների թուրք-թաթարական ազգաբնակչությանը³⁸: Հետևաբար, հանրապետությունն ուներ նաև 300 հազ. (1921 թ.) մահմեդական բնակիչ³⁹: Հայերն առավել մեծ ազգային փոքրամասնություն էին՝ շուրջ 400 հազար⁴⁰: Այսպիսով, ազգային ու կրոնական տեսակետից խայտաբղետ Վրաստանում փոքրամասնությունները կազմում էին բնակչության ստվար հատվածը:

ՎՂՀ-ի կառավարության իրական իշխանության սահմաններում գտնվող տարածքը 1918 թ. ներառում էր երկու նահանգ (16 գավառ) և վարչական երկու շրջան: Պաշտոնական Թիֆլիսը հետզհետե (1919 թ., ապրիլ) իրեն ենթարկեց Արդահանի շրջանի հյուսիսարևմտյան մասը, նաև Բաթումի մարզը (1920 թ., մարտ-

---

առմամբ, մոտ են ճշմարտությանը: Վրաստանի ազգաբնակչության թվաքանակի, տեղաբաշխման, լեզվական պատկանելության և վիճակագրական այլ տվյալների վերաբերյալ ավելի ստույգ տեղեկություններ կան միայն ԽՍՀՄ-ի առաջին միութենական մարդահամարում [տե՛ս *Население Закавказья* (Всесоюзная перепись населения 1926 г. Краткие итоги. Издание ЗакЦСУ). Тифлис, 1928]:

³⁷ *Кавказский Календарь на 1917 г.* Тифлис, 1916, с. 206–207. Վրաց «մենշևիկյան» կառավարության «արգասաբեր» գործունեության շնորհիվ թվերի այս հարաբերակցությունը զգալի փոփոխություն կրեց: Այսպիսով, Վրաստանի մայրաքաղաքում առաջնությունն անցել էր քարթվելական ազգությանը, որը, համաձայն 1922 թ. կատարված հաշվառման, ուներ 35.3%: Վրացիներից հետո հայերն էին՝ 34.9%, ապա ռուսները՝ 17.3% [տե՛ս *კავკასია შ. ქ. თბილისის მოსახლეობა 1803–1970 წწ.* (სტატისტიკურ-გეოგრაფიკური ნარკვევი), თბილისი, 1979, გვ. 70, ცხრილი № 12]:

³⁸ *Տե՛ս Բորչալուի հնազանդությունը // ՀՈՒԻԶՈՆ*, 18. VI. 1918:

³⁹ *Мерквилладзе В. Н. Создание и укрепление советской государственности в Грузии (1921–1936)*. Тбилиси, 1969, с. 187.

⁴⁰ *Տե՛ս Куртов А. А., Вьюнов В. Н. Миф о поправной демократии // КАВКАЗСКИЕ НАУЧНЫЕ ЗАПИСКИ* (հանդես, Մոսկվա), 2010, № 1, с. 183.

հուլիս): Խորհրդարանի 1918 թ. օգոստոսի 2-ի որոշման համաձայն՝ նահանգներում, շրջաններում (ենթաշրջաններում), գավառներում (գավառակներում) և գյուղական տիպի բնակավայրերում տեղական վարչակազմը ենթարկվեց հանձնակատարներին (կոմիսարներ)⁴¹: Միաժամանակ, հիմք ընդունելով Անդրկովկասյան կոմիսարիատի 1918 թ. հունվարի 25-ի որոշումը, ՎԱԽ-ը վճիռ կայացրեց գավառական զեմստվոների (վրաց.՝ «էրոբա») կազմավորման մասին, որի հիման վրա 1918 թ. օգոստոս-նոյեմբեր ամիսներին տեղի ունեցան գավառական ժողովների (վրաց.՝ «սակրեբուլո») ընտրություններ⁴²: 1919 թ. հունվարի 28-ի օրենքը զեմստվոներին հանձնեց տեղական վարչակազմի և ոստիկանության (միլիցիա) կազմավորման իրավունքը, որից հետո գավառներում հետզհետե սկսեց վերանալ կառավարական հանձնակատարների ինստիտուտը: 1919 թ. հունվարի 30-ի օրենքն էլ լուծարեց երկրի նահանգային կառուցվածքը. Վրաստանը բաժանվեց գավառական զեմստվոների, որոնք, իրենց հերթին, ներառում էին առանձին համայնքներ՝ «թեմի»:

Վրաստանի սոցիալիստ առաջնորդների կողմից երկրում պետական կառավարման տեսակը մտածված էր որպես «դեմոկրատական հանրապետություն»՝ ի տարբերություն կոմունիստական «խորհրդային» կարգերի: Վրաց ժողովրդի համար նախադեպը չունեցող պետական նոր համակարգը կերտողների համար գլխավորապես օրինակ էին ծառայում ֆրանսիական պառլամենտական հանրապետության և շվեյցարական ինքնա-

⁴¹ Տե՛ս Silogava V. & Shengelia K. Նշվ. աշխ., էջ 211:

⁴² Կյանքի կազմակերպման ու ապագայի մասին մարդկանց պատկերացումները և մտեցումները դեռևս աղոտ էին, ինչի արդյունքում նրանց գործողությունները կրավորական ու անվճռական էին: Մամուլն իրագեկում էր, որ «земские выборы проходят довольно вяло. Везде и всюду заметен значительный абсентизм населения. В выборах принимают участие 20–30 % общего числа населения» (տե՛ս БОРЬБА, 10. VIII. 1918):

վար կանտոնների կառավարման մոդելները⁴³: Հիմքում պետք է լինեին զեմստովոները՝ օժտված տեղական վարչական մարմինների գործառույթով: «Վրաստանն անկախ հանրապետություն դառնալուց յետոյ, – կարդում ենք թիֆլիսահայ մամուլում, – երկրում կազմակերպուեցին ինքնավար զեմստովոներ լայն իրաւունքներով: Ազգաբնակութեան ամբողջ տնտեսական և քաղաքակրթական գործը կենդրոնացաւ այդ հիմնարկութիւնների մէջ և կենդրոնական կառավարութեան դերը սահմանափակուեց ընդհանուր օրէնքներ հրատարակելով և ցուցմունքներ տալով: <...> Տարրական դպրոցների անմիջական ղեկավարութիւնը յանձնուած է նոյնպէս այդ [զեմստովոների] վարչութիւններին, որոնց ձեռքով պէտք է կարճ ժամանակի ընթացքում իրականանայ Վրաստանում ընդհանուր պարտադիր ուսուցումը»⁴⁴:

Այսպիսով, գավառների մակարդակով կենտրոնական պետական հիմնարկները զրկվում էին իրենց ենթակա որևէ պաշտոնյաներ կամ վարչական մարմիններ ունենալու իրավունքից: Հետևաբար, լիազորությունների ու գործառույթների ապակենտրոնացման պարագայում՝ յուրաքանչյուր գավառ, փաստորեն, վերածվում էր տեղական (վարչական) ինքնավարության: Մակայն դա դեռ չէր նշանակում տարածքային ազգային ինքնավարությունների հնարավոր առաջացումը: ՎՄԴԲԿ-ն, որի առաջնորդները ստանձնել էին երկրի կառավարումը, իրականացնում էր «ունիտար (միահեծան) պետության» գաղափարը: Ն. Ն. Ժորդանիան խորհրդարանում (1920 թ., ղեկտեմբեր) երկրի ապագա սահմանադրության նկատմամբ առաջ էր քաշել պարտադիր պահանջներ, այդ թվում՝ Վրաստանում դաշնային որևէ միավորների բացակայության սկզբունքը⁴⁵: Դրա հետ մեկտեղ նա խոստանում էր, որ սահմանադրությունը կլինի «փսկապէս ժողովրդ-

⁴³ Pipes R. *The formation of the Soviet Union (Communism and Nationalism 1917-1923)*. Cambridge, Massachusetts (USA), 1964, p. 212.

⁴⁴ Վրաստանի զեմստովոները և հայոց դպրոցները// ՄՇԱԿ, 9. II. 1921:

⁴⁵ БОРЬБА, 8. XII. 1920.

դավարական և սրա հետ նաև սոցիալիստական»⁴⁶: «Անցեալի փորձից գիտեմ, – գրում է ՎԴՀ-ի ներքին կազմութեանը և անցուդարձին լավատեղյակ Ա. Ջամայանը, – թէ [Ժորդանիան], գործնական քաղաքականութեան մէջ, որքան քիչ կարևորութիւն է տալիս սկզբունքներին, երբ նրանք չեն համապատասխանում Վրաստանի ազգայնական շահերին <...> ահա այստեղ, խօսքի և գործի այս հակասութեան մէջ, ընդունելի սկզբունքները գործնական քաղաքականութեամբ անընդունելի դարձնելու մէջ պետք է որոնել <...> տարաձայնութիւնների և վէճերի բուն արմատը»⁴⁷:

Երկրի ոչ վրաց ազգությունների միջավայրում օր օրի վրա աճող դժգոհության ալիքը, գլխավորապէս, պայմանավորված էր «ազգայնացման» (իմա՝ վրացացման) բիրտ քաղաքականութեամբ: Այդ գործում առաջնահերթ գերխնդիր դարձավ քարթվելական լեզվի արմատավորումը պետական համակարգում, որտեղ իշխում էր ռուսերէնը: 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին ՎԱԽ-ը երկրում պետական լեզու ճանաչեց վրացերէնը: Սակայն մինչ այդ էլ ազգային մեծամասնության լեզուն չիմացողների համար մտցվել էին մի շարք սահմանափակումներ: Վրաստանի ՆԳՆ-ի հուլիսի 20-ին արձակած «ազգայնացման մասին կանոնադրության» հիման վրա աշխատանքից ազատվեցին ոչ միայն վարչական մարմիններում ծառայող և վրացերէնին չտիրապետող պաշտոնյանները, այլև պետական ենթակայության տակ գտնվող հիմնարկներում աշխատող շատ ու շատ բժիշկներ, ուսուցիչներ, բանվորներ, փոստ-հեռագրական ծառայողներ⁴⁸: «Պետք է բոլոր հիմնարկությունները վրացիացին, – պնդում էր ՄՖ-ի պարբերականը: – Դրանով մեր կառավարությունը կազատվի այն վնասակար տարրերից, որոնք <...> ճիճուների ու որդերի նման սողում ու կրծում են նրան <...> [օտարների] տեղը կը բռնեն երիտասարդ վրացի ոյժերը, որոնք ամեն կերպ կաջակցեն իրանց հայրենիքի

⁴⁶ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 19. XII. 1920:

⁴⁷ ՀԱՅԳԵՆԻՔ, 1928, մարտ, էջ 76:

⁴⁸ Ментешавили А. Նշվ. աշխ., էջ 109:

կառավարութեան»⁴⁹: Այսպիսով, ամենատարածված և հուսալի աշխատանքը՝ պետական ծառայությունը, գործնականում հայ, ռուս և այլազգի մտավորականների, առհասարակ կրթված ոչ վրաց զանգվածի համար դարձավ անհասանելի⁵⁰: Խտրակա-

⁴⁹ «ԵՍԵՆՏԵՆ ԵՎԺՅՅ» («Մախալխ սաքմե», 1918, № 273) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Հիմնարկությունների մաքրելու հարցի առիթով // ՀՈՐԻԶՈՆ, 12. VII. 1918:

⁵⁰ 1920 – ական թվականների քաղաքական ազդեցիկ գործիչ Մ. Օրախելաշվիլին, մեր կարծիքով, դիպուկ գնահատական է տվել այս երևույթին: «[Грузинская] интеллигенция – разночинная и дворянская, сплошь шовинистична, – шунում է նա, – национализация государственных учреждений <...>, школы, суда и т[ак] д[алее] поставили ее во главе управления страной, у каждого винтика государственного механизма, в земстве, в городских самоуправлениях, кооперативах и в прочих хлебных местах. Независимость Грузии <...> для этих слоев стала идолом поклонения, которая дает и сейчас, а в будущем сулит еще больше реальных материальных благ» (տե՛ս У ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ, 3. X. 1920). Կովկասի «կարմիր կուսակալ» Սերգո Օրջոնիկիձեն իր ելույթներից մեկում, անդրադառնալով վրացական շովինիզմի դրսևորումներին, ասում էր. «Грузинская интеллигенция <...> арменофобски настроена <...> В Тифлисе она видит своей конкуренткой армянскую и русскую интеллигенцию, она хочет меньшевиков, надеясь на то, что меньшевики повыгоняют интеллигенцию других национальностей и грузинский интеллигент станет монополистом чиновничьих и общественных мест» (տե՛ս ВЕСТНИК ГРУЗИИ, 19. II. 1991): Պետական հիմնարկներում կադրերի ազգայնացման թերի պրակտիկան և դրան հաջորդած տխուր հետևանքները ստիպեցին արձագանքել նաև ՆԳ և արդարադատության փոխնախարար, փաստաբանների միության նախագահ Ս. Ջափարիձենին: Նա գրում է՝ «эта борьба за теплые места. Поскорее прогнать других и самим занять их должности <...> так и произошло по образовании грузинской республики с вопросом о национализации учреждений. Скорее гоните русских, армян и других <...> Есть ли достаточный контингент подготовленных грузин, могущих сразу заменить удаляемых инженеров, техников, судей и других специалистов, не пострадают от этого интересы молодого государства – это их не касается, свой карман выше всего» (տե՛ս Джапаридзе С. Д. К национализации суда // БОРЬБА, 9. III. 1919): Վրաց ժողովրդի միջավայրում, իր հերթին, առաջացել էր մի յուրահատուկ ջրբաժան, որի ակայության մասին կարդում ենք ժամանակի մամուլում: «Վրաց պետությունում, –

նության այս արատավոր պրակտիկան հեզնանքի արժանացավ մամուլի էջերում, որտեղ կարդում ենք. «Այսպես են հասկանում “ռեֆորմը” վրացի սոցիալիստները: Երբ այդ անում էին ցարական ռեժիմի սպասաւորները, այդ որակում էր որպէս “ռուսիֆիկացիա”, իսկ երբ այդ անում են իրենք՝ կոչում են “նացիոնալիզացիա”»⁵¹:

1918 թ. հուլիսի 16-ին ՎԱՄ-ը հաստատեց «Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության հպատակության մասին կանոնադրություն»-ը: Ըստ որի՝ Վրաստանի քաղաքացի էին ճանաչվում, բացի էթնիկ վրացիներից, նաև այն անձինք, ովքեր իբրև ավանդական խավերի (իմա՝ ազնվական, քաղքենի, ցյուղացի) ներկայացուցիչներ գրանցված են եղել երկրի մաս կազմող վարչական որևէ օղակին կից մինչև 1914 թ. հուլիսի 19-ը (ն. տ. օգոստոսի 1-ը): Այս կանոնադրության համաձայն՝ քաղաքացիության ձեռքբերման որևէ եղանակ նախատեսված չէր⁵²: Այդ «օրեն-

---

գանգատվում էր ազգայնականների լրագիրը, —ամեն գործ կամենում են յանձնել միայն Քուրայիսի նահանգի մի երկու գաւառներից եկածներին, իսկ Թիֆլիսի վրացիներին բոլորովին անպետք են համարում» [«յլլաջ» («Գլղէ», 1919, № 42) շաբաթաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Վրաց կեանք* // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 12. IV. 1919]:

⁵¹ Տե՛ս *Լեզուի խնդիրը* // ՆՈՐ ՀՈՐԻՉՈՆ, 29.X.1918:

⁵² КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 24. VII. 1918. Այս օրենքի իրականացման եղանակը պետք է լրացուցիչ որոշվեր ՆԳ-ի և արդարադատության նախարարների հայեցողությամբ, ինչը պարարտ դաշտ էր ստեղծել տարբեր տեսակի կամայականությունների և չարաշահումների համար: «Կանոնադրության» կիրառման պրակտիկայի տխուր հետևանքների մասին ստիպված էր բարձրաձայնել նաև Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը: «Закон 16 июля объявляет гражданами республики, за исключением лиц грузинского происхождения, лишь тех из не-грузин, которые могли представить доказательства о приписке к какой-либо административной единице бывших Тифлисской и Кутаисской губерний до 19 июля 1914 года. Такое определение понятия подданства означало в отношении в частности городского населения армян исключение более половины их из числа граждан Грузии...»; «в порядке же разъяснений Министерства Внутренних Дел, целые группы армянской интеллигенции, служащих и рабочих не только в государственно-общественных, но даже и в частных

քը, քննել և ընդունել է վրաց ազգային խորհուրդը այն ժամանակ, երբ նա զուտ միատարր վրացական ներկայացուցիչներ էր, երբ այնտեղ իրենց ձայնը հնչեցնելու և իրատունքները պաշտպանելու հնարատրությունից զուրկ էին ազգային փոքրամասնությունները»⁵³:

1919 թ. մայիսին Մժ-ին վավերացրեց «Վրաստանի հանրապետության քաղաքացիության մասին օրենք»-ը⁵⁴, որը գրեթե անփոփոխ էր թողել նախկին վավերագրի «կանոնադրության» հիմնական սկզբունքները: Դրա գլխավոր նպատակն էր՝ հնարավորինս դարձյալ խոչընդոտել ու դժվարացնել Վրաստանում մինչև 1918 թ. մայիսի 26-ը մշտական բնակություն հաստատած ոչ վրացի ազգությունների ներկայացուցիչների համար նորակազմ հանրապետության քաղաքացիության ձեռքբերումը: Այդ կնճռոտ հարցին բազմիցս անդրադարձել էր ժամանակի մամուլը⁵⁵: Գոյու-

---

учреждениях, оказались не-грузинско-подданными и потому зловредными, почему и снимались с мест и мерами администрации выселялись из пределов Грузии...»; «результатом такого разъясения явилось исключение из городских избирательных списков по Тифлису и другим городам большинства не-грузин и, в особенности армян, благодаря чему последние оказались почти поголовно лишены избирательных прав и, Тифлисская Городская Дума оказалась сплошь грузинской...», – մատնանշում էին ՀԱԽ-ի անդամները (տե՛ս MEMORANDUM, Учредительному Собранию о Национальном Самоуправлении армян в Грузии. [Тифлис, 1921], с. 15, 20):

⁵³ *Խմբագրական* // ՆՈՐ ՀՈՐԻՁՈՆ, 14. XII. 1918:

⁵⁴ «საქართველოს რესპუბლიკა» («Մաքարթվելու Ռեսպուբլիկա»), 16. VI. 1919.

⁵⁵ «...» Այս օրենքը ամենից առաջ իրական հիմնաւորութիւն է տալիս այն քաղաքականութեանը, որ փառաբանում է “Կղէի” և “Գրուգիայի” էջերից – “Վրաստանը վրացոց համար”: <...>

Օրենքին նայելով, Վրաստանի հպատակ է նա, ով մինչև 1914 թ. յուլիսի 19-ը գրւած է այս կամ այն վարչական միութեան մէջ, (кто до 19 июля 1914 г. был приписанъ къ той или другой административной единице въ пределахъ Грузии), բացի այդ բոլոր ծագումով վրացիները համարում են վրացահպատակ: (Այս միտքը արտայայտւած է Մահմանաղիի ժողովին վերաբերեալ օրենքում):

թյուն ուներ նաև խնդրի բարոյահոգեբանական կողմը: Այլազգի բնակչությունը տեսնում էր, որ մինչ այդ վրացիները ևս իրենց նման Ռուսաստանի պարզ հպատակներն էին, որ և՛ իրավական,

Այսպիսով, քաղաքային ընտրութիւնների ժամանակ վրացիները երբեք պարտաւոր չեն իրենց հպատակութիւնը ապացուցանել և այս իսկ հիման վրայ ամեն մի վրացի, թեկուզ ոչ թիֆլիսեցի, իրաւունք ունի ցուցակագրւելու և ընտրողական իրաւունք ստանալու, եթէ նոյնիսկ նա իր կեանքում առաջին օրը եկած լինի Թիֆլիս և նա ցանկութիւն էլ չունենայ Թիֆլիսում յետագայում ապրելու:

Հայը, ռուսը, թաթարը և ուրիշները իրենց ծագումով ոչ թէ միայն չեն ստանում վրացահպատակութիւն, նրանք, ընդհակառակը, պարտաւորապէս պիտի ապացուցանեն իրենց վրացահպատակ լինելը:

Եթէ ոչ-վրացին ապացուցանում է, թէ արդէն 20 տարի է, որ ինքն ապրում է Թիֆլիսում, այդ դէռ չի նշանակում, թէ նա վրացահպատակ է, որովհետև նա կարող էր այդ ժամանակամիջոցը անցկացրած լինել այստեղ առանց ցուցակագրւելու մի վարչական միութեան մէջ (не будучи приписанъ къ той или другой административной единице), այսինքն՝ մեշչանական (*քաղքենի* – *Р. У.*), զիւղացիական, կամ ազնւական դասի (сословіе) մէջ, այլ իր ձեռքին ունենալով առաջին անցագիրը, որը ստացել է նա, ասենք, Երևանից Թիֆլիս գաղթելու ժամանակ, արանից 20-30 տարի առաջ:

Այսպիսով՝ մի հայ կամ ռուս, իր որդիներով պիտի զրկւի ընտրական իրաւունքից միայն նրա համար, որ նրանք չեն կատարել մի ձևականութիւն և Երևանի մեշչանների ցուցակից չեն անցկացրել իրենց [Թիֆլիսի քաղքենիների խավի մէջ], թեպէտ 20-30 տարի, առանց ընդմիջումների ապրել են Թիֆլիսում և նրա հետ աւելի սերտ են կապւած, քան մի վրացի:

Թիֆլիսի այլազգի բնակչութեան 90 տոկոսը այդպիսիներից է բաղկացած <...>» (տե՛ս *Հպատակութեան օրէնքը Վրաստանում* // ՅԱՌԱՋ, 14. I. 1919): ՎԴՀ-ի ոչ վրաց բնակչության իրավական կացության մասին խոսելիս քաղաքական ականավոր գործիչ Ֆ. Մախարաձեն վկայում էր, որ «все граждане Грузии оказались подразделенными на две категории: грузины и не-грузины. Во вновь образовавшемся “демократическом” государстве граждане последней категории, то есть не-грузины, оказались пасынками, с ними можно обращаться как угодно» (տե՛ս *Махарадзе Ф. Диктатура меньшевистской партии в Грузии*. М., 1921, с. 68):

և՛ ազգային տեսակետից որևէ տարբերություն չկար նրանց մեջ, այնինչ 1918-ից մեկը դարձել է իշխող տարր, մյուսը՝ ստորադաս: Այսպիսով, ժողովրդավարական գործընթացների արհեստական վիժեցումը Վրաստանում առաջ բերեց ազգային հարցի հիմնահանդիսը:

ՎԴՀ-ին բաժին հասած տարածքները, ինչպես և ողջ Անդրկովկասը, ընդամենը ռուսական կազմալուծված կայսրության ագրարային կցորդն էին: Երկրի գյուղական ոլորտի համար առավել քան բնորոշ էր տնտեսության վարման չափազանց էքստենսիվ եղանակը: Վրաց ազգի վերնախավի՝ ազնվականության, որը սերտ կապված էր ավատատիրական հարաբերությունների հետ, հզորությունն ու հասարակական դերը կապիտալիզմի զարգացմանը զուգահեռ անկում էր ապրում: Վրաց կալվածատերերի խավը, չկարողանալով հարմարվել շուկայական տնտեսության պահանջներին, սնանկանում էր և իր հողային սեփականությունը զիջում էր աճող կապիտալի ներկայացուցիչներին, առաջին հերթին՝ հայկական⁵⁶: Վրաց ազնվականությունը, տարիներ շարունակ օգտվելով բանկային վարկերից, ավաղ, չարաշահում էր այդ հնարավորությունը՝ ընձեռված ֆինանսական միջոցները գլխավորապես ուղղելով ոչ արտադրական ոլորտ: Շատ ու շատ դեպքերում նրա ներկայացուցիչներն իրենց կենցաղային կարիքները հոգալու համար դրամական հսկայական գումարներ էին

---

⁵⁶ Տնտեսական ասպարեզում հայ գործարար դասի ձեռքբերումների մասին տե՛ս Դադայան Խ. *Հայոց արևմտաստեղծական ներկայությունը Թիֆլիսում (ուշ միջնադար – 1918 թ.)* // 21-րդ ԴԱԴ, 2008, № 1, էջ 124–150: Հայերը հիմնել և մշտապես իրենց ձեռքում էին պահել Թիֆլիսի բանկային գրեթե ողջ բիզնեսը (տե՛ս **Оганджаниян А. А.** *Банки Закавказья до установления советской власти и идея создания «Армянского банка»* // ИФЖ, 1970, № 1. с. 229 – 230): Հայ ձեռնարկատերերի առաջատար դերը XX դարի 10-ական թվականներին շեշտում է նաև արդի վրաց հետազոտողը: Տե՛ս և ԵՄՅԱԺԱԺԵ ԶՈՆԵԹ. *Նոմսբուրի ԶյուրբուաՆոիս Րոօլո Տախարտ-յեվոթի (XX Տալլալոնիս 10-յանի Մլոլոլոլ)* // լարտուլլո ճոլլոլոլոլոլոլ, Մլոլոլոլլոլլոլլոլ 5. տծոլոլոլ 1998. ցլ. 485–497.

փոշիացնում⁵⁷: Գերազանցապես դա պատճառը եղավ, որ Վրաստանի ազնվականության 40 %-ը, բանկային պարտքերի մեջ ընկնելով, մինչև 1905 թ. փաստացի զրկվել էր իր ժառանգական տիրույթներից⁵⁸: Սակայն այդ կալվածքների գերակշիռ մասը, ֆորմալ տեսակետից, դեռ գրանցված էր նախկին տերերի անունով⁵⁹: 1917 թ. հոկտեմբերի 29-ին Թիֆլիսի նահանգի կալվածատեր ազնվականությունը, զրկված լինելով կործանված ռուսական ինքնակալության հովանավորությունից և, ինչպես երևում է, ակներևաբար խուսափելով հայկական ֆինանսական շրջանակների հնարավոր պահանջատիրությունից, ժողով գումարեց և վճռեց գրավ դրված իր հողային ունեցվածքը, որի արժեքն էր 30

---

⁵⁷ «Присущая грузинскому дворянству страсть к широкой расточительности и богатой светской жизни, создала для класса помещиков острую нужду в деньгах, которые неоткуда было им взять <...> появились земельные банки разных наименований и грузинское дворянство широко воспользовалось их услугами, не осталось почти ни одного сколько-нибудь крупного имения, под обеспечение которого не были бы получены деньги <...> Задолженность дворянства росла, но сельско-хозяйственная культура, производительность сельского труда и доходность имений ничуть не изменилась к лучшему. Началось обнищание и разорение помещиков...» [տե՛ս *Из грузинской жизни* // КАВКАЗСКИЙ ВЕСТНИК (ежемесячный научно-литературный журнал), Тифлис, 1905, октябрь, с. 78].

⁵⁸ Драбкина Е. *Грузинская контр-революция*. Ленинград, [1928], с. 19. Գովկաաի կուսակալ Գ. Ս. Գոլիցինն այս հարցի վերաբերյալ գրում էր. «Крайняя задолженность землевладельческого класса, составляющая в Закавказье общее явление, с одной стороны, а с другой – сосредоточение денежных средств в руках армян-капиталистов неизбежно имеет самым ближайшим последствием концентрацию в руках последних землевладения в названном крае» (տե՛ս նույն տեղում, էջ 36):

⁵⁹ Թիֆլիսում լույս տեսնող «Кавказ» թերթի խմբագիր, մոլեզին հայտնաց Վ.Վելիչկոն, ժամանակին անդադառնալով այս երևույթին, շեշտում էր, թե «грузинское землевладение тает с невероятной быстротой <...> Нужно заметить, что громадная часть этого процесса совершается тайно: армяне еще не смеют открыто предъявлять всех своих документов <...> Они боятся взрыва отчаяния в грузинском [дворянском] обществе и подозревают, что русское правительство, вследствие резкого кризиса, станет поближе присматриваться к кавказским делам» (տե՛ս **Величко В.Л.** *Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы*. М., 2003, с. 40).

մին ռուբլի, նվիրաբերել վրաց ժողովրդին⁶⁰: Քութայիսի նահանգի ազնվականությունը, որն անհամեմատ նվազ չափով էր առնչվում հայկական կապիտալի հետ⁶¹, նման քայլի չդիմեց: Սակայն, ինչպես հայտնի է, կալվածատիրական սեփականության քայքայման աստիճանը գրեթե չէր էլ թողել վրաց ազնվականության ակնառու մասի ձեռքերում լիիրավ իրավունքներ այդ գույքի նկատմամբ: Իգուր չէ, որ վերոհիշյալ «Բարեգործական» արարքը չգտավ իր օրենսդրական շարունակությունը: Սակայն դա, այնուամենայնիվ, չխանգարեց ՎԱՄ-ին իսկույն տեր կանգնել «ազգային» կարողությանը⁶²: «Նվիրատվության» հարցում բավականաչափ հնամաշ տիտղոսներ ունեցող վրաց «ընտրախավի» կեցվածքը սկզբից ի վեր եղել է կեղծ և խուսանավող: Նրա «խորամանկությունն» իսկույն բացահայտվեց և հօդս ցնդեց կայզերական գորքերի Թիֆլիս ժամանումից անմիջապես հետո, երբ 200 վրաց ազնվական դիմել էին գերմանական դեսպանորդ և գտարյուն մեծատոհմիկ Ֆ. Վ. Շուլենբուրգին՝ հայցելով նրա օժանդակությունն իրենց ժառանգական հողային տիրույթների վերադարձման գործում⁶³: Ազնվականական շրջանակները, այլ «հեշտ» ճանապարհներ որոնելով, պահանջ առաջ քաշեցին, թե «կառավարությունը պետք է ընտրի հայկական կապիտալի կոնֆիսկացիայի ուղին»⁶⁴:

Բեկումնային դարաշրջանի վրաց մտավորականությունը, որը մեծապես առաջացել էր ազնվական խավից, մասնավոր կալվածքների վաճառքը հավասարեցնում էր հայրենիքի զիջման հետ: Ազգային գրականության դասական Բյա ճավճավաձեն և նրա համախոհները կործանարար էին հայտարարում այդ ոլորտում սեփականության վերաբաշխման գործընթացն ամբողջ վրաց ժողովրդի քաղաքական հետագա շահերի համար: Ուստի,

⁶⁰ Տե՛ս «յճոտոծ» («Էրթոբա»), 31. X. 1917.

⁶¹ Эристов-Шарвашидзе Н. Памятная записка о нуждах грузинского народа. М., 1906, с. 62.

⁶² Տե՛ս «յճոտոծ» («Էրթոբա»), 14. XI. 1917.

⁶³ Տե՛ս ԼԲԱԲԵԼ (լրագիր, Թիֆլիս), 17. VI. 1918:

⁶⁴ Տե՛ս «ԵձՅճոտոցլո» («Մարարթվելո»), 31. I. 1919.

նորածին վրաց ազգային գաղափարախոսության ձևավորման ընթացքը հայտնվել էր սնանկացող ազնվականների ձեռքում: Վերջիններիս հակահայկական հայացքները պարարտ հող էին գտել վրացազգի քաղքենիության շրջանակներում, քանի որ հայկական կապիտալի հետ առաջացած մրցակցությունը բացահայտեց նրա թույլ կողմերը: Հայ ձեռնարկատերերը վերահսկում էին շուկայի գրեթե բոլոր շահութաբեր ոլորտները, ինչը կասեցնում էր ոչ միայն վրաց միջին և խոշոր բուրժուազիայի ձևավորման գործընթացը, այլև նպաստում էր մանր գործարարների սնանկացմանը: Վրաստանում հարազատ ազնվականական վերնախավի փոշիացումը և նրա փոխարեն նոր, մեծաթիվ և հզոր հայ սեփականատիրական դասի ի հայտ գալը վրաց մտավորակաւությունը համարում էր համազգային ողբերգություն և աղետաբեր հետևանքներ էր գուշակում ողջ վրաց ժողովրդի համար: Սոցիալ-տնտեսական ասպարեզում հայ-վրացական հակասությունները նպաստել էին նաև քարթվելական ազնվականության ու քաղքենիության միավորմանը քաղաքական ընդհանուր ճամբարի շրջանակներում: Հայ բուրժուազիայի հանդեպ ունեցած սինդրոմը նրանք, կամա թե ակամա, վերածում էին թշնամության ամբողջ հայ ազգի նկատմամբ, ինչով էլ սկսում էր տառապել նորածին վրաց ազգային գաղափարախոսությունը: Նման գաղափարներ կերտողների կարծիքով հայ կապիտալի հզորությունը կարելի էր կործանել միմիայն վարչարարական մեթոդներով՝ անգամ սեփականության բռնագրավումով⁶⁵: Դա իրականություն դարձավ ՎԴՀ-ի գոյության տարիներին, երբ կյանքի կոչվեց վրաց ազգային գաղափարախոսության գլխավոր պահանջներից մեկը, թեև սոցիալական «Բարեփոխումների» քողի տակ, քանի որ այդ առաքելությունը ստանձնեց սոցիալիստական կառավարությունը: Այսպիսով, տնտեսական ոլորտում հայատյաց քաղաքականության իրականացման հիմնական գործիքը դարձավ 1919 թ.

⁶⁵ Ишханян Б. Экономические и общественные основы армяно-грузинского антагонизма (критический анализ). Тифлис, 1914, с. 75.

հուլիսի 11-ին ընդունված՝ անշարժ գույքի հարկադիր օտարման մասին օրենքը⁶⁶:

Նորաստեղծ վրացական կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ նաև հողային բարեփոխմանը, որի գլխավոր նպատակն էր ձեռքբազատել հարազատ ազնվականությանը բանկային ահռելի պարտքերի բեռից և, թերևս, հետ վերադարձնել նախկին կալվածատերերին իրենց պապենական տիրույթների որոշ մասը: Քողարկելով, սակայն, սույն գործարքի բուն էությունը և հեռու գնացող նպատակները, ՎՂՀ-ի առաջնորդներն ի լուր աշխարհի հայտարարում էին, թե, իբր, այդ բարենորոգումը իրականացվում է միմիայն հողագուրկ գյուղացիության շահերը պաշտպանելու համար:

Վրաստանում հողային բարեփոխումը գլխավորապես իրականացվեց Անդրկովկասյան Սեյմի 1918 թ. մարտի 7-ի օրենքի դրույթների հիման վրա⁶⁷: Ոչ վրաց ազգությամբ խոշոր հողատերերի, առաջին հերթին ռուսական թագավորական ընտանիքին պատկանող հողային սեփականությունը, ինչպես նաև Փրիդոնյանի, Մանթաշյանի, Արամյանցի, Անանյանի առաջադեմ ու շահութաբեր հսկա տնտեսությունները պետականացվեցին և ստացան «ազգային կալվածքների» կարգավիճակ: Հողային բարեփոխումը հիմնականում ավարտվեց 1919 թ. գարնանը, և, ըստ հունիսի 1-ի վիճակագրության, առգրավվել էր 447816 դեսյատին⁶⁸: Այդ տվյալները վերաբերում են Թիֆլիսի և Քութայիսի նահանգներին: Բաթումի մարզում հողային վերափոխում չէր էլ իրականացվել, իսկ Աբխազիայի տարածքում կառավարությունը դրան ձեռնամուխ եղավ միայն 1920 թվականին⁶⁹:

Սակավահող երկրագործներին իշխանությունները հատ-

⁶⁶ Ст' у Пришудительное отчуждение и практика органов самоуправления // СЛОВО, 26. II. 1920.

⁶⁷ Сборник законов, инструкций и разъяснений по министерству земледелия. Тифлис, 1918, с. 45

⁶⁸ Ход аграрной реформы // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 8. VII. 1919.

⁶⁹ Прием культурно-ценных имений в Абхазии // БОРЬБА, 12. II. 1920.

կացրեցին 340 հազ. դեսյատին⁷⁰, սակայն ոչ անհատույց: Այդ հողերից օգտվելու համար գյուղացիները պետք է կապալավարձ վճարեին պետությանը: Ագրարային ոլորտի բարեփոխման շրջանակներում վրաց կառավարությունը նաև վաճառքի հանեց հողերի մի մասը, քանզի ջանում էր այդ եղանակով, իբր, մարել նախկին կալվածատերերի բանկային պարտքերը շուրջ 15-18 մլն ռուբլի⁷¹: Վրաստանի սոցիալիստական կառավարության ջանքերով իրականացված այս բարեփոխումը եղավ նրա ամենախոշոր և նշանակալի քաղաքական ձեռնարկումներից մեկը, որը, սակայն ունեցավ հակասական հետևանքներ:

1919 թ. հունվարի 28-ին Վրաստանի Պառլամենտը սակավահող այգեգործներին թույլատրեց իրենց հատկացված հողերը մասնավորեցնել: Այդ քայլը հետապնդում էր գյուղացիական խոշոր տնտեսությունների ստեղծման նպատակ: «Սոցիալիստական» այդ փորձերին վերջ դրեց ՄԺ-ի որոշումը (1920 թ., փետրվար), որը դարձյալ արտոնեց հողերի առուծախը: Հողային բարեփոխման հարցում իրականացվող ՎՄԴԲԿ-ի ծրագրի դեմ հանդես եկան ընդդիմադիր մի շարք հոսանքներ: ՄՖ և ՄՀ կուսակցությունները մերժում էին հողի վաճառքը և պահանջում իրականացնել նրա «սոցիալիզացիա» (համայնացում), այսինքն՝ արտադրական և սպառողական նորմավորումներով անհատույց հանձնել մշակողների օգտագործմանը⁷²: Ըստ ՎՄԴԲԿ-ի, հարցի

⁷⁰ Նախարարության օկտոբրի. XX Նախարար. ՅՅ. 74.

⁷¹ Мирчулава И. И. *Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии в 1900-1921 гг.* Тб., 1978, с. 306. Ըստ պաշտոնական տեսակետի, որը հնչել էր վրաց խորհրդարանի բարձր ամբիոնից, «բռնագրավված կալվածքները պարտք են բանկերին և, քանզի մենք չենք որոշել էքսպրոպրիացիայի ենթարկել կապիտալը, պետությունը պարտավոր է վերցնել իր վրա բանկային պարտքերը» (տե՛ս «Նախարարության» [«Մարքայվելու»], 21. I. 1919):

⁷² *Парламент Грузии* // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 21. I. 1919. Այս հարցի առթիվ մեր շարադրանքի մեջ արդեն մեջբերված Ֆ. Մախարաձեն նաև գրում էր, թե «нам кажется, что этих шовинистов в этом случае интересует не столько улучшение положения крестьянской бедно-

լուծման այս տարբերակը չէր գոհացնի երկրում շուկայի լայնածավալ պահանջները, քանզի դա տանում էր հողաբաժինների պարբերական վերաբաշխման և, հետևաբար, կիսյընդոտեր ապագայում կենսունակ, արդյունավետ ու շահութաբեր գյուղատնտեսության ստեղծմանը: Իր հերթին, ԱԴ-ի «աջ» թևն ընդհանրապես դեմ էր հողային բարեփոխման ընկերվարական նման եղանակին և պնդում էր, թե այն արմատապես քայքայում և ոչնչացնում է կալվածատեր ազնվականության տնտեսությունները⁷³:

Ձեռնարկված միջոցները ագրարային ոլորտում թեև տպավորիչ էին քաղաքական տեսակետից, սակայն գործնականում դրանք զարկ չտվեցին երկրի զարգացմանը, ինչպես նաև հակասական հետևանքներ ունեցան սոցիալական ասպարեզում: 1920 թ. դրությամբ 274720 գյուղացիական տնտեսությանը պատկանում էր 1019767 դեսյատին վարելահող (կամ մեկ ծխին ընկնում էր 3.7 դեսյատին): Այնինչ 27971 ազնվական ընտանիք միայն այգեգործական գոտում ուներ շուրջ 204785 դեսյատին, այսինքն՝ յուրաքանչյուր նախկին կալվածատեր շարունակում էր տնօրինել միջին չափով 7.3 դեսյատին մշակելի հող⁷⁴:

ты, сколько конфискация или отобрание земли у не-грузинских землевладельцев» (տե՛ս **Махарадзе Ф.** *Диктатура меньшевистской партии в Грузии*, с. 110): Նույն միտքը հնչում է պատգամավոր **Մ. Վ. Մաչաբելիի** ելույթում: «Հողերի տրամադրումը հայերին, ռուսներին և ուրիշներին, – պնդում էր նա, – զարհուրելի անարդարություն կհանդիսանա վրաց գյուղացիների նկատմամբ» (տե՛ս **ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО**, 26. I. 1919):

⁷³ *Парламент Грузии* // **ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО**, 22. I. 1919. Վրաստանում հողային բարեփոխման անհրաժեշտության հարցին և նրա իրականացման ընթացքում առաջացած խնդիրներին անդրադարձել են նաև մի շարք հեղինակներ. տե՛ս **Lang D. M.** *A modern history of Georgia*. London, 1962, p. 212-213. **Suny R. G.** *The making of the Georgian nation*. California (USA), 1988, p. 195-200. **Kazemzadeh F.** *The struggle for Transcaucasia (1917-1921)*. New York, Oxford, 1951, p. 188-189.

⁷⁴ **Жвания Г.** *Великий Октябрь и победа советской власти в Грузии*. Тб., 1987, с. 178.

Ըստ Թելավ քաղաքի վարչության անդամ Գ. Հ. Տեր-Հարությունյանի, «հողերի բաշխումը կատարվել է հոգուտ հողատերերի ու կուլակների, մինչդեռ սակավահող ու հողագուրկ գյուղացիները մնացել են նույն ծանր կացության մեջ: Այդ պատճառով դժգոհությունը մեծ է իշխանությունների դեմ: Մենջևիկյան կառավարությունը զուր է մտածում հողերի այդպիսի բաշխումով գյուղերի ազդեցիկներին իր կողմը քաշել: Նրանք իրենց տնտեսական, իրավական ու հոգեբանական տվյալներով ավելի հակված են դեպի ազգային դեմոկրատները»⁷⁵:

Այսպիսով, վրաց կալվածատեր ազնվականությունն իր ժողովրդին «նվիրեց» այն ունեցվածքը, որի նշանավոր մասը փաստացի իրեն արդեն չէր էլ պատկանում: Սակայն այդ մտածված քայլի դիմաց նա ետ ստացավ իր նախկին հողային սեփականության զգալի մասը, որն այժմ ազատ էր բանկային պարտքերից, քանզի նշված գումարների վճարման հոգսը դրվել էր գլխավորապես պետությունից վրա⁷⁶: Կառավարության «զթասրտության» այս դրսևորումը բխում էր, ինչպես վկայում են ներկայացված փաստերը, զուտ քաղաքական հաշվարկներից և, ակներևաբար, հետապնդում էր «ազգային խաղաղության» պահպանման հեռանկար⁷⁷:

Իրենց կարճատև կառավարման ընթացքում «մենջևիկ» սոցիալ-դեմոկրատները ձգտում էին տնտեսական ոլորտում ամրա-

---

⁷⁵ Տե՛ս ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՄԻՈՐ, 12. VIII. 1919:

⁷⁶ Այս առթիվ, ուշադրության է արժանի Վրաստանի ՀԱՄ-ի անդամների այն պնդումը, ըստ որի «без преувеличения, хотя и гипотетически, можно утверждать, что самый бюджет грузинского государства в своей значительной части держится именно на гражданах армянской национальности» (տե՛ս MEMORANDUM, с. 79):

⁷⁷ Այս սկզբունքն առավելապես կարևորում են արդի վրաց պատմաբանները՝ գրելով. «Аграрная реформа, проведенная в Грузии не оставила без земли ни бывших землевладельцев (дворян, помещиков), ни крестьян. Такая политика помогла избежать столкновений между классами на социальной почве» (տե՛ս Вачнадзе М., Гурули В. *История Грузии (XIX–XX века)*. Учебное пособие. Тбилиси, 2004, с. 92):

պնդել վրաց գործարարների դերը՝ օգտագործելով պետական մենաշնորհների լծակը և քաղաքացիության մասին օրենքը, որոնք պարզորոշ ուղղված էին հայ բուրժուազիայի թուլացման և ապա վերացման նպատակին: Տնտեսական «ճնշումները հանդես էին գալիս ապագային դիմակով, իբրև հանրապարտադիր օրենքներ կամ կանոններ առևտրա-արդյունաբերական գործերով պարապող բոլոր քաղաքացիների համար: Բայց ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ նրանց գլխաւոր զոհերը հայերը պետք է լինեն, որովհետև այդ գործերը գլխաւորապէս նրանց ձեռքին էին գտնուում: <...> Մի կողմից՝ ծանր տուրքերի էին ենթարկում հայերի առևտրա-արդյունաբերական ձեռնարկները, նոր ձեռնարկների արտօնութիւնը դժուարացնում, նրանց համար չարաշահութեան մեղադրանքով մեծամեծ տուգանքներ դնում նրանց վրայ, իսկ միւս կողմից՝ ամեն դիրութիւն ու աջակցութիւն տալիս էին տնտեսագործական հակումներ ունեցող վրացիներին, որպէսզի նրանք մրցունակ դառնան հայերի դէմ»⁷⁸: Ըստ մեկ այլ արժեքավոր վկայության «վրաց մենշեյկեան կառավարութիւնը <...> կը կոուէր բուրժուազիայի դէմ՝ ուժեղացած տուրքերու, կալուածներու պետականացման, ստիպողական փոխառութիւնների միջոցով <...> Եւ եթէ նկատի առնենք, որ բուրժուազիան Թիֆլիսի մէջ բաղկացած էր Հայերէ <...> բոլորովին պարզ կ'ըլլայ, որ վերոյիշեալ քաղաքականութեան <...> զիժերն ալ ամէնէն շատ կը հարուածէին Հայերու անմիջական շահերը, եւ Հայերն էին, որ գլխաւորաբար, կը տուժէին թէ՛ նիւթապէս եւ թէ՛ բարոյապէս, կը կորսնցնէին իրենց տուները եւ դրամազուլիսները, ազդեցութիւնն ու դիրքը, եւ կ'ընդհարուէին Վրացիներու հետապնդած արհեստական ազգայնացման հետ: Թիֆլիսի ամենալաւ թատրոնը, "Արտիստական Ընկերութիւն" անուևով, չնչին գումարով անցաւ Բւզրաշեաններու ձեռքէն պետութեան: Քաղաքի ամենալաւ տունը Մ. Արամեանցինը, Վրացիք գրաւեցին՝ վերածելով "բանուորական տան": Փրիտօնեաններու տունը դարձաւ նախարարի

⁷⁸ Տե՛ս ՀԱՅԲԵՆԻՔ, 1929, մարտ, էջ 119:

բնակարան, Մանթաշեանի տունը՝ դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, եւ այլն»⁷⁹:

Վրաց բուրժուազիան, որը հիմնականում ներկայացված էր մանր առևտրականների դասով և ունեւոր գյուղացիությամբ, պետական հովանավորության սուր կարիք ուներ, իսկ նրա արագ զարգացման համար «Զերմոցային» կամ մենաշնորհային պայմաններ էին անհրաժեշտ, որոնց կիրառման պարագայում պետք է բացառված լինէր թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին տնտեսական մրցակցությունը: Հայ գործարար խավը վրաց կառավարության «սոցիալիստական» քաղաքականության շնորհիվ սնանկացավ ավելի արագ, քան վրաց բուրժուազիայի կայացման գործընթացը կանգնեց իր լիարժեք և հուսալի ուղու վրա: Այսպիսով, վրաց քաղաքական վերնախավի անհեռատես «բարեփոխումները», որոնք ավելի շատ բխում էին քաղաքական նախասիրություններից, քան հենվում կյանքի իրական պահանջների վրա, անտարակույս, մեծապես նպաստեցին այն լայնածավալ ճգնաժամի խորացմանը, որն արդեն խեղդում էր Վրաստանի տնտեսությունը:

Համառուսաստանյան շուկայի կազմաքանդման հետևանքով Վրաստանն ապրեց տնտեսական փլուզում: Կրճատվեց արդյունաբերության ու գյուղատնտեսության արտադրանքը: Տնտեսական կապերի խզումն առաջացրեց նաև գների հսկայական տեղաշարժ: Դրա հետևանքով առանց այն էլ հետամնաց տնտեսությունը քայքայվեց: Կրճատվեցին ցանքատարածություններն ու ընտանի կենդանիների գլխաքանակը: Ապրանքների թանկացումները աշխատավոր ժողովրդին հասցրին ծայրահեղ աղքատության: Հատկապես աղետաբեր էր պարենային ճգնաժամը: Քաղաքաբնակների հիմնական մասը գրեթե մատնվել էր սովի⁸⁰: Անասելի զարգացում ստացավ սպեկուլյացիան: Արտաքին առևտրում առաջացած դեֆիցիտը զնահատվում էր 219 մլն ռուբլի

⁷⁹ Խատիսեան Ա. Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէրոյթ, 1968, էջ 225–226:

⁸⁰ *Голод в Оми // БОРЬБА*, 5. II. 1920.

(1919 թ.), որի հետևանքով գնաճի չափը մեծ ցուցանիշների էր հասել⁸¹: Դրան նպաստում էր նաև պետական բյուջեի հսկայական ճեղքվածքը, որը կառավարությունը «բուժում էր» նոր «1000 ռուբլի» նոմինալ ունեցող սեփական բռների թողարկմամբ (1919 թ., հուլիս) և դրանց լրացուցիչ էմիսիայով⁸²: «Մեր տնտեսական քաղաքականությունը, – գրված է թիֆլիսյան ժամանակի մամուլի էջերում, – հայտնվել է ինչ-որ կախարդված շրջանում: Երեք տարի շարունակ տարբեր տնտեսական միջոցների կիրառման փորձեր են արվում և այդ ամենը սուտ դուս եկավ»⁸³: Տնտեսական ճգնաժամի ցայտուն դրսևորումներից մեկը 1920 թ. օգոստոսյան խուճապն էր տարադրամի ստվերային շուկայում, երբ վրացական բռնի կուրսը, մեկ անգլիական ֆունտի դիմաց, կարճ ժամանակամիջոցում արժեզրկվեց 3000-ից մինչև 7 հազարի⁸⁴: ՎԴՀ-ի Պետական Բանկի (հիմնադրվել էր 1920 թ. հունիսին) դատարկ գանձարանը որևէ կերպ չէր կարող ազդել խելագարված շուկայի վրա՝ ստեղծված տխուր իրավիճակը փորքիչատե կարգավորելու նպատակով: Զուրկ լինելով հարկային եկամուտների հուսալի աղբյուրներից՝ վրաց կառավարությունը փորձեց ձեռք բերել վարկային միջոցներ արտաքին շուկայում, բայց Անգլիայի և Ֆրանսիայի պետական ու մասնավոր ֆինանսական կառույցները ձեռնպահ մնացին և չտապեցին Վրաստանին դրամական որևէ շոշափելի օժանդակություն հատկացնել: Վարչապետ Ն. Ժորդանիան ստիպված էր խոսել ճգնաժամային լուրջ երևույթների մասին⁸⁵: Մամուլը իսկույն արձագանքեց դրան, սակայն նաև տեղեկացնելով, որ «ճգնաժամը ոչ միայն տնտեսական է, այլ նաև քաղաքական ու բարոյական: Սա ամբողջական սնանկացում է»⁸⁶:

⁸¹ Учредительное собрание // СЛОВО, 4. I. 1920.

⁸² Грузинская жизнь в 1919 году // СЛОВО, 1. I. 1920.

⁸³ Опять старые ошибки // СЛОВО, 27. VIII. 1920.

⁸⁴ «საქართველო» («Մաքարթվելո»), 12. XI. 1920.

⁸⁵ БОРЬБА, 16. X. 1920.

⁸⁶ «საქართველო» («Մաքարթվելո»), 16. XI. 1920.

Ճգնաժամը խորանում էր նաև այն պատճառով, որ վրացական ազգային պետության ստեղծման նպատակին զոհաբերվում էին երկրում ապրող ազգային փոքրամասնությունների շահերը, որի հետևանքով վերջիններիս և վրաց իշխանությունների միջև փոխհարաբերությունները կամա թե ակամա լարվում էին: Վրաց քաղաքական շրջանակների կողմից ազգային փոքրամասնությունների պահանջները երբեմն մեկնաբանվում էին որպես «հակավրացական»: Քաղաքական գործիչների մի մասը (խորհրդարանի պատգամավորներ՝ Վեշայելի, Գվազավա, Գոտուա, Մաչաբելի, Գոմարթելի և այլք) առանցքային խնդիրների շուրջը վրաց ժողովրդին համախմբելու նպատակով օգտագործում էր ներքին թշնամու գաղափարը՝ հանձինս ազգային փոքրամասնությունների⁸⁷: Սեփական սոցիալական նեղ շահերի թելադրանքով այդ տեսակի տարրերն աշխատում էին թունավորել վրաց ժողովրդի լայն զանգվածները շովինիստական նենգ և ստոր իրենց քարոզով: Խնամքով և զիտակցաբար նրանք սերմանում էին ազգայնական հոգեբանությունը, որի գլխավոր նպատակն էր նաև աշխատավոր զանգվածին սոցիալական պահանջներից հեռու պահելը: Վրաց բանվորին փորձում էին համոզել, թե սոցիալական ոլորտում օրեցօր խորացող իր բազմակուտակ խնդիրները, իբր, կարելի է, և նույնիսկ անհրաժեշտ է լուծել, նրա այլազգի գործընկերների հեռացման միջոցով⁸⁸: Դրա հետևանքով ևս պակաս չէին դեպքեր, երբ վրաց ազգայնական մասնույում ոչ վրացի ազգաբնակչության, հատկապես հայերի վտարման կոչեր

⁸⁷ Ազգայնական թևի ելույթները իրականում բացահայտում էին երկրում տիրող անհանդուրժողականության մթնոլորտը, որի մասին «մենջիկներին» պաշտոնաթերթը ստիպված էր խոստովանել, որ՝ «Смысл каждой их речи сводился к тому, что все армяне, русские, осетины и проч. – враги грузинского народа, что против них надо принимать репрессивные меры. Изгнание армян в Армению, русских в Россию... [вот их требование]» (տե՛ս *Ни одного голоса грузинским шовинистам* // БОРЬБА, 2. II. 1919):

⁸⁸ Տե՛ս *Հայ բանուորներին արձակելու մասին* // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 9. II. 1919:

էին հնչում⁸⁹: Նման քարոզչությունը վրաց հասարակության ներսում արձանագրում էր ազգայնական տրամադրությունների աննախադեպ աճ, որը տեղերում երբեմն վերածվում էր հայահալած միջոցառումների: Վրաստանի ՀԱՄ-ի անդամներն մատնանշում էին, որ «հայ բնակչության նկատմամբ շուրջ երկու տարի տարվող անվստահության և ճնշման քաղաքականության արդյունքում գրեթե ամեն հայ դիտվում է իբրև պետության թշնամի <...> Անկախ Վրաստանի գոյության երկու տարում հակահայությունը ոչ թե թուլացել է, այլև հակառակը՝ ներգրավել է վրացական հասարակության նորանոր շրջանակներ, վերածվելով մտավորական երևույթից գանգվածայինի»⁹⁰:

Վրաց ազգայնականները համատորեն պահանջում էին «նոսրացնել» Վրաստանի հայ ազգաբնակչությունը: Հազարավոր հայ մարդիկ Վրաստանի շատ ու շատ վայրերից ոչ միայն հարկադրված էին հեռանալ «դեմոկրատական հանրապետությունից», այլ նաև վրաց իշխանությունների կարգադրանքով նրանցից շատերը բռնի արտաքսվում էին երկրից: Վրաց-հայկական պատերազմի հետևանքով Թիֆլիսի հայության համար ծայրահեղ ծանր կացություն էր ստեղծվել: Ապօրինի ձերբակալությունները, խուզարկություններն ու բռնազրավումները դարձել էին սովորական երևույթ: Զինապարտ հասակի հայ տղամարդկանց կալանավորում էին, Քուրայիսի մոտ ստեղծված հատուկ նշանակության ճամբարներում նրանց սովատանջ էին անում և օգտագործում ծանր աշխատանքների համար⁹¹: Բուն Վրաստանի քաղաքներում ու գյուղերում (Գորի, Սղնախ, Թելավ, Գուրջասանի և այլն)

⁸⁹ Տե՛ս «ԵՆԵՆԵՆԻ ԵՎԻՅ» («Մախալխ սաբնե»), 20. XII. 1918, «ԵՎԻՅՆԵՆԻ» («Մաքարթվելո»), 22. XII. 1918, «ՅԵՏՈՒԾ» («Էրթոբա»), 26. V. 1919.

⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 140, թ. 2-6:

⁹¹ Ճամբարներ արքրված հայերի թվաքանակը 1919 թ. հունվարի 3-ի դրությամբ կազմեց 1600 մարդ (տե՛ս *Ձերբակալված հայերի մասին* // ՅԱՌԱՋ, 12. I. 1919):

տեղի ունեցան հայերի տների և խանութների թալան ու ավեր⁹²: Այս ամենն արդարացնելու և քրեաձին տարրերին «դասակարգային գիտակցություն» իբր հաղորդելու նպատակով՝ վրաց «դեմոկրատիայի» և հայ «բուրժուազիայի» միջև եղածը լկտիաբար սոցիալական պայքար անվանեցին: Հայաձանքների էին ենթարկվել հայ մտավորականության ներկայացուցիչներ և հասարակական հայտնի գործիչներ: Խախտելով պատգամավորական անձեռնմխելիությունը՝ իշխանությունները կալաքի տակ վերցրեցին խորհրդարանի անդամ Զ. Զորյանին, Թիֆլիսի քաղաքային դոմայի իրավասուներ Ա. Աբեդյանին, Ս. Թոսունյանին, Ա. Ամիրխանյանին, Գ. Ճոնյանին, Ե. Պապյանին⁹³: «Հատուկ ջոկատ»-ի գործակալների «ետանդագին» աշխատակցի շնորհիվ բերման էր ենթարկվել, ի թիվս շատերի նաև Հովհաննես Թումանյանը⁹⁴:

Մոսկվայի ծանր կացություն էր ստեղծվել նաև գավառներում: Այսպես, Բորչալուի հյուսիսային մասում (Տաշիր) վրաց զինվորականությունը վրեժխնդիր եղավ տեղի խաղաղ հայ բնակչությունից: Ազգային հալածանքը Դադեթ-Խաչենի և Շուլավերի գավառակներում հայերի սպանության բազմաթիվ դեպքերի

---

⁹² Անդրադառնալով այս դեպքերին՝ քաղաքական գործիչ Ֆ. Մախարաձեն գրում է. «В самой Грузии во время этой войны все армянское население было взято под подозрение и обвинялось в измене отечеству. По всей Грузии гвардейцами, милиционерами и чинами особого отряда армяне подвергались неслыханным оскорблениям, арестам, высылке и т. д. без всякого повода с их стороны. С армянами всякий мог сделать то, что хотел» (Махарадзе Ф. Диктатура меньшевистской партии в Грузии, с. 74): Ամոթալի այս երևույթների մասին բազմիցս հիշատակում է ժամանակի մամուլը (տե՛ս Դիմում Վրաց դեմոկրատական հանրապետության կառավարության նախագահին // ՄՇԱԿ, 12. I. 1919, Зубов А.Г. Открытое письмо Н. Н. Жордания // СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ, 13. I. 1919): Վիրահայ բնակչության կրած վնասների մասին մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 238, թ. 1-55:

⁹³ Տե՛ս և Լրատու // ՅԱՌԱՋ, 23. I. 1919:

⁹⁴ Մարդարյան Կ. Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921թթ., Եր., 2002, էջ 91:

պատճառ դարձավ: Հազարավոր մարդիկ ստիպված էին թաքնվել անտառներում՝ կոտորվելով սովից ու ցրտից⁹⁵:

Ըստ Ա. Ջամայյանի արժեքավոր վկայության, «հայ-վրացական պատերազմի կապակցությամբ կատարուած հակահայկական հալածանքների <...> բացատրութիւնը պէտք է որոնել Վրաստանի հայութիւնը նօսրացնելու եւ տնտեսապէս թուլացնելու այն քաղաքականութեան մէջ <...> որին, հետեւում էր ժողովրդանիա-Տամիշվիլիի կառավարութիւնը իր գոյութեան պահից սկսած՝ վրաց շովինիստներին բարարութիւն տալու համար: Պատերազմը հարթել էր այս քաղաքականութեան ճանապարհը: Նրա իրականացման համար այլեւս կարիք չկար օրինական ձեւակերպութիւնների յետեւից ընկնել...»⁹⁶: Ժամանակի նշանավոր և իրազեկ գործչի այս սպառնիչ խոսքերը հավելյալ մեկնաբանության անհրաժեշտություն չունեն:

1919 թ. հունվարի 5-ին Թիֆլիսում դարձյալ տեղի են ունեցել հայերի զանգվածային ձերբակալություններ⁹⁷: Շուրջկալների մէջ ընկած բոլոր հայ տղամարդկանց անխտիր մեկուսարան էին նետում: Նման կերպ էին վարվում նույնիսկ այն օտարազգի անձանց հետ, ովքեր «չէին կարողանում ապացուցել, որ հայ չեն»⁹⁸: Անդրկովկասյան Ռուսական ազգային խորհուրդը, որի գրասենյակը գտնվում էր Թիֆլիսում, պահանջեց ազատել «ձերբակալ-

---

⁹⁵ Տե՛ս ԶԱՌԱՋ-ի հետևյալ կյութերը. *Դաղերթ-Խաչենը* (16. I. 1919), *Բոլնիս-Խաչեն* (30. I. 1919), *Շուլավերում և իր շրջանի հայ գյուղերում վրաց զորքերի ձերբով կատարած թալանն ու ավերածությունները* (31. I. 1919), *Վրաց զորքերի անկարգությունները հայ գյուղերում* (7. II. 1919), *Գազանություններ Դաղերթի շրջանում* (11. II. 1919), *Վրաց զորքերի զագանությունները Բոլնիս-Խաչենում* (15. II. 1919), *Շամշուղայում* (19. II. 1919):

⁹⁶ Տե՛ս ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1929, ապրիլ, էջ 145:

⁹⁷ Տե՛ս *Массовые аресты* // ГРУЗИЯ, 7. I. 1919.

⁹⁸ Տե՛ս ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 9. I. 1919:

ված բոլոր քաղաքացիներին՝ առանց ազգի և կրոնի խտրության»⁹⁹:

Իշխանությունների այս ապօրինությունների պատճառն արդեն Հայաստանի հետ պատերազմը չէր: Պարզապես այդ ձևով վրաց իշխանությունները փորձում էին Թիֆլիսի քաղաքային դումայի առաջիկա ընտրությունների նախօրյակին ահաբեկել և չեղոքացնել հայ ընտրազանգվածին: Մայրաքաղաքի 346 հազ. բնակչությունից 149 հազարը հայեր էին¹⁰⁰: 1918 թ. հուլիսի 16-ի չարաբաստիկ «կանտոնադրության» համաձայն՝ թիֆլիսաբնակ 110000 ընտրողներից իշխանությունները ձայն տալու իրավունքից զրկեցին 60000-ին¹⁰¹: Այդ խտրականությունը դժգոհության այլիք բարձրացրեց Թիֆլիսի բազմազգ բնակչության շրջանակներում: Ռուսազգի էսեռները, ՀՅԴ-ն ու ՀՏԿ-ն ի նշան բողոքի բոյկոտեցին 1919 թ. ընտրությունները¹⁰²: Այս վայրիվերումների արդյունքում Թիֆլիսի դումայում վրացազգի իրավասուներին բաժին ընկած աթոռների թիվը կազմեց 87 տոկոս¹⁰³: Վրացիները, այդուհանդերձ, ձնշող մեծամասնությունն էին կազմում մայրաքաղաքի վարչության մեջ:

---

⁹⁹ Տե՛ս *Ռուսաց ազգային խորհրդի դիմումը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ*, 5. I. 1919:

¹⁰⁰ Տե՛ս *у Кавказский Календарь на 1917 г.* Тифлис, 1916, с. 206–207.

¹⁰¹ **Ментешавили А.** Նշվ. աշխ., էջ 111: Մատնանշենք, որ Թիֆլիսի 1917 թ. քաղաքային ընտրություններին այդպիսի խտրականության մասին խոսք չէր էլ կարող լինել: Այդ հիրավի ժողովրդական քվեարկության մասնակից եղան ոչ միայն քաղաքի չափահաս բոլոր բնակիչները, այլև կայազորի ոռու զինվորականությունը: Վերջին հանգամանքից վարպետորեն օգտվեցին վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք, շահարկելով հեղափոխական կարգախոսները, շահեցին նաև զինվորական ընտրազանգվածի ձայների գերակշիռ մասը: Հետևաբար, քաղաքային դումայում հայազգի թեկնածուներին բաժին հասավ աթոռների 40 %-ը, վրացիներին՝ 32.5 %-ը, ոռուներին՝ 27.5 %-ը (տե՛ս **Карпетян С. Мэры Тифлиса.** Ер., 2003, с. 22):

¹⁰² *Тифлисская дума в 1919 году // СЛОВО*, 1. I. 1920.

¹⁰³ Տե՛ս *Քաղաքային ընտրությունները // ՅԱՌԱՋ*, 7. II. 1919:

Նկատենք, որ կառավարչական մարմիններում քարթվելական գերակայության հաստատումը, թերևս, բացասական ազդեցություն ունեցավ երկրի այլազգի բնակիչների կացության հարցում: ՆԳ նախարարությունը 1919 թ. աշնանը որոշում էր ընդունել Թիֆլիսը «օտար տարրերից» հետզհետե «բեռնաթափելու» մասին¹⁰⁴: Դա մեծ իրարանցում առաջ բերեց մայրաքաղաքի բազմազգ բնակչության միջավայրում, քանզի ցանկացած անձի չնչին առիթով անգամ կարող էին արտաքսել երկրից¹⁰⁵:

Վրաստանի կառավարության ներքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից էր նաև իր իշխանության տարածումն ու ամրապնդումը ոչ վրացաբնակ գավառներում: Իշխանությունները, օգտվելով զանազան միջոցներից, չխորշելով նաև ուժային լծակներ գործադրելուց, տևական պայքարից հետո կորոզացան ՎՂՀ-ի գերակայությունը հաստատել մի շարք վիճելի, քրոստ և հանդուգն շրջաններում: ՎՂՀ-ի բնակչության շուրջ

---

¹⁰⁴ Վերոհիշյալ խնդրին վերաբերող՝ «Օտար տարրերը Թիֆլիսից հեռացնելու մասին (կառավարական հաղորդագրություն)», «Թիֆլիսը ազգայնացում է» և «Տազնապը չի վերացում» խորագրով կյուրերը տե՛ս ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ-ի 1919 թ. նոյեմբերի 14, 18 և 19-ի համարներում: Ի դեպ, նման միջոցառումները խորթ չէին նաև հետագայում Վրաստանի կոմունիստական կառավարությանը, որի համար էլ նա արժանացավ Ի. Ստալինի թեթևակի նախատանքին: «В Грузии принят известный декрет о “регулировании” населения в Тифлисе, – 1923 թ. ասում էր ազգությունների ժողովուրդը: – <...> Имелось в виду некоторое перемещение населения произвести так, чтобы армян из года в год оказывалось меньше в Тифлисе, чем грузин, и, таким образом, превратить Тифлис в настоящую грузинскую столицу. <...> У них в руках имеется масса возможностей, масса таких гибких форм (например, “разгрузка”), при помощи которых можно было бы, соблюдая видимость интернационализма, устроить дело так, что армяны в Тифлисе оказались бы меньше» (տե՛ս Ստալին **И. В. Сочинения**, том V. М., 1947, с. 253-254):

¹⁰⁵ Այդ որոշումը Վրաստանի ՀԱԽ-ը փորձել է բեկանել: Նրա վարչությունը երկրի վարչապետին և դիմել մի ծավալուն նամակով, որտեղ հիմնավորված հերքել էր ՆԳ-ի կարգադրության մեջ տեղ գտած շինծու բոլոր պատրվակները (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց.1, գ. 84, թ. 30-33):

մեկ երրորդը, ինչպես ասվեց, կազմում էին ոչ վրաց ազգությունները: Հետևաբար, վրաց մեծամասնության թվային գերակշռությունն այնքան վճռորոշ չէր, որպեսզի նրան թույլ տար ամբողջովին և մշտապես անտեսել ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների ձգտումները: Ըստ երկրի ղեկավարների, քաղաքացիների ազգային կարիքները պիտի յուրացվեին տեղական ինքնակառավարման մակարդակով, քանի որ Վրաստանում հռչակված «դեմոկրատական» կարգերը երաշխիք են ստեղծում որևէ հալածանքի դեմ:

Թե ինչ արժեք ունեին այդ հավաստիացումները, վկայում է, գուցե, Դուրնուկի (Թիֆլիսի գավառ) հայկական դպրոցի փակման դեպքը: Ուսուցիչը և կրթարանի հոգաբարձուները առանց բնության ու դատարանի որոշման, միայն ռուսիկանապետի կարգադրությամբ, արտաքսվեցին երկրի սահմաններից դուրս ու չպարզվեց «թե ինչ է եղել նրանց հանցանքը»¹⁰⁶: Հենց այս մեկ օրինակով անգամ կարելի է դատել, որ ՎԴՀ-ում վարչական հիմնարկների դեմոկրատացումը ձևական բնույթ էր կրում, իսկ վարչակարգը նախկինի պես մնում էր «ռուսիկանական»: Ավելին, ճնշումների և բռնությունների հետևանքով «Վրաստանի անկախությանը մտաւ [հայի] գիտակցութեան մէջ իբրև հայահալած պետութիւն»¹⁰⁷:

Դժգոհության և վրդովմունքի զգացումները առաջացել էր նաև թիֆլիսահայ մտավորականության լայն շրջանակներում: Նրա լավագույն ներկայացուցիչների տրամադրությունները, սակայն, շատ անգամ հակասական էին, ինչն արտահայտված է Մ. Աբեղյանի մտորումներում: «Վերջին ժամանակներս, – գրում է ականավոր գիտնականը, – իմ մեջ դեպի վրացիները մտել է մի անցանկալի դառնություն, որ անշուշտ միայն իմ մեջ չէ, այլ նաև հազարավոր իմ հայրենակիցների մեջ: Եվ եթե այդ դառնությունն

¹⁰⁶ Յարութիւնեան Ի. Վրաստանի տարրական դպրոցների գլխավոր վարիչ պ. Ճումբուրիձէի յողածի առթիւ // ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 4. X. 1920:

¹⁰⁷ Վալադեան Վ. Ճամբորդային խոհեր // ՆՈՐ ԱՇԽԱՍԱԽՈՐ, 24. VIII. 1919:

այսպես շարունակվի, լավ հետևանքներ չի խոստանում ոչ հայի և ոչ վրացու համար: <...> Հայը երբեք վրացու վատը չի կամեցել իբրև ազգի, և այժմ էլ, ինչքան էլ մեր սիրտը դառնացած լինի, չենք կարող չկամենալ, որ վրաց ազգը գորանա և կազմակերպվի իբրև անկախ պետություն: Մենք չենք կարող չկամենալ այդ, որովհետև վրացու հաջողությունը և գորացումը միշտ մեզ օգուտ է»¹⁰⁸:

Վրաստանի սահմաններում գտնվող հայությունը շարունակում է պահպանել իր ազգային ինքնությունն և կարագիբն ու դիմագիծը: Քանի որ հայկական համայնքները երկրի բնակչության նկատելի մասն էին կազմում ու նշանակալի դերակատարություն ունեին տնտեսական կյանքում, ուստի վրաց իշխող վերնախավը վստահություն չունեին, թե նրանք պահանջված չափով են իրենց նորաթուխ հանրապետության «զավակները» համարում և արտաքին դրդումներին կարող են ընդդիմանալ: Ըստ Միմոն Վրացյանի, «Վրացիները կը նկատեն հայ տարրը խոչընդոտ իրենց անկախ պետութեան կառուցման: Հայկական բուրժուազիան չի ուզեր հաշտուել Վրացական տիրապետութեան հետ: Չ'է որ մօտիկ անցեալում իրենք էին տիրողը Թիֆլիսում, որ հայկական քաղաք էր, հիմա ինչպէ՞ս տանել "տուտուց" Վրացիների յոխորտանքները»¹⁰⁹: Ըստ դաշնակցական լրագրում զետեղ-

¹⁰⁸ Տե՛ս Էջեր Մանուկ Աբեղյանի պատմահրապարակախոսական ժառանգությունից, Եր., 2013, էջ 40–41:

¹⁰⁹ Տե՛ս Վրացեան Ս. Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Բեյրութ, 1962, էջ 267: Վրաց իշխանությունների վարած հալածական քաղաքականությունը, իրոք, որոշ հայերի ստիպում էր համակրանքով վերաբերվել դրսից երկրի դեմ ուղղված ձեռնարկումներին: Այդպես, թերևս, եղավ Սոչի–Ադլեր առափնյա շրջանում առաջ եկած ռուս–վրացական զինաբախման ժամանակ: Ոմանք զուր պատրանք ունեին, թե ռուս մեծապետականները կգրավեն Վրաստանի մայրաքաղաքը: «Հայ ապագայնացած, հայրենախոյս և տնտեսական և ազնուական մեծ ախորժակ ունեցող բուրժուազիան, – ցեղակից ունևոր խավին նախատում էր ՀՅԴ–ի պարբերականը, – ցնցվում է կոզակների ներարշավի շեփոթի ձայնը լսելով: Նա ուրախ է, որ նորեն, Ռուսաստանի տիրա-

ված տեսանկյունի, հայ-վրացական ժամանակի լարված փոխ-հարաբերությունների բուն արմատը, նախ և առաջ, պետք է որոնել սոցիալական ասպարեզում: Հողվածագիրը համոզված էր, թե «ամեն մեկի համար պարզ է, որ հայկական կապիտալի մրցման շղիմացող և մասսայորեն սնանկացող վրացական մանր բուրժուազիան ու ազնվականությունն են, որ տարված են հակահայկական նացիոնալիզմով»¹¹⁰:

Արմատավորվելով իշխանության զլուխ, վրաց սոցիալ-դեմոկրատիան իր հերթին կրում էր տեղական պայմանների ազդեցությունը, որի հետևանքով էական էվոլյուցիա ապրեց և իր ռուսական նախատիպից նկատելի չափով հեռացավ ինչպես քաղաքական, այդպես էլ սոցիալական կազմի տեսակետից՝ այս առումով մոտենալով ԱԴ ազգայնական կուսակցությանը և յուրացնելով նրա քաղաքական վարկը¹¹¹: Ըստ Մ. Աբեղյանի, «վրացի ազնվականների հին տխուր դերը դեպի հայերը մեծ ճարպիկությամբ կատարում են վրաց սոցիալ-դեմոկրատները, մի կու-

---

¹¹⁰ պետութեան տակ տնտեսապէս և մասամբ էլ քաղաքականապէս տէր կը լինի իր ձեռքից զնացած, բայց իր կապիտալի կենտրոնն Թիֆլիսին» (տե՛ս *Դիմակները վար են դնում* // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 11. VI. 1919): Թիֆլիսի ճակատագիրը, բնականաբար, շատ էր հուզում վրաց հասարակայնությանը: Նրանք համոզված էին, թե «армяне вообще были недовольны, что Тифлис стал грузинской столицей. Они думали, что этот город их. В Тифлисе раньше политически господствовали русские, а экономически армяне. Русские ушли и они считали, что город достанется им» (տե՛ս *Жордания Н. Н. Моя жизнь*. Стэнфорд, 1968, с. 89):

¹¹⁰ Տե՛ս *Ո՞վ է «եղբայրասպանը»* // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 25. IX. 1918: Ունևոր վերնախավի միջավայրում վրաց-հայկական սոցիալ-տնտեսական հակասությունների առաջացման բուն պատճառների մասին մանրամասն տե՛ս *Маялян Б.В. О некоторых аспектах армяно-грузинских отношений на рубеже XIX и XX веков* // Армения и христианский Кавказ (Республиканский симпозиум, посвященный 1700-летию принятия христианства в Кавказской Албании и Грузии, Ереван, 15-16 декабря 2015 г.), Ереван, 2015, с. 143-146.

¹¹¹ Տե՛ս *Ишханян Б. Метаморфоза грузинской социал-демократии (причины и критика явления)*. Баку, 1919.

սակցություն, որ միջազգային [համերաշխության] պատրվակն ունի երեսին քաշած և դրա համար էլ ավելի հեշտությամբ և համարձակ է շարժվում: Ինչ խաղ ասես, որ այդ լոկ խոսքով սոցիալիստներն ու դեմոկրատները իրենց մամուլով ու վարած քաղաքականությամբ չխաղացին հայերի գլխին»¹¹²: ՎՄԴԲԿ-ի առաջնորդները վարպետորեն օգտագործեցին «հեղափոխական» կարգախոսները իրենց ազգայնական և շովինիստական բուն քաղաքականությունը քողարկելու համար: Նրանց ջանքերով ստեղծված վարչակարգն իրականում «ունեցել է սոսկ մի գործելակերպ՝ երևոյթապես, մարդկանց այքերը շլացնելու համար պահպանել ռուսական մեծ յեղափոխութեան արդիւնք քաղաքական և սոցիալիստական բոլոր կազմակերպութիւններն ու հիմնարկութիւնները, իսկ էապես նրանց բուն արժէքը ոչնչի հաւասարեցնել՝ սոսկ մի խրտուիլակ դարձնելով նրանց՝ կառավարութեան նւագի տակ պարելու համար:

Եւ իրաւ, կառավարութիւնը մինչև այժմ բոլոր դէպքերում հասել է իր նպատակին. – ապացոյց Թիֆլիսի բանտրական պատգամատրական խորհուրդը, արհեստակցական միութիւնների կենտրոնական խորհուրդը, քաղաքային դուման և ... և այլն»¹¹³:

1921 թ. փետրվարին Վրաստանի Մահմանադիր ժողովը վավերացրեց երկրի առաջին՝ «դեմոկրատական» սահմանադրությունը: Այն ամրագրեց «ունիտար (միահեծան) պետության» գաղափարը¹¹⁴: Տեղական կառավարման հիմնական օղակը, ինչպես ասվեց, գավառական «էրոբա»-ն էր օժտված լայն լիազորություններով: Ընտրովի գավառային խորհրդի («սակրեբուլո») գոյության իրողությունը, այդուհանդերձ, արդեն դիտվում էր ինքնավարությանը հավասարագոր¹¹⁵: Այս ամենն արվում էր

¹¹² Տե՛ս Էջեր Մանուկ Աբեղյանի պատմահրապարակախոսական ժառանգությունից, էջ 42:

¹¹³ Բռնութեան նոր ակտը // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 22. VII. 1919:

¹¹⁴ Տե՛ս Silogava V. & Shengelia K. Նշվ. աշխ., էջ 222:

¹¹⁵ Թե ինչպես դա աշխատեց, օրինակ, Ջավախքի պարագայում,

նան երկրի ազգային փոքրամասնություններին մոլորեցնելու և նրանց նկատմամբ առավել շահեկան վիճակում հայտնվելու նպատակով: Վրաց կառավարական շրջանակները երբեք հետևողական չեն պաշտպանել ինքնավարության սկզբունքը և խուսանավող քայլերով մշտապես փորձել են հնարավորինս սահմանափակել երկրի այլ ազգությունների իրավունքները: Իրականությունն այն է, որ սոցիալիստական պատմուճան հագած Վրաստանի «դեմոկրատական» առաջնորդները ինքնավարության սկզբունքի մասին, այդ թվում նաև մշակութային, խոսում էին միմիայն քաղաքական դաշտում ժողովրդավար երևալու և երկրի մյուս ազգությունների հետ առերես համերաշխվելու նպատակով: Ծայրագավառների ինքնավարության մասին վրաց նախարարների բերանով նախապես տրված շոյալ խոստումներն՝ ունեին լոկ դատարկ խայծի նշանակություն¹¹⁶: Դրա փո-

---

կարելի է դատել վարչակազմի անվանացանկից. «սակրեբուլո»-ի նախագահ՝ Փաչուլիա, գործադիր մարմնի ղեկավար՝ Վ. Ռամիշվիլի, հաշտարար դատավոր՝ Ս. Լ. Փիրալիշվիլի (տե՛ս *Ахалкалак // БОРЬБА*, 31. VIII. 1920): Դժվար է, սակայն, հավատալ, որ ջավախքահայ ընտրագանգվածն իր ձայնը տվել էր նրանց, ովքեր հալածել և կեղեքել են նրան գաղթականության մեջ: Ուստի, «մենշնիկյան» վարչակարգի գործադրած նախընտրական հնարքների մասին աշխատել է բարձրաձայնել մամուլը: «Միլիցիոներները, - կարդում ենք ՀՅԴ-ի լրագրում, - շրջելով գիւղ-գիւղ, սպառնում էին ժողովրդին, մասնաւորապէս հայերին, թէ եթէ ձայն չտան № 1-ին [*իմա՛ ՎՄԴԿ-ին - Բ. Մ.*] այն ժամանակ վրաց դեմոկրատական կառավարութիւնը կը վճռէ նրանց իր երկրից, կը փակէ բոլոր ճանապարհները, որտեղից հնարաւոր է պարենաւորման <...> մթերքները ներմուծել Ախալքալաքի գաւառը և այդպիսով [նրանց] կատարեալ սովի կը մատնեն» (տե՛ս *Վրաստանի Մահմանադիր ժողովի ընտրութիւններն Ախալքալաքում // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ*, 6. IX. 1919):

¹¹⁶ Քաղաքական հնարքների հմուտ վարպետ Ն. Ն. Ժորդանիան գտել էր, իր կարծիքով, այն «ոսկե միջինը», որը, իբր, պետք է հաշտեցներ վրաց պետության գաղափարը և նրա տարածքում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների շահերը: Նա ասում էր, «...мы все их (*իմա՛ ազգային փոքրամասնությունների - Բ. Մ.*) требования, касающиеся автономии, как бы ни была она широка, можем принять. Не можем

խարեն, այդուհանդերձ, ազգային փոքրամասնություններին առաջարկվեց բավարարվել միայն լայն ժողովրդավարացման մասին «ցնցող» և «շլացուցիչ» կարգախոսով¹⁷:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության.

- ✓ Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը կայացավ որպես անկախ պետականություն իրեն բնորոշ բոլոր հատկանիշներով,
- ✓ վրացական վերածնված պետականության առաջնորդներն իրականում նպատակ ունեին ստեղծել ունիտար և միատարր երկիր, սակայն այդ ձգտումը փորձում էին քողարկել դեմոկրատական կարգախոսներով,

---

принять лишь одного: отделения от нас» (տե՛ս Дни господства меньшевиков в Грузии. Документы и материалы. Тифлис, 1931, с. 239):

¹⁷ Վրաստանում տիրող քաղաքական բարքերի մասին, ի դեպ, չափազանց դիպուկ գնահատական է հնչել ժամանակի մամուլում: Թիֆլիսահայ օրաթերթի էջերում մի իրազեկ անձնավորություն վրաց ընտրախավի մասին գրում էր, որ «ինքնահաւան ու ինքնագոհ, նրանք կարծում են, որ Աստծու ողորմութեամբ Վրաստանը մի այնպիսի Արկադիա է, որ ոչ մի քաղաքացի կամ ազգութիւն ոչինչ պահանջելու իրաւունք չունի: Մոռանալով [ցարական ինքնակալության դեմ] իրենց անցեալ պայքարի ամենատարրական լոզունգները, նրանք յամառօրէն պնդում են, որ մեր երկրում գոյութիւն ունեն միայն այն իրաւունքները, որոնք շնորհաւած են մենշևիկ միւստրներից: Այդ միւստրական հայեցողութիւնից դուրս ամեն մի պահանջ ու իրաւունք պետական դաւաճանութեան համագօր է յայտարարւած» (տե՛ս Ազատ բիւրոկրատիզմ // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 3. VIII. 1919): Շատ ավելի անհրապոյր գնահատական է տվել, սակայն, մի անզլիացի լրագրող, որը շրջայցով ժամանել էր այդ կովկասյան երկիր: «Ազատ և անկախ սոցիալ-դեմոկրատական Վրաստանի պետությունը, – գրում է նա, – կմնա ընդմիշտ իմ հիշողության մեջ, իբրև իմպերիալիստական “փոքր ազգի” դասական օրինակ: Տարածքների զավթումը դրսում, թե բյուրոկրատական բռնապետությունը ներսում՝ միևնույն է, նրա շովինիզմը որևէ սահման չի ճանաչում» (տե՛ս Bechhofer C. E. In Denikin's Russia and the Caucasus. 1919 – 1920. London, 1921, p. 14):

- ✓ առօրյա քաղաքականության մեջ գերխնդիր էր համարվում Վրաստանում քաղաքացիական պատերազմի տարածման վտանգի չեզոքացումը և սոցիալական խաղաղության պահպանումը վրաց ժողովրդի տարբեր խավերի միջև,
- ✓ ՎՂՀ-ի կառավարության սոցիալ-տնտեսական գործունեությունը, որը զուգակցվում էր շոալլաբար տարածվող սոցիալական բարեփոխումների մասին խոստումներով, հիմնականում ուղղված էր ոչ վրաց, գերազանցապես հայ գործարար տարրի ոչնչացման նպատակին և, ի վերջո, ճգնաժամային երևույթները երկրում վերածեց համընդհանուր տնտեսական աղետի,
- ✓ ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ իրականացվող քաղաքականության նպատակն էր երկրում նրանց համար ստեղծել զոյատևման այնպիսի պայմաններ, որոնք ուղղված կլինեն, եթե ոչ այլազգիների ամբողջական վտարման, ապա զոնե հեռանկարում նրանց ազգաձուլման համար:

ԱԶԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ՍԱՄՑԽԵ-ՄԵՍԽԵԹԻԱՅԻ
 ՀԻՄՆԱՀԱՆՐԱՅԻ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
 ԱԶԳԱՀԱՎԱՔՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
 ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Վրաց քաղաքական վերնախավը 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումի վեհաժողովում տեղի տվեց թուրքական ճնշումներին և, ինչպես հայտնի է, պարտադրված եղավ կնքել տխրահռչակ «հաշտություն»: Ըստ դրա պահանջների՝ նորաստեղծ Վրաստանը, որն Աջարիայի (նաև՝ Աճառա) և Սամցխե-Մեխիեթիայի՝ նկատմամբ մեծ հավակնություններ ուներ², այնուամենայնիվ, ստիպված եղավ ճանաչել այդ մարզերի վրա օսմանյան կայսրության գերակայությունը³: Ըստ վրացական լրատվամիջոցների

¹ Պատմական մարզ, որը ժամանակին ընդգրկում էր Ախալցխայի գավառը և Արդահանի շրջանի հյուսիսարևմտյան հատվածը:

² Այդ մարզերի պատմական անվանումը համարժեք է նաև ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում առավել գործածական «մահմեդական Վրաստան» քաղաքական անվանը, որի բնակչության նկատմամբ կիրառվում էր ոչ թե էթնիկ-ազգային, այլ կրոնադավանության սկզբունքը: Զաքաթալայի շրջանը (Ճար-Բելոքանի, Մայինգիլո, պատմ. Եխնի - Խենի), որտեղ նույնպես բնակվում են իսլամադավան վրացիներ (ինգիլոյներ) ավանդաբար չի դասվել հիշյալ եզրը կրող տարածքներին:

³ Սույն շրջանների ապագա ճակատագրի հարցն արծարծվել էր դեռևս առաջին աշխարհամարտի սկզբում: Ոչ անհայտ «դոկտոր [Խոսրով Բեգ] Սուլթանովը բարեգործութեան դիմակի տակ համաթիւրքական ազիտացիա էր մղում Բաթումի և Ախալցխայի շրջաններում: Միւս ազիտատորներն են [Ահմեդ] Պեպինով, Օմար Ֆայիկ էֆենդի [Կիփիանի] <...> նրանց նպատակն է Բաթումի, Ղարսի, Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններն իբր ավտոնոմ միացնել Տաճկաստանին: 1917 թ. աշնանն Ախալցխայում կայացաւ Կովկասի մահմեդականների համագումար՝ մասնակցութեամբ [հյուսիսկովկասյան] լեռնականների: Համագումարը վճռապէս պահանջեց ամեն մի կուլտուրական ու քաղաքական կապ խզել Վրաստանի հետ» (տե՛ս *Վրաստանի Մահմանադիր*)

պնդման, «միայն բեգերը և խոշոր հողատերերն են շահագրգռված նրանում, որ մահմեդական վրացիներով բնակեցված տարածքները ենթարկվեն Թուրքիային, քանզի վերջինս կպահպանի կալվածատերերի [ձեռքերում եղած] հողերը»⁴: Թուրքական տիրապետության առաջին իսկ օրից, սակայն, Աջարիայում հաստատվել էր ռազմակալման այնպիսի խիստ ռեժիմ, որ դրանից, առանց չափազանցության, սկսեցին տատապել նույնիսկ տեղի վրացի մահմեդականները: Աջարացիների միջավայրում մեծ իրարանցում էր առաջ բերել գորահավաքի մասին թուրք զինվորական հրամանատարության խիստ կարգադրությունը⁵: Պետք է փաստել, որ ռուսական տիրապետության օրոք վրաց մահմեդականները զինվորությունից ազատ էին: Ուստի, հրաժարվելով մտնել օսմանյան գնդերի շարքերը՝ զգալի թվով անհնազանդ աջարացիներ, կազմելով գորախամբեր՝ «չէտաներ», բարձրացել էին անառիկ լեռները⁶: Հարկ է առանձնահատուկ նշել, որ միաժամանակ տարածում ստացավ նաև երկրամասի ինքնավարության մասին տեղի բնակչության պահանջը⁷:

Գերմանիան խանդով էր նայում, թե ինչպես Բաթումի վեհաժողովում Թուրքիան ձեռք բերեց միակողմանի առավելու-

---

ժողով // ԱՇԽՍՍՏԱՒՈՂ, 8. IV. 1919): Մեկ այլ կարևոր վկայությունը հաղորդում է, թե «ինչպես կասկածվում է, Թուրքիայից եկած էմիսարները վաղուց գործում են Ախալցխայի իրենց հայրենակիցների մեջ, նրանք այն պրոպագանդան են մղել, թե Ախալցխան իր շրջաններով ոչ թե վրացական երկիր է, այլ՝ մուսուլմանական, հետևաբար, սահմանաբաժանումի ժամանակ այն պետք է մտնի մուսուլմանական ինքնավար միության մեջ...» (Մանույան Ա. Ս. *Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը*, Եր., 1992, էջ 7):

⁴ «چگونه» («Էրթոբա») թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *О вооружении грузин-мусульман* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 14. XI. 1918.

⁵ *Աջարիայում* // ՀՈՐԻԶՈՆ, 6. VI. 1918:

⁶ *Աջարացիների անհնազանդությունը* // ՀՈՐԻԶՈՆ, 14. VII. 1918: Նման իրադարձություն էր տեղի ունեցել նաև 1875 թ., երբ կամակոր աջարացիները հանդուգն կերպով հրաժարվեցին ենթարկվել գորահավաքի մասին սուլթանի կարգադրությանը:

⁷ *Хроника: Мятеж в Аджарии* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 14. VII. 1918.

թյուններ և պնդեց, որ հրավիրվի մի նոր կոնֆերանս: Նախատեսվում էր, որ Գ. Պոլտուս կլոր սեղանի շուրջ նստած պիտի բանակցեին Քառյակ միության և կովկասյան նորակազմ հանրապետությունների ներկայացուցիչները: Ենթադրվում էր, որ, մինչև նոր խորհրդաժողովը, վիճելի տարածքների հարցը մնալու է առկախ: Վրացիներն իրենց շահերի թելադրանքով, ինչպես հայտնի է, հակվեցին դեպի Գերմանիան: Տեղի ունեցավ վրաց-գերմանական հարաբերությունների սերտացում: Վրաց կառավարությունը որոշակի հույսեր էր փայփայում, թե նրան կհաջողվի Բեռլինի աջակցությամբ ազատել Աջարիան և Մամգիսե-Մեսխեթիան թուրքերի ճիրաններից: Թուրքիայի մայրաքաղաք ժամանած վրաց պատվիրակությունն առանձնապես չէր էլ թաքցնում այդ մտադրությունը: Դա համընկնում էր նաև Գերմանիայի շահերին:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրում պահանջ էր դրված, ըստ որի օսմանների կողմից նվաճված, սակայն դեռ փաստացի վիճելի Բաթումի վարչական մարզի⁸ տարածքում պետք է հանրաքվե անցկացվեր: Ուստի, թուրքերը 1918 թ. հուլիսին շտապեցին կազմակերպել այդ «հանրաքվեն», որպեսզի վրացիներին զրկեն մարզի նկատմամբ պահանջներ առաջ քաշելու հեռանկարից:

Եթե 1918-ի գարնանն Աջարիայի մահմեդական բնակչու-

⁸ Մարզը բաղկացած էր երկու՝ Բաթումի և Արդվինի վարչական շրջաններից: Առաջինը՝ բուն Աջարիան, ուներ վրացի (63.9%), ռուս (10.1%), հայ (8.1%), հույն (5.3%) և թուրք (3.6%) ազգաբնակչություն (տե՛ս *Батумский округ // Энциклопедический словарь, русского библиографического института «Гранат», том 5-й, Москва, 1911, с. 99*): Երկրամասի հարավը՝ Վդարջըը (Արդվին-Արտանուջ) և Շավշեթը, բնակեցված էր թուրք (73.9 %), հայ (14%), վրացի (9.8%) և ռուս (2%) ազգություններով (տե՛ս *Артовинский округ // там же, том 3-й, Москва, 1911, с. 572*): Հայերը, որոնք մինչև առաջին աշխարհամարտը կազմում էին մարզի բնակչության 10.3 տոկոսը, 1914 թ. Արդվինի շրջանում կոտորածի ենթարկվեցին: Այսպիսով՝ XX դարի շեմին, մարզն ուներ երկու՝ վրացի (42.9%) և թուրք (30.9%) առավելապես մեծաթիվ ազգություններ (տե՛ս *Батумская область // там же, том 5-й, с. 93*):

թունը խանդավառությամբ էր ողջունում օսմանյան զորքերի հաղթական մուտքը երկրամաս, ապա որոշ ժամանակ անց թուրքերի «ազատարար» վարկը զգալիորեն մարեց, ինչից և չհապաղեցին օգտվել վրացիների համախմբվածությանը ձգտող թիֆլիսամետ տեղի ուժերը: Այդ աջարացիները հիշեցին, որ իրենք ևս վրացի են և ուզում էին, որպեսզի Բաթումը անցնի Վրաստանին: Մի խումբ աջարացի ազնվականների անունից էնվերին և Բաթում ժամանած երիտթուրք այլ պարագլուխներին դիմեց Մեմեդբեգ Աբաշիձեին⁹: «Մենք կդիմավորենք ձեզ իբրև հյուրերի, սակայն վրաց ժողովուրդը ոչ մեկին չի զիջի Բաթումը»¹⁰, – ի միջի այլոց ասաց նա: Նման համարձակ ելույթներն ու առհասարակ ընդդիմադիր կեցվածքը շուտով դարձան Մ. Աբաշիձեի, ինչպես և նրա այն համակիրների ձերբակալման պատճառը¹¹, որոնք բողոքի թուուցիկներ էին պատրաստել Աջարիայում թուրքերի ունեցած կոշտ և անհարգալից գործելակերպի դեմ¹²: Քանզի համավրացական միասնության գաղափարին համակրող տարրերին տեղում չհաջողվեց ձախողել «հանրաքվե» կոչված թուրքական կատակերգությունը, ապա պաշտոնական Թիֆլիսին այլընտրանք չէր էլ մնում, քան Վրաստանում գերմանական բարձրաստիճան ներկայացուցիչների առջև բողոքարկել դրա ընթացքում տեղ գտած բազմաթիվ չարաշահումներն ու լկտի կեղծարարությունները¹³: Շուտով Թուրքիայի պարտությունն առաջին աշխարհամարտում փոքր-ինչ սահմանափակեց նրա վերնախավի ծավալապաշտական ախորժակները Այսրկովկասում: Թուրքերը ստիպված եղան հետ քաշվել Աջարիայից:

⁹ Աջարիայի մուսուլմանադավան գանգվածների մեջ մեծ համբավ վայելող Մ. Աբաշիձեն 1905 թ. կանխեց ցարական իշխանությունների կողմից Բաթումի հայերի ծրագրավորվող ջարդերը (տե՛ս *Мемед Абашидзе и Армения*. Ер., 2010):

¹⁰ Տե՛ս *Борьба за победу советской власти в Аджарии, документы и материалы (1917–1921)*. Батуми, 1961, с. 17.

¹¹ *Хроника* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 26. VII. 1918.

¹² *Բաթումում* // ՀՈՒՐԳՈՆ, 23. VI. 1918:

¹³ *Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии*, с. 370–371.

Բրիտանական զինված ուժերը, պարտադրելով հեռանալ թուրք զավթիչներին, 1918 թ. դեկտեմբերին, ինչպես հայտնի է, իսկույն զինագրավեցին ռազմավարական չափազանց մեծ նշանակություն ունեցող Բաթումի նավահանգիստը: Վրացական կողմը դարձյալ պարտադրված էր համաձայնել, որ այդ տարածքը «առժամանակ» գտնվի Մեծ Բրիտանիայի գորքերի վերահսկման ներքո: Լոնդոնում, հավանաբար, նախապես էին որոշել, որ Բաթումի և նրա մարզի հետագա ճակատագիրը պետք է վճռվեր Փարիզի խաղաքարար վեհաժողովում: «Ճորիկ-օֆիսը», սակայն, վերապահումներով էր վերաբերվում Բաթումի մարզը Վրաստանի կազմի մեջ մտնելու հեռանկարին: Ուստի, ԱԳ նախարար Ե. Պ. Գեգեճկորին պարբերաբար անզլիացիներին հիշեցնում էր (1919 թ. հունվարի 18-ի և փետրվարի 15-ի դիվանագիտական նոտաներ), որ սույն տարածքը հանդիսանում է Վրաստանի անբաժանելի հատվածը¹⁴: Ըստ նրա պնդման, քանզի Բաթումի «նկատմամբ Վրաստանի իրավունքները չեն կարող կասկած հարուցել ոչ պատմական, ոչ քաղաքական, ոչ բարոյական տեսակետից», ուստի վրաց «կառավարությունը հույս ունի, որ Վրաստանի և Թուրքիայի միջև կվերականգնվի "status quo ante bellum", և որ Բաթումի մարզը <...> դարձյալ կվերամիավորվի» մայր հայրենիքի հետ¹⁵:

Նկատենք, որ Վրաստանի կառավարության և, ընդհանրապես, ողջ հասարակության ուշադրության կիզակետում էր Բաթումի մարզի կնճռոտ հարցը: Վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիան հատուկ ուղերձով դիմել էր մարզի մահմեդական վրացիներին և նրանց հորդորում էր միանալ Վրաստանի Հանրապետությանը: Միաժամանակ խոստանում էր, որ երկրամասին տրվելու է ինքնավար կարգավիճակ¹⁶: «Մահմեդական Վրաստանի ազատա-

¹⁴ Учительное собрание Грузии // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 20. VI. 1919.

¹⁵ Нота МИД Е.П. Гегечкори верховному комиссару Закавказья О.Уордону // БОРЬБА, 10. X. 1919.

¹⁶ Մահմեդական Վրաստանի ինքնավարությունը // ՅԱՌԱՋ, 17. I. 1919: «Մահմեդական Վրաստանի» հնարավոր ինքնավարության մա-

գրման կոմիտե»-ի (որի նախագահը Մ. Աբաշիձենն էր) անդամները լրջորեն ընդունել էին Թիֆլիսից հաճախ հնչող այս հորդորները և ծրագրում էին ենթադրվող «ինքնավարության» մեջ ընդգրկել նույնիսկ Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառները¹⁷:

Հարցի համատեքստում ուրույն տեղ է գրավում սուլթանական կառավարության նախկին անդամ Մահմուդ Թավղզիբի-ձեհի, նաև վրացագգի այլ փառաների խորհրդավոր ուղերձը: Նրանք միաբերան խորհուրդ էին տալիս իսլամադավան ցեղակիցներին զերծ մնալ Վրաստանին միանալու գործնական քայլերից՝ խոստանալով մոտ ապագայում վճռել Աջարիայի և Մամքիսե-Մեսխեթիայի ինքնորոշման խնդիրը: Մահմեդական վրացիների, առանձնապես քոբուլեթցիների տրամադրությունները, որոնք մինչ այդ իրենց հայացքը Թիֆլիս էին հատել, Կ. Պոլսից իրենց հասցեագրված հիշյալ նամակից հետո արմատապես փոխվեցին¹⁸:

սին միտքը՝ առաջին անգամ արծարծվել է 1917 թ. ամռանը՝ վրաց ազգային դեմոկրատների (լիբերալներ) կուսակցության անդրանիկ համագումարում (տե՛ս «Նեժարոտջեղո» («Մաքարթվելո»), 22 օգոստոս 1917): Սակայն, երբ բուն քարթվելների հետ պատմականորեն սերտ և մշակութային չափազանց ամուր կապեր ունեցող մեզրելները՝ բարձրաձայնեցին սեփական վարչա-մշակութային ինքնավարություն ունենալու ցանկության մասին, ապա վրացական վերնախավի կողմից դա իսկույն դիտվեց իբրև «արկածախնդրություն» [«Նեժարոտջեղո» («Մաքարթվելո», 1919, № 144) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Մամեզրելոյի ինքնավարութեան հարցը* // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 9. VII. 1919]: Այսպիսով՝ կարելի է դատել, որ «մահմեդական Վրաստանի» ինքնավարության մասին քաղցրահամ խոսքերը՝ ծառայում էին այլադավան ցեղակիցներին միմիայն սիրաշահելու և թուրքերի ազդեցության ոլորտից դուրս բերելու նպատակին:

¹⁷ «Նեժարոտջեղոս ճեճՅձեղոյ» («Մաքարթվելոս Ռեսպուբլիկա», 1918, № 105) պաշտոնաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Մոչ վրացի մահմեդականներին* // ՆՈՐ ՀՈՐԻՁՈՆ, 4. XII. 1918:

¹⁸ Տե՛ս *Попов А. Из эпохи английской интервенции в Закавказье* // ПРОЛЕТАРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ (ամսագիր, Մոսկվա), 1923, № 6-7, с. 256, 265.

«Մահմեդական Վրաստանի» ճակատագրին էր նվիրված նաև Բաթումի քաղաքային վարչության գրասենյակում գումարված բազմամարդ խորհրդակցությունը: Նիստը վարում էր «վրացասեր» թնին հարող Ջիա բեգ Աբաշիձեն: Նրա առաջարկությամբ թե՛ ըննարկման առարկա դարձավ Վրաստանին միանալու հարցը, որը, սակայն, ի վերջո, մերժվեց: Ներկաների գերակշիռ մասը արտահայտվեց մարզում անգլիական ժամանակավոր կառավարման օգտին¹⁹: Այսպիսով՝ վրացամետ ուժերը դարձյալ ձախողվեցին:

Ախալցխայից օսմանյան գորքերի հեռանալուց անմիջապես հետո, Օմար Ֆայիկ Կիփիանիի նախագահությամբ գործող Մեսխեթիայի մահմեդականների «ազգային կոմիտե»-ն հարկադրաբար ճանաչել էր Վրաստանի կառավարության գերակայությունը: Գավառը զինագրաված վրաց գոյքերից պահանջվում էր ձեռնարկել զգույշ և ողջամիտ քայլեր, սակայն նրանք սանձարձակ անկարգությունների դիմեցին: Դրա հետևանքով 1919-ի հունվարին տեղի մահմեդականները նախընտրեցին «Հարավարևմտյան Կովկասի ժամանակավոր կառավարության» (կամ՝ Կարսի «Շուրա») իշխանությունը²⁰: Վերջինս ուներ օսմանյան սվինի օգնությամբ ստեղծված արհեստածին կազմավորման բնույթ, որի գոյությունը նշանակում էր նախկին ռազմակալված շրջաններում թուրք-օսմանների ազդեցության բողոքական օջախի պահպանում²¹: Շուտով սկսվեց նաև Կարսի «Շուրայի» զինուժի հարձա-

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 260-261:

²⁰ Տե՛ս ԱЗЕРБАЙДЖАН (օրաթերթ, Բաքու), 19. III. 1919. Բաքվից տարածվող վարկածի համաձայն՝ Սամցխեի մահմեդականների ելույթը պայմանավորված էր միմիայն վրաց զինվորականության այլանդակ պահվածքով: Ի դեմս «Աзербայդջան» պանթյուրքիստական լրագիրում զետեղված տեղեկության, վրացի քաղաքագետները ապակայունացնող տարր էին նկատում գերազանցապես բեզակյան կալվածատեր խավը: Առանձնացնելով մահմեդական շարքային գյուղացիությունը՝ բեզերին էին վերագրում բոլոր չարիքները՝ նրանց մեղադրելով գլխավորապես կենտրոնախույս ձգտումների մեջ:

²¹ Ոչ մեկի համար այդ տարիներին գաղտնիք չէր, որ թուրքական

կումը Մամգիսե-Մեսխեթիայի վրա²²:

Վրաստանի կառավարությունը Ախալցխայի, նաև հարևան Ախալքալաքի գավառներում ռազմական դրություն մտցրեց, և գորավար Ա. Մաղաշվիլու (Բալտ Մական)²³ փոխարեն գինվորական զեներալ-նահանգապետ նշանակեց Գ. Ի. Մազնիաշվիլուն²⁴: Մական վրացական զորախումբը 1919 թ. փետրվարին լուրջ անհաջողություն կրեց՝ Ախալցխան գիջելով հարևան Փոցխովի գավառամասից (Արդահանի շրջան) ներխուժած թուրքական ուժերին²⁵: Գավառը, որտեղից դուրս մղվեցին վրացական կայազորները, շուրջ 26 օր գտնվում էր տեղի խոշորագույն կալվածատեր Սերվեր բեգ Աթաբեգ Քոբլիանելիի²⁶ ղեկավարած «կոմիսարիատ»-ին ենթակա գինված ջոկատների վերահսկողության ներքո²⁷: Այդ ընթացքում Մեսխեթիայի վրաց քրիստոնյա բնակչու-

---

նոր խամաճիկային պետության միջոցով տարածաշրջանը վերաձևելու ծրագրերի իրական հեղինակը հենց Թուրքիան էր: Ըստ Ե. Պ. Գեգեճկորու, վրացական կողմը երկրում տեղակայված բրիտանական զորքերի հրամանատարությանը հաղորդեց, որ «Վարսի կառավարութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ տաճկական կազմակերպութիւն: Մենք փաստացի ապացուցեցինք նրանց, որ այդ ամբողջ կառավարութիւնը կազմած է տաճիկ կոմիսարների և գործակալների կողմից» (տե՛ս Վրաստանի Մահմանադիր ժողով // ԱՇԽՍԱՒՈՐ, 13. V. 1919): Անգլիացիները, սակայն, որևէ կերպ չարձագանքեցին և անհետևանք թողեցին վրաց նախարարների նման դիմումները:

²² *Хроника: В Ахалцхском уезде и Ардаганском округе* // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 28. I. 1919.

²³ სათითოე გელა, გენერალი აბელ (ბალო) მაყაშვილი და მესხეთ-ჯავახეთის საკითხი (1918 წ.) // ქართული დიპლომატია, წელიწადეული, ტომი 6, თბილისი, 1999, გვ. 306–324.

²⁴ *Хроника* // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, I. II. 1919.

²⁵ *К отступлению от Ахалцха* // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 20. II. 1919.

²⁶ Գրվում է նաև՝ Կոպլիանսկի:

²⁷ Աթաբեգ Քոբլիանելին տեղի հայերին առաջարկում էր իրենց թեկնածուներին լիազորել իր «կառավարության» մեջ որոշ պաշտոններ ստանձնելու համար, այդ թվում՝ լուսավորության և ֆինանսների «նախարարների»: Մական գավառի հայության ընդհանուր ժողովը իսկույն

թյունը մեծ վնասներ կրեց²⁸; Բեգերի իշխանությանը լեզհիտիմություն հաղորդելու համար սույն «կոմիսարիատ»-ի ստեղծման հիմքում դրվում էր ինքնորոշման սկզբունքը: «Ախալցխայի դեպքերը ոչ թե ժողովրդի, այլ բեկերի ինքնորոշման հետևանքն են»²⁹, – «պարզաբանում» էր վրացալեզու մամուլը: Երկու պնդման միջև, սակայն, պետք չէ որևէ հակասություն որոնել: Թուրք շարքային գյուղացիությունը, հասկանալի պատճառներով, հասարակաքաղաքական ինքնագիտակցության ցածր մակարդակ ուներ և ինքնորոշման գաղափարի տակ սուկ հասկանում էր բեգերի ամբողջական իշխանության հաստատումը:

Ինչ վերաբերում է Սամցխե-Մեսխեթիայում վրացական կողմի ձախողման պատճառներին, ապա ըստ Թիֆլիսի մահմեդական «ազգային կոմիտե»-ի, «եթե կառավարությունն Ախալցխան գրաւելուց ետոյ մերձեցում առաջացնէր բեգերի ու իր միջև և հողային հարցն առժամանակ յետաձգէր, ակներև էր, որ ապստամբութիւնը չծագէր»³⁰: Այդ «կոմիտե»-ն նաև պատվիրակություն ուղարկեց վրաց վարչապետի մոտ՝ զորքերի և վար-

մերժեց այդ առաջարկը (տե՛ս Հ. Յ. Ղաշնակցութեան Վրաստանի II ռայոնական ժողով, Բ նիստ // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 30. III. 1919): Հայերի հետ մերձենալու թուրք-մեսխեթցիների ցանկության իրական դրդապատճառների մասին մանրամասն տե՛ս Կնյազյան Դ. Աղբբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կովկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008, էջ 69:

²⁸ События в Ахалцхском уезде // КАРКАЗСКОЕ СЛОВО, 10. IV. 1919. Գավառում թուրքերը կողոպտել և ավերել էին վրացական 12 գյուղ (Անդրիաձմինդա, Ղրել, Ջուրաբեթ, Միքելիձմինդա և այլն) (տե՛ս Ախալցխայի գաւառի վնասւած գիւղերը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 13.IV. 1919): Բորժոմի կիրճում կուտակվել էր Ախալցխայի գավառից շուրջ 1500 վրացի գաղթական («նձխօթցեւո» [«Սաքարթվելո», 1919, № 77] պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրացի փախստականներ // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 11. IV. 1919):

²⁹ «ցրտոձա» («Էրթոբա», 1919, № 59) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Ախալցխան և Աղբբեջանը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 19. III. 1919:

³⁰ Տե՛ս «Հումսեթի» տեսակետը Ախալցխայի դեպքերի մասին // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 5. IV. 1919:

չակազմի անվայել արարքների դեմ իր բողոքի ձայնը պարզելու համար³¹: Վրացի մի շարք գործիչներ նույնպես նեցուկ կանգնեցին այդ բողոքին: «Տեղական մահմեդականների վրդովմունքը առաջացաւ վրացական ադմինիստրացիայի անպետքութիւնից և նրա աւագակային բնոյթից»³², – պնդում էր վրաց արմատական

³¹ Թիֆլիսահայ մամուլը լուսաբանում էր դեպքերը, ընթերցողին տեղեկացնելով, որ «թիրք գիւղացիութիւնը ահաբեկած է», «ոչ մի կառավարչական հիմնարկութեան մօտենալ չի կարելի առանց կաշառքի», «ամբողջ Քօպլեանի և Փոցխովի ազգաբնակութիւնը, նոյնիսկ վրացիները, զզւել են իշխանութիւնից» (տե՛ս Վրաց իշխանութիւնն Ախալցխայում // ԱՇԽՍՏԱՒՈՐ, 28. VI. 1919): «Այն օրւանից, երբ վրացական զօրքերը մտել են Ախալցխայի գաւառը, ամենօրեայ թալանն ու կողպուտը զինուորների կողմից սովորական երևոյթ են դարձել», «մեր շրջանում այժմ կատարում է այն, ինչ մեր գիւղացին չի տեսել նոյնիսկ օսմանեան կարճատև տիրապետութեան օրով» (տե՛ս Դրութիւնը Ախալցխայի գաւառում // ԱՇԽՍՏԱՒՈՐ, 22. V. 1919): Պարզ պատճառներով հայերը չէին կարող աջակից լինել հակամարտ կողմերից և ոչ մեկին: Հետևաբար, նրանք աշխատում էին թույլ չտալ իրենց ներքաշել վրաց-թուրքական զինաբախման մեջ: Քանզի Մեսխեթիայի հայ բնակչությունը չէր տուժել «Շուրայի» տիրապետության օրերին, ապա այդ հանգամանքը ունանց երևակայությունը բորբոքեց ու մտածելու առիթ տվեց, թե, իբր, նրանց և թուրք-մեսխեթցիների միջև գոյություն ունի գաղտնի որևէ համաձայնություն: Ուստի, վրաց զինվորականության հետապնդումներից անմասն չմնաց և դաժանաբար հալածվեց նաև տեղի հայ ազգաբնակչությունը: «Վրաց զօրքերը գաւառի հայկական գիւղերում սուսկալի խժժութիւններ են կատարում», «այսպիսի բան չի կատարել թուրքերի գալու ժամանակ» (տե՛ս Վրաց զօրքերի սխրագործութիւնները Ախալցխայի հայկական գիւղերում // ԱՇԽՍՏԱՒՈՐ, 30. III. 1919): Դեպքերի ակնատեսներից մեկը գրում էր, որ «թուրքերին հաջորդող վրաց մենշնիկների իշխանությունն էլ մխիթարական չէր. դարձյալ իրար հետևից եկան դառն օրեր, անիշխանություն, խռովություն, ավեր ու բռնություն: <...> Կաշառքը, ազգային խտրականությունը, ծեծը, կողոպուտը, սպանությունները՝ ահռելի չափերի էր հասել» (տե՛ս Միմոնյան Ե. Ախալցխան կրակե օղակում՝ 1917-1921 թթ. դէպքերի հուշագրություն, Եր., 2000, էջ 111, 115):

³² «Երկր» («Կլեկ», 1919, № 53) շաբաթաթերթից արտատպված

ազգայնականների այն թեր, որը 1914 թ. համաձայնության էր եկել երիտթուրքերի հետ³³: Այժմ նրանք մերձեցման եզրեր էին փնտրում Ադրբեջանի մուսավաթական պարագլուխների հետ հակառուսական և հակահայկական դաշինք կնքելու համար: Այդ խմբի ամենակարկառուն դեմքը՝ մոլեզին հայաստաց Գ. Վեշապելին, խորհրդարանի բարձր ամբիոնից իր վրացագգի գործընկերներին հորդորում էր, թե «դաշնակցություն կապենք Ադրբեջանի ու [հյուսիսկովկասյան] լեռնականների հետ և մի անգամ ու ընդմիջտ ջախջախենք հայ քաղաքականութեան գլուխը. անողոր կերպով մաքրենք մեր մայրաքաղաքը այստեղ բոյն դրած հայերից և Վրաստանի տերրիտորիայի վրայ գտնուող հայ կոլոնիստներին էլ քշենք դեպի Սևանայ լիճը»³⁴: Սամցխե-Մեսխեթիայում տեղի ունեցած ընդհարումը, ըստ իրենց, խոչընդոտում և մեծապես խանգարում էր նշված ծրագրի իրականացմանը:

Վրաստանի կառավարության ներքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից էր նաև իր իշխանության տարածումն ու ամրապնդումը վիճելի և ըմբոստ գավառներում: Վրաց իշխանությունները, օգտվելով զանազան միջոցներից, չխորշելով անգամ ուժային լծակներ գործադրելուց, տևական

հողվածը տե՛ս Դարձեալ Ախալքալաքի գաւառի մասին // ՆՈՐ ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 8. VII. 1919: Վարչակազմի ոչ կանոնավոր, չարաշահումներով լի աշխատանքը նախատում էին նաև վրաց կուսակցություններին պատկանող այլ պարբերականները: «Մեր վարչութեան ներկայացուցիչները անսահման կամայականություն են ցոյց տալիս ամեն տեղ և ամեն ժամանակ» [«საქართველო» («Սաքարթվելո», 1919, № 205) օրաթերթից արտատպված հողվածը տե՛ս Վրաց կեանք՝ անսահման կամայականություն // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 1. X. 1919]: «Մեր ադմինիստրացիան ընկած է: Նա քաղաքացիների աչքում ոչ մի հեղինակություն չունի» [«Յրոթ» («Շրոմա», 1919, № 8) պարբերականից արտատպված հողվածը տե՛ս Ադմինիստրացիան ներկայ մոմենտում // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 24. X. 1919]:

³³ Закарян А. Малоизвестный исторический документ (грузинотурецкое соглашение 1914 г.) // ИФЖ, 2005, № 3, с. 254–257.

³⁴ «კვლევი» («Շալո», 1918, № 7) պարբերականից արտատպված հողվածը տե՛ս Պատերազմ հայերի դեմ // ՀՈՐԻԶՈՆ, 3. XI. 1918:

պայքարից հետո կարողացան հաստատել պաշտոնական Թիֆլիսի գերակայությունը խոռվարար մի շարք շրջաններում, այդ թվում՝ Սամցխե-Մեսխեթիայում:

Չորսվար Գ. Բ. Կվինիտաձեի հրամանատարության տակ գործող զորքերը 1919 թ. մարտ ամսին վերագրավեցին Ախալցխան³⁵, իսկ ապրիլին մտան Արդահան³⁶: Վրաստանի ծավալած ռազմական գործողություններն առաջացրին Ադրբեջանի ԱԳՆ-ի արագ արձագանքը, որը, պատրվակ բռնելով արյունակցական և կրոնական կապը, փորձեց նախատել և սանձահարել պաշտոնական Թիֆլիսին³⁷: Բաբուն նաև նյութական լուրջ նպաստ (200

---

³⁵ Վրաց զորահրամանատարը իր հուշերում չի լուսաբանում Սամցխեի տարածքում առաջացած զինաբախման բոլոր մուֆ կողմերը և չափազանց սակավաբառ է դեպքերի քաղաքական աստառը բացահայտելու գործում (տե՛ս Квиницадзе Г. И. *Ахалцхские события // Мои воспоминания в годы независимости Грузии, 1917–1921.* Париж, 1985, с. 84–132):

³⁶ Տե՛ս *Взятие Ардагана // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО*, 24. IV. 1919.

³⁷ Իր արյունարբու բարբարոսությամբ հայտնի Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարությունը փարիսեցիական կեցվածք ընդունելով՝ փորձում էր կիրթ քաղաքականության և մարդասիրության դասեր տալ իր հարևան պետությանը, որի առաջնորդները «ինտերնացիոնալի» մասին իրենց կեղծ ճարտասանությամբ՝ դժվար թե զիջեին որևէ մեկին: «Վրաց կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առել ճնշելու Ախալցխայի գաւառի և նրան հարևան շրջանների մուսուլման բնակչութեան ինքնօրէն և անկախ քաղաքական գոյութեան ձգտումները, – մասնավորաբար ասված է Ադրբեջանի ԱԳ փոխնախարար Ադիլ խան Չիաղլխանովի հեռագրի մեջ: – Գտնելով, որ ինքնորոշման սկզբունքով բոլոր ժողովուրդներն իրաւունք ունեն որոշելու իրենց վիճակը իրենց ազատ կամքով և ժողովուրդների կամքի վրայ բռնանալը այս դեպքում չպիտի թոյլատրուի, Ադրբեջանի կառավարութիւնն իր բարոյական պարտքն է համարում բարեկամաբար խնդրել վրաց կառավարութեանը, դադարեցնելով ամեն մի զինած գործողութիւն Ադրբեջանին ցեղակից և հաւատակից այդ ժողովրդի դէմ, ձեռք առնելու բոլոր միջոցները՝ ծագած բոլոր վիճելի խնդիրները վճռելու համար խաղաղ կերպով փոխադարձ համաձայնութեամբ կամ՝ միջնորդ դատարանով» (տե՛ս *Ադրբե-*

հագ. ռուբլի) հատկացրեց թուրք-մեսխեթցիների կարիքները հոգալու համար³⁸: Վրացական կողմը այս ամենը գնահատեց իբրև կոպիտ միջամտություն իր երկրի ներքին գործերի մեջ³⁹: «Մի-միայն բացահայտ թշնամիները կցանկանան պոկված տեսնել այդ վայրերը մեզանից»⁴⁰, – գայրացած նկատել է վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիան՝ Ախալցխայի դեպքերին նվիրված խորհրդարանի արտահերթ նիստում: Բզուր չէ, որ Փարիզի կոնֆերանսում մուսավաթական կառավարությունը ներկայացրեց տարացքային պահանջների՝ Բաքվից մինչև Բաթում ներառող քարտեզ՝ «ծովից-ծով Ադրբեջան» մտահղացմամբ: Այդ հավակնությունները տարածվում էին նաև Մանցխե-Մեսխեթիայի վրա⁴¹:

Աշխատելով սանձել Ադրբեջանի նման քայլերը, նրա միջամտությունը չեզոքացնելու, նաև, ակներևաբար, ժամանակ շահելու համար պաշտոնական Թիֆլիսը շտապեց Ախալցխայում գումարել գավառի գյուղացիության լիազորների համագումար: Մայրաքաղաքից ժամանած բանագնացները, օգտագործելով ամբոխավարության բոլոր ընդունելի և անընդունելի եղանակները, ի վերջո, տեղացիներին համոզեցին իրենց հավատարմությունը հայտնել վրաց հանրապետությանը՝ Մանցխե-Մեսխեթիան ճանաչելով որպես Վրաստանի անբաժան մաս⁴²: Ժողովականները,

---

ջան և Վրաստան // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 15. III. 1919): Վրացական քաղաքական վերնախավն այս դեմարշի առթիվ չէր էլ թաքցնում իր ծայրաստիճան գայրույթը: Ադրբեջանն «ուզում է լոկ խաղալ դեմոկրատական այն սկզբունքներով, որոնց հետ ինքը ոչ մի ընդհանուր բան չունի», – իրավացիորեն մատնանշվել էր վրացալեզու մամուլի էջերում («Երթուծ») [«Էրթոբա», 1919, № 59] պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Ախալցխան և Ադրբեջանը // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 19. III. 1919):

³⁸ Попов А. Նշվ. աշխ., էջ 267:

³⁹ Տե՛ս *Азербейджан и Грузия об Ахалцихском уезде* // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 15. III. 1919.

⁴⁰ Տե՛ս ՄՇԱԿ, 22. II. 1919:

⁴¹ Տե՛ս Пуцнев А. *Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004)*. М., 2006, карта № 18.

⁴² БОРБЕА, 23. III. 1919. XX դարի շեմին գավառը հիմնականում

անշուշտ, աչքի առաջ ունեին նաև վրաց կառավարության այն հավաստիացումը, որ Ախալցխան որոշվել է դարձնել «մահմեդական Վրաստանի» վարչական կենտրոնը⁴³: Դա, սակայն, մնաց լուրջ դատարկ հայտարարություն: Տեղի վարչակազմը գերագանցապես համալրվեց վրաց մահմեդականներով, որի զույմ կարգվեց զավառական կոմիսար Հայդար բեգ Աբաշիձեն⁴⁴: Կազմավորվեց նաև հեծյալ մուսուլմանական զորախումբ (դիվիզիոն)

բնակեցված էր թուրք-սունի (35.1%), հայ (22%), թաթար-շիա (18%), վրացի (17.7%) և ռուս (3.3%) ազգություններով (տե՛ս *Ахалцихский уезд // Энциклопедический словарь, русского библиографического института «Гранат», том 4-й, Москва, 1911, с. 335*): Արդի վրաց պատմագիտությունը ջանում է Սամցխեի իսլամադավան և հայ-կաթոլիկ բնակչությունը ներկայացնել իբրև վրացիների, սակայն ստիպված է ակամայից խոստովանել ու ճանաչել նաև նրանց ճշող մեծամասնության միջավայրում բուն քարթվելական էթնիկ ինքնության իսպառ բացակայության իրողությունը (տե՛ս *Джапаридзе А. Мечети: мусульманизация Грузии. Тбилиси, 2008*): «Դեմոկրատական հանրապետության» կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ ազգաձուլման. արշավ սկսեց կաթոլիկ հայերին «վրացացնելու» ուղղությամբ: Սամցխեի հայ կաթոլիկների ճշող մեծամասնությունը չընկրկեց վրացական իշխանությունների այդ ազգայնամուլ ձեռնարկումների առջև և կտրականապես հրաժարվեց ազգափոխվել (տե՛ս *Մելքոնյան Ա.Ա. Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, էջ 318*): Մեսխեթիայի մի բանի գյուղերի (Ուլե, Վալե, Արալ) բնակիչները, որ մի ժամանակ իրենց հայ էին համարում, 1919 թ. ընդունեցին վրացական դավանանք և եկեղեցիներում դադարեցրին հայերեն ժամերգությունները (տե՛ս *Ղաֆադարյան Կ.Գ. Ախալցխայի 1917-1918 թթ. ինքնապաշտպանական կռիվները // ԲՍՆԲԵԴ Հաստատանի արխիվների, 1988, № 1, էջ 143*):

⁴³ *Учредительное собрание Грузии: Декларация правительства // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 23. III. 1919.*

⁴⁴ «*სახანგებო სიძმე*» («Մախալխո սաքմե»), 21. II. 1919. Ինչ վերաբերում է զավառական գեմստվային ժողովին, ապա նրա ձայնավորներ-իրավասունների գերակշիռ մասը պատկանում էր կառավարամետ ուժերին, քանզի նրանք «երկու վագոն եգիպտացորեն են բաժանում և պայման դնում, որ ձայները իրենց տան» (տե՛ս *Ախալցխա // ԱՇԽԱՍԱԻՈՂ, 1. VII. 1919*):

Բախշի բեգ Մաչաբելու հրամատարությամբ, որը, ի դեպ, Արդահանում 1918-ին հայերի բնաջնջման ակտիվ մասնակիցներից էր:

Այսպիսով, Մամջխե-Մեսխեթիայի իսլամադավան բնակչության մի մասը դեմ չէր Վրաստանին միանալու գաղափարին՝ պահանջելով միայն իր համար ստեղծել կյանքի տանելի պայմաններ: Լարվածությունը հետզհետե տեղի տվեց, և զավառում այնուհետև հաստատվեց փոխհարաբերությունների շատ թե քիչ ընդունելի եղանակ:

Մամջխեի իրադարձությունները, անշուշտ, որոշակի ազդեցություն ունեցան և իրենց ուրույն հետքը թողեցին Աջարիայում ծավալված խմորումների վրա: Այդ համատեքստում զգալի ազդեցություն էր ձեռք բերել նաև Ալի Հայդար Ջափարիձեի գլխավորած «Բաթումի մարզի համախմբված մահմեդական ցեղերի ազգային խորհուրդ»-ը (կամ՝ «Ջամիեթ իսլամ»-ը): Այդ կառույցին Թիֆլիսի իշխանամետ մամուլը վերագրում էր թուրքամետ ընդգծված կողմնորոշում⁴⁵: «Ջամիեթ իսլամ»-ի գլխավոր «մրցակիցը» Թիֆլիսից առատորեն ֆինանսավորվող Մ. Աբաշիձեի կազմակերպությունն էր⁴⁶: Վերջինիս հաջողվեց 1919 թ. օգոստոսի 31-ին Բաթումում հրավիրել վրաց մահմեդականների՝ աջարացիների և շավշեթցիների «համագումարը»: Մ. Աբաշիձեի համակիրների գործադրած եռանդուն ջանքերի շնորհիվ պատվիրակների մի մասը, ի վերջո, հանդես եկավ Վրաստանին միանալու առաջարկի օգտին⁴⁷: Ժողովականները շտապեցին ստեղ-

⁴⁵ В Батуме // БОРЬБА, 13 и 25. II. 1920.

⁴⁶ Մ. Աբաշիձեն հաճախակի լինում էր Վրաստանի մայրաքաղաքում, հանդիպումներ և բանակցություններ ունենում պետական բարձրաստիճան այրերի հետ: Այցելություններից մեկի ժամանակ նա կառավարությունից ստացել էր 1 մլն ռուբլու նպաստ [տե՛ս Adjara and The British Empire 1918–1921, Second Edition (Selections from The British National Archives on Adjara), London, 2008, doc. 239, p. 620]:

⁴⁷ Կովկաս՝ Վրացի մահմեդականների համագումարը // 3. IX. 1919: «Համագումարի» թիֆլիսամետ այս բանաձևը վրաց պատմագիտությունը դիտարկում է իբրև առանցքային նշանակություն ունեցող երևույթ և մնում է նրանից կառչած՝ ՎՂՀ-ի պատմությանը նվիրված ցանկացած

ծել ներկայացուցչական մարմին՝ «մեջլիս», որի գլուխ կարգվեցին Մ. Աբաշիձեն և նրա հավատարիմ զինակիցն ու ընկերը՝ Ռեջեփ բեգ Նիժարաձեն⁴⁸: Թիֆլիս մեկնած «մեջլիս»-ի լիազոր ներկայացուցիչների խումբը՝ վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիային հանդիսավոր հանձնեց «համագումարի» վրացանպաստ վճիռը⁴⁹: «Աջարիայի իրական ցավոտ զգացմունքներից անտեղյակ են միմիայն Թիֆլիսում, ինչն առաջացել է Վրաստանի Հանրապետությունում մամուլի և կարծիքների յուրահատուկ ազատությունից⁵⁰, – հեզնում էր բրիտանացի մի իրազեկ սպա: – Դա լավ հայտնի է Բաթումում, որի բնակչությունը խորապես վիրավորված է Թիֆլիս մեկնած “աջարական պատվիրակությունից”: Այս առաքելությունը Մուսուլմանական Ազգային Խորհրդի (խոսքը «Ջամիեթ իսլամ»-ի մասին է – Բ.Մ.) կողմից որակավորվել է իբրև “կաշտոված” և “նողկալի”»⁵¹:

Նկատենք, որ Քեդայի, Խուլոյի և Քոբուլեթիի շրջանները ներկայացված չէին հիշյալ «համագումարում»⁵²: Արդվինի պատվիրակները՝ մի քանի աղալար հրաժարվեցին քվեարկել Վրաս-

շարադրանքի պարագայում [տե՛ս Вачнадзе М., Гурули В. Նշվ. աշխ., էջ 90, նաև՝ Նձվարտցվեոս օնճորօձ. XX Նձյոյճճճ. Յ. 70]:

⁴⁸ Батум // БОРЬБА, 2. IX. 1919.

⁴⁹ Լրատու՝ Աջարացիների ներկայացուցիչները Ն.Ն. Ժորդանիայի մօտ // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 10. IX. 1919:

⁵⁰ Վրաստանում տիրող «ազատական» յուրահատուկ բարքերի մասին կիսաբերան խոստովանում էր նաև վրացալեզու մամուլը: «Մեր դեմոկրատական հանրապետութեան մեջ ազատ ապրել չեն կարող այն մարդիկ, որոնք չեն մտածում ու գործում այնպես, ինչպես պահանջում են կառավարող կուսակցութեան շահն ու տրամաբանությունը: <...> Վտանգաւոր է խօսելը, վտանգաւոր է գրելը: Գոյություն չունի երաշխաւորութիւն քաղաքացիական ազատութեան համար» [«Նձվարտցվեոս» («Մաքարթվելո», 1919, № 161) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կեանք՝ ճնշումներ մամուլի և խօսքի ազատութեան դէմ // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 5. VIII. 1919]:

⁵¹ Տե՛ս Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 27, pp. 157–158.

⁵² Թիրրբաց մամուլ // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 12. IX. 1919:

տանին միանալու Մ. Աբաշիձեի առաջարկին և ցուցադրաբար լքեցին դահլիճը: «Համագումարի» աշխատանքը շարունակվեց նաև սեպտեմբերի 1-ին ու ընդունվեց ևս մեկ բանաձև: Ժողովականները Աջարիայի համար հայցում էին սեփական կառավարություն, օրենսդիր մարմին և դատարան ունենալու իրավունք, որոնք ինքնավարության ներքին գործերի մեջ պետք է լինեին միանգամայն անկախ: Երկրամասում իշխանական բոլոր լծակները աջարական «մեջլիս»-ին հանձնելու հարցի շուրջը որոշվեց բանակցություններ վարել նաև բրիտանացիների հետ⁵³: Չի բացառվում, որ այդ քայլը պահանջվեց իսլամադավան ազգաբնակչության բորբոքված կրքերը հանդարտեցնելու համար: Աջարիայի լայն ինքնավարության մասին բանաձևը, սակայն, դարձյալ չգոհացրեց «համագումարում» իրարանցում առաջ բերած և թիֆլիսամետներին ձեռնոց նետած ադալարներին: Նրանք հանդես եկան հակիրճ հայտարարությամբ, թե «մեր ժողովրդի գլխաւոր ցանկութիւնն է՝ սուլթանի հովանաւորութեան տակ անկախութեան [ձեռք բերելն է] և բոլոր դպրոցներում թիւրքերէնի դասաւանդումը», ինչպես նաև «մենք անկախութիւն ձեռք բերելուց յետոյ կարող ենք զինակցութիւն կնքել Ադրբեջանի և Վրաստանի միջև, այնպէս, ինչպէս արդէն գոյութիւն ունի այդ երկուսի միջև»⁵⁴: Խոսքը 1919 թ. հունիսի 16-ին Թիֆլիսում կնքված վրացադրբեջանական հակառուսական դաշինքի մասին է: Ինչպես տեսնում ենք, իսլամադավան վրացիների միջավայրում արդեն հասունացել էր սեփական «պետության» կարիքը: Չի բացառվում

⁵³ Sté u Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 232, p. 606. Սույն նախագիծը կյանքի կոչելու դեպքում Աջարիան ձեռք էր բերում անհրաժեշտ լեզվախմբություն իր ինքնավարության համար: Եվ դա կլինեք Վրաստանի իշխանություններից զատ, ավելի գորեղ ուժի հայեցողությամբ, որի վճիռն այլևս բեկման ենթակա չէր: Այս հանգամանքը չէր կարող չանհանգստացնել պաշտոնական Թիֆլիսին, քանզի աջարացիների սույն երազանքի իրականացման պարագայում Բաթումում իրական ինքնուրույն իշխանություն կձևավորվեր, որի հետ, այդուհանդերձ, նա ստիպված կլինեք հաշվի նստել:

⁵⁴ Մի այլ բողոքագիր // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 11. IX. 1919:

նան, որ սույն գաղափարը միտված էր ձախողված հարավ-արևմտյան Կովկասի «հանրապետության» վերակենդանացմանը, ինչը դարձյալ թուրք-ադրբեջանական շահերից էր բխում:

«Ջամիեթ իսլամ»-ը չհասպաղեց բողոքարկել իր քաղաքական մրցակցի՝ Վրաստանին միանալու միտված համարձակ քայլը և ցասումով արտահայտվեց Մ. Աբաշիձեի խմբի «ստոր» արարքի դեմ: «Դուրս է ամեն մի կասկածից, որ վերոյիշեալ <...> անձինք ամենևին Բաթումի շրջանի մահմեդականների տենչերի արտայայտիչը չեն, - համառ պնդում էին Ա. Հ. Ջավադիձեն ու նրա թիմակիցները: - Ինքնակոչ կերպով իրենց ժողովրդի ներկայացուցիչներն անուանող այդ անձինք գտնուում են Թիֆլիսի վարիչների լայն պրոպագանդայի ուժեղ ազդեցութեան տակ և ոչ պակաս չափով կովկասեան բռների գայթակղման ու ազդեցութեան ենթակայ»⁵⁵: «Ջամիեթ իսլամ»-ը հորդորում էր երկրամասը ռազմակալած անգլիացի զինվորական վարիչներին մարզում հանրաքվե անցկացնել, նրա ճակատագիրը, իբր, արդար որոշելու համար: Ըստ Թիֆլիսին ընդդիմադիր ուժերի՝ «Բաթումի շրջանի մահմեդականները երբէք կամովին չեն ցանկանայ իրենց բախտը կապելու, այսպես կոչւած, վրաց հանրապետութեան հետ, որի ինքնուրույն գոյութիւնն այնքան պրոբլեմատիկ է»⁵⁶: Վերջին հանգամանքը, անշուշտ, լավ էին հասկանում նաև Թիֆլիսում: Հայտնի է, որ վրաց պետական կարկառուն գործիչ Ա. Ի. Չխենկելին՝ Վրաստանի անկախության «de jure» ճանաչման հեռանկարը սերտորեն կապում էր «Բաթումի հարցի» կարգավորման հետ⁵⁷:

Թրքասեր «Մադայը Միլլեթ» («Ազգի ձայն») պարբերականը, որի խմբագիրը Ադրբեջանի խորհրդարանի անդամ ոմն Ահմեդ Համզի բեյն էր, շահարկելով դավանանքի խնդիրը, աշխատում էր դեմ առ դեմ հանել մահմեդական և քրիստոնյա վրացիներին: Այդ

⁵⁵ Բաթումի շրջանի մահմեդականների բողոքը // ՌՈՐ ԱՇԽԱՏԱ-ԲՈՐ, 10. IX. 1919:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Батумский вопрос в Учредительном собрании // СЛОВО, 26. III. 1920.

«լրագիրը» նաև փորձում էր հանդես գալ Բաթումի «սանջակում» բնակվող թուրքերի, լազերի, արխազների, չերքեզների և հեմշիլների անունից, որոնք, իբր, արտահայտվել էին Թուրքիայի հետ «վերամիավորվելու» գաղափարի օգտին: «Մենք՝ մահմեդականներս, անպատուութիւն ենք համարում անձնատուր լինել քրիստոնեայ Վրաստանի կառավարութեանը՝ ազգութիւնը պատուակ բռնելով, և փառք ենք համարում մեռնել մեր կրօնի համար»⁵⁸, – պնդում էր Աջարիայի այդ ինքնակոչ «պաշտպանը»:

Աջարիայի և Սամցխե-Մեսխեթիայի հարցում Ադրբեջանի կառավարության կազմակերպած դավերն ունեն ուշադրության և լուսաբանման առանձնակի կարիքը: Ինչպես տեսանք, Բաթուն ամեն կերպ ջանում էր ձախողել Սամցխե-Մեսխեթիայի և Բաթումի մարզի ընդգրկումը Վրաստանի կազմի մեջ: Այդ գաղափարը հնչում է նաև բրիտանական զորավար Ու. Մ. Թոմսոնին հղած Ադրբեջանի ԱԳՆ-ի պաշտոնական նամակում⁵⁹: Բաթումի ադրբեջանական հյուպատոսարանը նմանվել էր իսկական կրետի բույնի, որին Բաթուն առատորեն ֆինանսավորում էր՝ մարզում հակավրացական քարոզչությունն էլ ավելի ծավալելու և փութացնելու համար⁶⁰: «Դաշնակից» երկրի այս անբարյացակամ ու դավադիր պահվածքը, բնականաբար, ցասկոտ արձագանք էր գտնում Թիֆլիսում: «Մեր «բարեկամ» Ադրբեջանն՝ այդ «թիվ երկրորդ թուրքիան» <...> [Աջարիայում] սանձարձակ քարոզչություն է ծավալում Վրաստանի դեմ»⁶¹, – բարձրաձայնում էին վրացի

---

⁵⁸ Կովկաս՝ Բողոք «վրաց ազատագրման ընկերութեան» բանաձևի դեմ // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 11. IX. 1919: Մույն էլույթը, հավանաբար, պատկանում է Ա. Պեպինովին, որը ժամանակին աշխատում էր առերես մերձենալ «զուրջինների» հետ: Ազգային նրանց համագումարում նա ասում էր, թե «Արևմտյան Անդրկովկասի մահմեդականները միշտ էլ սերտորեն կապված են եղել վրացիների հետ, [հետևաբար] ցանկանում են ձեռք հետ համընթաց քայլել և ձեռք հետ ապրել» [տե՛ս РЕСПУБЛИКА (լրագիր, Թիֆլիս), 21. XI. 1917]:

⁵⁹ Попов А. Նշվ. աշխ., էջ 258:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 264:

⁶¹ «Նաճաճե՛ե՛ք Նաճձ» («Մախալխո սաքմե») թերթից արտատպված

քաղաքագետները: Վրդովմունքով լցված նման խոսքերի պակաս չկա ժամանակի վրացական մամուլի էջերում⁶²: Այս առթիվ իր բողոքի ձայնը չհասպաղեց արտահայտել նաև աջարական «Անգլիս»-ը, որը խորը «ցասումի գգացմունքով շեշտում է աղբբեջանական կառավարության անընդունելի անհավատարմությունը Վրաստանի նկատմամբ, ինչն արտահայտվում է Բաթումում նրա պաշտոնական և ոչ պաշտոնական գործակալների աշխատանքի միջոցով»⁶³:

Այսպիսով, վրացական կողմը չարաչար սխալվեց, երբ վրաց-աղբբեջանական «դաշինքի» շրջանակներում՝ սեփական զինանոցներից առատորեն զենք ու զինամթերք մատակարեց հարևան երկրի բանակին⁶⁴, որը, ի դեպ, նվեր ստացած այդ սպառնազինությունը անմիջապես շրջեց Արցախի և Մյունիքի հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ⁶⁵: Աջարիայի և Մամգիսեի պարագայում աղբբեջանական պարագլուխների նենգ պահվածքը, զայրույթ և ցասում առաջացրեց վրաց նախարարների մոտ, որոնք, աջակից լինելով հայկական տարածքները նվաճելու Բաքվի նպատակասլաց քաղաքականությանը, երևակայում էին, թե դրանով իսկ կարող են շահել Աղբբեջանի խոնարհ «հավատարմությունը»⁶⁶:

Նայտնի է, որ 1920 թ. մարտին տեղի ունեցան Բաթումի քաղաքային ինքնավարության ընտրություններ: Քվեարկության

հոդվածը տե՛ս *Продают Батум* // СЛОВО, 21. III. 1920.

⁶² «ԵՆԵՆԵՆԵՆ ԵՆԵՆԵՆ» («Մախալխո սաբմե») թերթից արտատպված մի այլ հոդված տե՛ս *Опять о Батуме* // СЛОВО, 4. IV. 1920.

⁶³ БОРЬБА, 27. IV. 1920.

⁶⁴ Волхонский М., Муханов В. *По следам Азербайджанской демократической республики*. М., 2007, с. 141.

⁶⁵ *События в Азербайджане* // СЛОВО, 4. V. 1920.

⁶⁶ Աղբբեջանցի արդի հեղինակները աշխատում են շրջանցել վրաց-աղբբեջանական փոխհարաբերությունների սուր անկյուններն ու լռության մատնել սույն ասպարեզում առաջացած երբեմնի մարտահրավերները [տե՛ս *Гасымов З. Азербайджан и Грузия в период становления (1918-1921 гг.): военное строительство и сотрудничество в военной сфере* // КАВКАЗ & ГЛОБАЛИЗАЦИЯ, 2007, № 1, с. 119–120]:

արդյունքում վրացագրի թեկնածուները շահեցին ձայների առավելապես մեծ մասը⁶⁷: Սա հզոր ազդակ հանդիսացավ Աջարիայի ճակատագրի հանդեպ վրաց հասարակայնության ողջ ուշադրության բևեռացման և Բաթումի հարցը երկրի խորհրդարանում առաջնային դարձնելու համար: Վրաց անվանի գործիչները (Ե. Պ. Գեգեճկորի, Ա. Ի. Չխենկելի և այլք) ջանք չէին խնայում ապացուցելու, թե Բաթումում իրենց ցեղակիցների ձեռք բերած հաջողությունը հավասարազոր է Վրաստանին միանալու օգտին տված քվեին⁶⁸:

«Ջամիեթ իսլամ»-ի և ռուսական ազգային տեղի խորհրդի նախագահները՝ Ա. Հ. Ջափարիձեև և Ռ. Տերմենը, համատեղ հայտարարությամբ Ազգերի Լիգայից պահանջում էին Բաթումի մարզի տարածքում ստեղծել առանձին պետություն⁶⁹: Ըստ նրանց տեսակետի՝ անկախ «Աջարստանը» պետք է բազմազգ կառավարություն և սեփական բանակ ունենար⁷⁰: Այդ նախագիծն երկրամասի իսլամադավան բնակչության միջավայրում դրական արձագանք գտավ: Այս գաղափարը հատկապես մեծ թվով կողմնակիցներ ձեռք բերեց Քոբուլեթիի շրջանում, քանզի նրա բնակիչները կտրականապես դեմ էին Վրաստանին միանալու պաշտոնական Թիֆլիսի պնդած ծրագրի իրականացմանը: Քոբուլեթցիները անվերապահորեն արտահայտվում էին «Աջարստան» ինքնուրույն պետության կազմավորման օգտին⁷¹: Նրանց քաջալերում էր նաև երկրամասում գտնվող ֆրանսիական զինվորական առաքելությունը, որի ներկայացուցիչներն «աջարացիներին դրդում էին դիմադրել Վրաստանին՝ խոստանալով, որ Ֆրան-

⁶⁷ Батум // СЛОВО, 3. III. 1920.

⁶⁸ Учредительное собрание: вопрос о Батуме // СЛОВО, 4. III. 1920.

⁶⁹ Բաթումում Աշոտ Մնդոյանի ղեկավարությամբ գործում էր հայոց ազգային խորհուրդը: Զբաղվելով սոսկ ներհամայնքային խնդիրներով՝ նրա անդամներն աշխատում էին հեռու մնալ «մեծ» քաղաքականությունից:

⁷⁰ Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 149, p. 440–442.

⁷¹ В Батуме и Аджарии // СЛОВО, 16. III. 1920.

սիան պաշտպան կկանգնի իրենց անկախությանը»⁷²: Շուտով հայտնի դարձավ Ազգերի Լիգայի բարձր հովանու ներքո Բաթումի նավահանգստին «porto-franco» միջազգային կարգավիճակ տալու մասին Անտանտի ԳԽ-ի 1920 թ. փետրվարի 24-ի որոշումը⁷³:

Թիֆլիսը, սակայն, ուշիուշով հետևում էր Աջարիայում առաջ եկող խմորումներին: Վրաց կառավարության անդամները երկրամասի ազգաբնակչությանը պարբերաբար կոչ էին անում զգոն լինել և հեռու մնալ տարբեր տեսակի արկածախնդիր ծրագրերից: Այսպես, ԱԳ նախարար Ե. Պ. Գեգեճկորին առավելապես համարձակներին անգամ իսկ հիշեցնում էր, որ «Վրաստանին բավական է փակել իր սահմանները, որ Աջարստան կոչված «պետությունից» մնա միայն անախորժ հիշողություն»⁷⁴:

Ադրբեջանի ԱԳ նախարար Ֆ. Խան Խոյսկին, իր հերթին, անմասն չմնաց Բաթումի ապագա ճակատագրի վճռման հարցում: Նա պաշտոնապես կողմ արտահայտվեց Անտանտի ԳԽ-ի վերոհիշյալ նախաձեռնությանը, քանզի մինչ այդ էլ Բաթուն բարձրաձայն բողոքարկում և ոչ մի պարագայում չէր ուզում համակերպվել Բաթումն ու Ախալցխան⁷⁵ Վրաստանի կազմում տեսնելու մտքի հետ: Ֆ. Խան Խոյսկին նաև պահանջում էր Բաթումի նավահանգստի նկատմամբ իր երկրի համար սահմանել բացառիկ իրավունքներ, ինչը հիմնավորում էր, իբր, նավթամուղը անխափան սպասարկելու անհրաժեշտությամբ: Ըստ այդ պանթյուրքիստական «անվանի» գործչի՝ Բաթումը «չի կարող

⁷² Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 250, p. 674.

⁷³ Дипломатическая переписка по батумскому вопросу // СЛОВО, 23. III. 1920. Ըստ բարձրաստիճան դիվանագետ Ջ. Դ. Ավալիշվիլու՝ չէր բացառվում ապագայում Աջարիայի հյուսիսարևմտյան հատվածը Վրաստանին հանձնելու տարբերակը, Արդվինի շրջանն էլ՝ Հայաստանին կցելու հնարավորությունը (տե՛ս **Авалов З. Д.** *Независимость Грузии в международной политике (1918-1921 гг.)*. Париж, 1924, с. 257):

⁷⁴ Батумский вопрос в Учредительном собрании // СЛОВО, 24. III. 1920.

⁷⁵ Տե՛ս *Азербейджан и Грузия об Ахалцихском уезде* // ЗАКАВ-КАЗСКОЕ СЛОВО, 15. III. 1919.

լինել որևէ մեկ ուժի բացառիկ և անվերապահ տիրության մեջ»⁷⁶: Բացի այդ, Ադրբեջանի նախկին վարչապետը պնդում էր, թե «Բաթումի տնտեսական ապագան պետք է որոշվի քաղաքական նրա պատկանելությունից զատ»⁷⁷: Ադրբեջանցի բարձրաստիճան այս դեմքի քողարկված ու հեռահար նպատակներ ունեցող սույն հայտարարությունները Թիֆլիսում ընկալվեցին որպես հակավրացական: «Ադրբեջանի կառավարությունը չի խորհում Բաթումն իբրև վրացական նավահանգիստ, [հետևաբար] պարզ է, որ Բաթումի հարցում նրա քաղաքականությունը թշնամական է վրաց ժողովրդի շահերին և ձգտումներին»⁷⁸, – Բաքվի հասցեին վրդովմուքով արտահայտվում էր վրաց պաշտոնական մամուլը: Բացի Ադրբեջանի հավակնություններից ժողովրդային կառավարությունն աչքի առաջ ուներ ավելի վտանգավոր մարտահրավերներ: Հարևան Խոփայի առափնյա շրջանում քեմալական զորք էր կուտակված, որոնք անհամբեր սպասում էին այն «երանելի» օրվան, երբ բրիտանացիները կհեռանային Բաթումից, որպեսզի ժամ առաջ զինագրավեն քաղաքը⁷⁹:

Այսպիսով, վրաց կառավարության կենսական շահերի համար Բաթումի մարզում մի անելանելի, խճճված իրադրություն էր ստեղծվել: Եվ ահա նախարարները որոշեցին չհապաղել և հանդես բերեցին վճռական կեցվածք. 1920 թ. մարտի 10-ին կառավարությունը իրեն ենթակա զինուժին հրահանգեց երեք ուղղություններով մուտք գործել Բաթումի մարզի տարածք⁸⁰: Անգլիացիները, սակայն, վարպետորեն օգտվեցին աջարացիների միջավայրում լայն տարածում ստացած կենտրոնախոյս տրամադրություններից և դարձյալ շահարկեցին «անկախ Աջարստանի» կարգախոսը: Այդ խորամանկ քայլը հնարավորություն տվեց «ըմբոստ աջարացիներից ստեղծել բավականաչափ պատկառելի Քոբուլե-

⁷⁶ Տե՛ս Փ. -x. Хойский о Батуме // СЛОВО, 4. III. 1920.

⁷⁷ Министр иностранных дел Азербайджана о Батуме // БОРЬБА, 4. III. 1920.

⁷⁸ Редакционная // БОРЬБА, 5. III. 1920.

⁷⁹ Батуму грозит анархия // БОРЬБА, 22. II. 1920.

⁸⁰ Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 164, p. 483.

թիի ռազմաճակատը, ինչն անհապաղ իրենց օգտին գործադրեցին թուրք ազգայնականները (իմա քեմալականները. – Բ. Մ.), և աջարացիների շարքերը համալրվեցին թուրքական [բանակի] բազմաթիվ սպաներով»⁸¹: Վրացական զինվորական շարասյունը, որը գրեթե հասել էր մարզկենտրոնի մատույցներին, ետ կանչվեց:

Որոշակի բանակցություններից հետո⁸² ձեռք բերվեց վրաց-անգլիական ոչ պաշտոնական փոխհամաձայնություն, ըստ որի վրացական զինուժի գտնվելու իրողությունը ճանաչվեց վերին Աջարիայի (Խուլո), Շավշեթիայի և Կղարջքի (Արսաանուջ) շրջաններում⁸³, իսկ մայիսին նաև Արդվինում⁸⁴: Բաթումի ուղղությամբ ամենակարճ ճանապարհին անցնում էր Քոբուլեթիի տարածքով, սակայն երբ վրաց զորքերը 1920 թ. մայիսին կրկին հատեցին այս ըմբոստ շրջանի սահմանը⁸⁵, նրանք դարձյալ արժանացան ոչ հյուրասեր ընդունելության: Քոբուլեթիի մզկիթում արագորեն հրավիրված հոծ բազմությունը հանդես եկավ Բաթումի մարզը Վրաստանին բռնակցելու վրաց կառավարության անօրեն ձգտման դեմ: «Մահմեդական Վրաստանի ազատագրման կոմիտե»-ի տեղական հատվածի թիֆլիսամետ անդամները, որոնք պատրաստ էին աջակցել վրացական զինուժին, մասամբ ձեռքակալվեցին կամ էլ փտարվեցին շրջանից⁸⁶: Փորձելով հեռու մնալ Վրաստանից՝ աջարացիները դիմեցին ակտիվ ու վճռական քայլերի. վրաց զորքի և նրանց միջև 1920 թ. մայիսի 11-16-ին տեղի ունեցան զինված ընդհարումներ: Այդ ընթացքում միջադեպ եղավ նաև բրիտանական զորավար Ջ. Միլնի հետ, որն իր սպայակոյտով հայտնվել էր վրացական հրետանու կրակի տակ: Պաշտոնական Թիֆլիսը համառորեն անտեսեց իր զինուժը Քո-

⁸¹ ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ, 1. X. 1920.

⁸² See *Adjara and The British Empire 1918-1921*, doc. 165-169, p. 484-494.

⁸³ «Երթուծ» («Էրթորա»), 21. III. 1920.

⁸⁴ Оперативная сводка генерального штаба // СЛОВО, 6. V. 1920.

⁸⁵ Батумская область: вступление войск Грузии // СЛОВО, 4. V. 1920.

⁸⁶ ГОЛОС ТРУДА (լրագիր, Բաթում), 4. V. 1920.

բուլեթիից հեռացնելու մասին կատաղած բրիտանացիների պահանջը⁸⁷: Մակայն ոտքի հանված հանդուգն քոբուլեթցիները վրաց զորագնդին դարձյալ ստիպեցին լքել իրենց շրջանի տարածքը: Նրանց հաջողությանը, հավանաբար, նպաստեց վրաց-ադրբեջանական սահմանազլխին ռուսական «կարմիր» զորքերի կատարած հարձակումը⁸⁸, ինչպես նաև Հարավային Օսիայում բռնկված ապստամբությունը:

Բաթումի հարցում Մոսկվան ևս ձեռքերը ծալած չէր: Նա ձգտում էր սեպ խրել Լոնդոնի և Թիֆլիսի միջև, որի զլխավոր նպատակն էր սադրել ռազմակալված Աջարիայից բրիտանական զորագնդերի դուրսբերման վրացիների հարկադիր պահանջը: 1920 թ. մայիսի 7-ին կնքված վրաց-խորհրդային պայմանագրի համաձայն Բաթումը ճանաչվեց որպես Վրաստանին ենթակա շրջան: Բայց պետք է խոստովանել, որ Կրեմլը այս հարցում երկակի խաղ էր վարում. քեմալականների հետ բանակցելիս ԱԳ ժողկոմ Գ. Վ. Չիչերինը Բաթումի մարզի խնդիրը համարում էր վիճելի, նրա ճակատագիրը, իբր, դեռ պետք է որոշվեր հանրաքվեի միջոցով⁸⁹:

Հայտնի է, որ դեռևս 1919-ի սեպտեմբերին բրիտանական բանակի ստորաբաժանումները հեռացան Թիֆլիսից: Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Բաթումի նավահանգիստը, նավթի արտահանման կասեցման պատճառով, կորցրեց իր նախկին կարևորությունը Միացյալ Թագավորության համար⁹⁰: 1920 թ. հուլիսի 7-ին բրիտանացիները նրա վերահսկման գործը զիջեցին վրացական կառավարությանը:

Բաթումում հաստատվեց վրացական վարչակազմ, «մահմեդական Վրաստանի» ինքնավարության հիմնահարցի լուծումն էլ «առժամանակ» հետաձգվեց և, ըստ հավաստիացումների, ապագայում ևս պետք է կարգավորվեր համապետական օրենս-

⁸⁷ Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 181, 187, p. 509, 515.

⁸⁸ Редакционная // БОРЬБА, 8. VI. 1920.

⁸⁹ ПРАВДА (լրագիր, Մոսկվա), 9. VI. 1920.

⁹⁰ Lang D.M. Նշվ. աշխ., էջ 222:

դրությամբ⁹¹: Աջարիայի մահմեդական ազգաբնակչությունը, իրեն խաբված զգալով, սկսեց անհնազանդություն ցուցաբերել նորանշանակ վրաց իշխանությունների հանդեպ, ընդհուպ մինչև զինված դիմադրության դեպքերը⁹²: Բեզերը, որոնց մինչ այդ պատկանում էին տեղական իշխանության իրական լծակները, թշնամաբար դիմափորեցին գավառական հանձնակատարների և վրաց այլ վարիչների նշանակման մասին որոշումը, ինչը նպաստեց մթնոլորտի շիկացմանը: Բացի այդ, ըստ լրատվամիջոցների, «Աջարիայում հայտնվել են բազմաթիվ թուրք սպաներ, որոնք բնակչությանն առատորեն մատակարարում են զենքով <...>, նրանք ամբողջ եռանդով ջանում են աջարացիների մեջ վրացականության հանդեպ սերմանել ամեն տեսակի շարություն և ատելություն»⁹³: Հակավրացական պայքար մղող ջոկատները հայտնի էին իբրև «Սադայը Միլլեթ» շարժում, որի ղեկավարն էր իրեն «Աջարստանի գլխավոր հրամանատար» հռչակած ուն Մամեդ Քեսկին գաղեն⁹⁴: 1920 թ. հունիսին թուրք-աջարական «չետաները» մեկուսացրին Խուլո բարձրավայր ավանի վրացական կայազորը և նրան ստիպեցին անձնատուր լինել: Ընդվզողները գրավեցին նաև ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող Գողերձի լեռնանցքը⁹⁵:

Վրաց կառավարությունը, սակայն, որոշել էր հիմնավորապես ամրապնդվել Աջարիայում, և լրացուցիչ զորք մտցնելով երկրամաս, իսկույն հրահանգեց բնակչությանը զանգվածաբար զինաթափել: Խուցութանի, Կոխի, Չախատի, Խինո և այլ գյուղերում, որոնք չէին ճանաչում ՎՂՀ-ի հանձնակատարների լիազորությունները⁹⁶, կառավարական զորքերը, մի շարք ընդհարումներից հետո, «կարգ ու անդորր հաստատեցին»⁹⁷: Բացի այդ,

⁹¹ Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 268, p. 706.

⁹² Նույն տեղում, վավ. № 262, էջ 693:

⁹³ В Аджарии // БОРЬБА, 9. VI. 1920.

⁹⁴ БОРЬБА, 8. VI. 1920.

⁹⁵ Оперативная сводка генерального штаба // СЛОВО, 10. VI. 1920.

⁹⁶ Տե՛ս Եօրծա չա պոբեդս..., док. № 209.

⁹⁷ Adjara and The British Empire 1918–1921, doc. 262, p. 693.

անհնազանդ ավանների բնակչությունը զինվորականները տուգանում էին և նրանցից պատանդ վերցնում⁹⁸: Ջորավար Գ. Ի. Կվինիտաձեն դիմել էր կոշտ և վճռական քայլերի: Նրա կարգադրությամբ ամենուրեք թոռուցիկներ էին փակցվել, ըստ որի՝ գորքին դիմադրողները կպատժվեին մահով: Ըմբոստների մերձավորներից ու հարազատներից պետք է բռնազանձվեր իրենց ողջ ունեցվածքը: Ահ ու սարսափն էլ ավելի տարածելու համար նրանք, ի ցույց ամենքի, պետք է անողոր կերպով վտարվեին Բաթումի մարզից⁹⁹:

Ինչպես տեսնում ենք, վրացական կառավարությունը ռազմակալման կոշտ ռեժիմ էր մտցրել Աջարիայում, որը զգալի տառապանք էր պատճառում իսլամադավան ողջ բնակչությանը: Վրաց մահմեդականների միջավայրում դարձյալ լայն տարածում ստացավ ինքնավարության պահանջը, ինչպես նաև վերսկսվեց ուժեղ ձգողությունը դեպի Թուրքիա¹⁰⁰:

«Թուրքական գործունը», նաև տեղական վարչակազմի անկատար աշխատանքն ու ապիկարությունը մեծապես խանգարում ու խոչընդոտում էին վրաց կենտրոնական կառավարության ջանքերը՝ «մահմեդական Վրաստանի» շրջաններում կայուն իրավիճակ հաստատելու գործում:

Բաթումում այլացեղ բնակչության մեծ մասի՝ նույնիսկ պաշտոնական Թիֆլիսի գերակայության նկատմամբ հաշտ և բարեկամաբար տրամադրված տեղի վրացիների մոտ, դժգոհություններ առաջացան տնտեսական վիճակի վատթարացման

⁹⁸ Положение в Батумском округе // БОРЬБА, 13. X. 1920.

⁹⁹ Kazemzadeh F. Նշվ. աշխ., էջ 202-203:

¹⁰⁰ Ըստ ժամանակի իրազեկ մարդկանց, «в Аджарском крае среди грузин—мусульман очень сильное тяготение к Турции и стремление к автономии. Поэтому настроение Аджарского края очень неспокойно, близкое к восстанию», ինչպես նաև «в Аджарии в последнее время создано кошмарное положение — состояние гражданской войны» [տե՛ս Мещеряков Н.Л. В меньшевистском раю (Из впечатлений поездки в Грузию). М., 1921, с. 44-45. Նաև՝ Махарадзе Ф. Диктатура меньшевистской партии в Грузии. М., 1921, с. 74]:

պատճառով: Առևտուրը կանգ էր առել, թանկությունն աճում էր, հիմնարկությունները անկանոն էին գործում: Պատճառները շատ էին: Բրիտանական ռազմակալման ավարտից հետո Բաթումից սկսեցին մեկնել եվրոպացի գործարարները, ռուսները կասկածանքի տակ էին և զանգվածաբար հեռացվում էին աշխատանքից, հայերը անընդհատ հայածվում էին, քանի որ վրացական իշխանությունները մի կողմից ծանրացնում էին նրանց հարկերն ու տուրքերը, մյուս կողմից «ազգայնացնում» ամեն ինչ:

1920 թ. աշնանն աջարական երկրամաս էր ժամանել երկրագործության փոխնախարար Պ. Պ. Գելեշվիլին (Ղարիբի): Իր այցելության մասին նա հուսաբեկ բովանդակությամբ մի տեղեկություն է թողել, որի մեջ մասնավորապես ասված է, թե «այս մարզում, բացառությամբ [թերևս] Բաթումի, մենք ձեռք չենք բերել ոչ մի նոր կողմնակից և, նույնիսկ, նրանց վանեցինք, ովքեր [մինչ այժմ էլ] մեզ հետ էին <...> մեր օգտին կողմնորոշում ունեցող տաս հոգի էլ չես հանդիպի ամբողջ մարզում <...> Ժողովուրդը պարզապես բոյկոտում է մեր վարչակազմը <...> այստեղ հաղթանակ են տոնում թուրք գործակալները: <...> Առաջինը, ինչ դուք այստեղ կլսեք, դա ինքնավարություն [բառն է]: Մեծ, թե՛ փոքր, գյուղացի, թե՛ բեզ, գիտակ, թե՛ տգետ, ձեր երեսին իսկույն ինքնավարության մասին [խոսքն են] նետում: Նրանով կսկսեն և նրանով էլ կավարտեն զրույցը ձեզ հետ»¹⁰¹: Աջարացիների այս պահանջը կիսում էր նաև վրաց հանրության մի չնչին մասը, որն առաջարկում էր «անհապաղ հրապարակել մահմեդական Վրաստանի ինքնավարության մասին ակտը և այնտեղ ինքնավար իշխանությունն առժամանակ հանձնել մեջլիսին»¹⁰²:

¹⁰¹ Տե՛ս *Борьба за победу...*, док. № 209.

¹⁰² Տե՛ս «ԹԾՎ» («Միժա», լրագիր, Թիֆլիս), 4. XI. 1920. Խորհրդարանի «Միլիվի» («Ճառագայթ») խմբակցության անդամները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որի մեջ, ի թիվս այլ պահանջների, նրանք նշում էին, որ «ծայրավայրերի ժողովուրդների (մահմեդական վրացիների, աբխազների և այլն) կենսական շահերը պետք է բաւարարուն և պետք է ապահովուի փոքրամասնութիւնների իրաւա-

Աջարիայի մահմեդականները, անշուշտ, այքի առաջ ունեին նաև ՆԳ նախարար Ն. Վ. Ռամիշվիլու պնդումը, թե «Ախալցխը ստացել է այդ ինքնավարությունը, դրա մասին մենք վճռականապես հայտնել ենք ժողովրդին»¹⁰³: Երկրի խորհրդարանի բարձր ամբիոնից՝ ի լուր ամենքի կատարած այս ամպագողոցող հայտարարությունը, սակայն, չստացավ իր օրենսդրական շարունակությունը և շուտով մոռացության մատնվեց Թիֆլիսում՝ նախ և առաջ դեկավար անձանց կողմից: Իսլամադավան ցեղակիցների ենթադրյալ ինքնավարության հարցում Վրաստանի իշխող քաղաքական խումբը առաջնորդվում էր գլխավորապես մարտավարական նկատառումներով: Հետագա զարգացումները բացահայտեցին, որ այդ գաղափարը իրականում չէր մտնում հեռու գնացող նրանց ռազմավարական հաշվարկների մեջ:

Ինչպես հայտնի է, Մոսկվայում 1921 թ. մարտին կնքված ռուս-թուրքական պայմանագիրը Աջարիայի տարածքում նախատեսում էր ստեղծել վարչական (տեղական) ինքնավարություն: ՌՍՖՍՀ-ի կառավարությունը պատասխանատվություն էր ստանձնում՝ ապահովելու ինքնավարության մահմեդական ազգաբնակչության կրոնական իրավունքները¹⁰⁴: Այդ օրերին լուծարվեց Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը: Հավատարիմ մնալով իր գիշատիչ էությանը և օգտվելով Վրաստանի ծանր կացությունից՝ թուրքական կողմն ընթացք տվեց իր նախօրոք մշակած զավթողական ծրագրերին: Թուրք պարագլուխները, տեսնելով, որ Վրաստանը կույ է գնում ՌՍՖՍՀ-ին, վերջին պահին որոշեցին իրենք էլ ճանկել մի խոշոր պատահ. Քյազըմ Քարաբեքիրի բանակի շտաբը հայտարարեց Աջարիան և

կան դրուբիւնը» (տե՛ս Պատակտում Վրաստանի սոց.-դեմոկրատ կուսակցութեան մէջ // ՄՇԱԿ, 15. II. 1921):

¹⁰³ Чрезвычайное заседание Парламента Грузии // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 22. II. 1919.

¹⁰⁴ См. у Документы внешней политики СССР, том 3-й. М., 1959, с. 598:

Մանգլսեն բռնագավթելու մասին¹⁰⁵: Վրաց զինվորականները թուրք գավթիչների արկածախնդրությունը կանխելու համար դիմադրություն կազմակերպեցին: Բաթումի ամրոցում և փողոցներում թե՛ մարտեր բռնկվեցին վրաց ռազմիկների և թուրք ասկյարների միջև: Թուրքերը ստիպված հեռացան քաղաքից¹⁰⁶ Խորհրդային Ռուսաստանի գործոնը, հետագա պայքարը Բաթումի հարցում, ի վերջո, վճռեց Վրաստանի օգտին: Աջարիայի ինքնավար հանրապետության ստեղծման մասին որոշումը գործնականում կայացրեց արդեն Վրացիեղկոմը 1921 թ. հուլիսին:

Այսպիսով՝ հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների, որ.

- ✓ «մահմեդական Վրաստան» կոչված շրջաններում բախվում էին վրացամետները, թրքասերները և այդ շրջաններում անջատ պետության կազմավորման գաղափարի կողմնակիցները,
- ✓ «մահմեդական Վրաստանը» բուֆերային պետության վերածելու գաղափարը ձախողվեց, քանզի արտաքին ազդեցիկ ուժերից դրան հակված էր, թերևս, միմիայն Ֆրանսիան, իսկ Թուրքիայի պարագայում դա միայն հարմար պատրվակ էր պետք եղած ժամանակ տարածքին տիրելու համար: Թուրքիայի հետ ձեռք ձեռքի տված Ադրբեջանի կառավարությունն այս հարցում գործում էր Վրաստանի կենսական շահերի դեմ,
- ✓ վրաց քաղաքական վերնախավը, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, շահարկելով միասնական պատմա-

¹⁰⁵ «Вступление в Батум турецкого отряда местным мусульманским населением было встречено с большим энтузиазмом». Տե՛ս Պափուր Կ. *Тайны меньшевистского царства*, Тифлис, 1921, с. 125.

¹⁰⁶ «Кемалисты оставили город, но еще находятся <...> в Аджарии, они <...> призывают мусульманское население Аджарии вооружиться и не пускать сюда грузин. Они говорили массам, что автономия дарована аджарцам Кемалем <...> кемалисты скоро займут Батум обратно». Տե՛ս *Борьба за победу...*, док. № 269.

կան անցյալը՝ վճռական էր տրամադրված Աջարիան և Մամցխե-Մեսխեթիան իր երկրի կազմում տեսնելու ցանկության մեջ: Պաշտոնական Թիֆլիսը հիշյալ մարզերի պետական ենթակայության հարցը որոշելիս՝ հարկ եղած պարագայում չէր խորշում բռնի ճնշումներից,

- ✓ Աջարիան և Մամցխե-Մեսխեթիան բռնակցվեցին Վրաստանին, առանց ճշտելու այդ շրջանների ազգաբնակչության իրական կամքը,
- ✓ վրաց մեծամասնության թվային գերակշռությունն այնքան վճռորոշ չէր, որպեսզի ամբողջովին և մշտապես անտեսեր երկրի ազգային ու կրոնական փոքրամասնությունների օրինական ձգտումները: Պաշտոնական Թիֆլիսը տարբեր տեսակի մեքենայություններով և խուսանավող հնարքներով ամեն կերպ ջանում էր թմրեցնել նրանց զգոնությունը: Ընկնելով նեղ կացության մեջ՝ վրաց նախարարները, հետևաբար, չէին խորշում կեղծ խոստումներ հնչեցնել Աջարիայի ու Մամցխե-Մեսխեթիայի «լիակատար» ինքնավարության մասին: Այդ ամենն արվում էր իսլամադավան ազգաբնակչության համակրանքը շահելու և, այնուհետև, նույնադավան Թուրքիայից պոկելու համար,
- ✓ Մամցխե-Մեսխեթիան օրենսդրորեն չստացավ խոստացված, թեկուզ և անվանական «ինքնավարություն», ինչպես դա եղավ հետագայում Աջարիայի պարագայում:

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՕՍԵՐԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ազգագրական բազմազանություն ունեցող օսերի այն զանգվածը, որը, ըստ ընդունված ավանդույթի, վաղեմի ժամանակներից բնակություն է հաստատել Վրաստանում, համարվել է օս ժողովրդի հարավային հատված: Նրա հոծ մեծամասնությունը կուտակված էր Գորիի գավառի երեք շրջաններում՝ Ջավա, Յիսինվալ և Թոեղը:

1917 թ. մարտ ամսին Թիֆլիսում գումարվեց «Օսական հեղափոխական կոմիտե»-ն: Օգտվելով կովկասյան երկրամասի կառավարման ոլորտում առաջացած շիլաշփոթից՝ գուտ հասարակական բնույթ ունեցող այս կազմակերպությունը դիմել էր Թիֆլիսի նահանգային գործկոմին խնդրանքով՝ «Հարավային Օսիա» կոչված տարածքում իշխանական բոլոր լծակները հանձնել իրեն: Ինքնակոչ «հեղափոխական» այդ կազմակերպությունը, սակայն, չկարողացավ համագործակցության եզրեր գտնել անդրկովկասյան նորանշանակ վարիչների հետ: Սեփական իշխանական օղակներ ստեղծելու հարավային օսերի անդրանիկ այս փորձի ձախողման գործում, թերևս, իրենց ուրույն դերն ունեցան նաև վրաց գործիչները: «Կոմիտե»-ի մեջ մտնող սոցիալ-դեմոկրատների, էսեռների և բոլշևիկների միջև առաջացած քաղաքական լուրջ հակասությունների պատճառով այն շուտով կազմալուծվեց: Ժողովրդավար երևալու համար իշխանությունները «Հարավային Օսիայում» ենթավարչական երկու միավոր ստեղծեցին: Ջավայի գավառակում հանձնակատար նշանակվեց օս մենշևիկ Խ. Գասինը, իսկ հարևան Յիսինվալում վարչությունը գլխավորեց նրա կուսակից Ա. Տեր-Ստեփանյանը²:

Ջավայում 1917 թ. հունիսին Վրաստանի օս բնակչության

¹ Плиев Б. З. Борьба трудящихся Южной Осетии за советскую власть в 1917–1921 гг. Цхинвали, 1977, с. 33.

² Նույն տեղում, էջ 34:

անդրանիկ համագումարում կազմավորվել էր Հարավ-օսական ազգային խորհուրդը (այնուհետև՝ ՀՕԱԽ): Մինչև 1920 թ. հարավային օսերը գումարել են 7 ազգային համագումար, իսկ ՀՕԱԽ-ի կազմն այդ ընթացքում բազմիցս վերընտրվել է: ՀՕԱԽ-ի քաղաքական դիմագիծը մերթ ընդ մերթ զգալի փոփոխության է ենթարկվել նրա մեջ առաջնություն ստացած ուժերի (մենջևիկ, բուշևիկ, էւեռ) քաղաքական կողմնորոշման հետևանքով:

Օս ժողովականները որոշեցին պահանջել իրենց ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքն այն պարագայում, եթե կովկասյան այլ ազգությունները գումարեն իրենց սեփական ինքնավարությունները³: Օսական միջավայրում սկիզբ առավ նաև այդ ժողովրդի երկու հատվածների միասնության գաղափարը: Այդ նպատակով 1917 թ. նոյեմբերին Արդոն գյուղաքաղաքում (Հյուսիսային Օսիա) գումարվեց օսերի ընդհանուր համագումարը⁴: Քաղաքական զարգացումները հարավային և հյուսիսային Կովկասում, սակայն, միանգամայն տարբեր բնույթ ու տրամաբանություն ունեին: Հյուսիսային Օսիայի տարածքին հավակնում էր Կովկասի համախմբված լեռնականների միության կառավարությունը⁵: Վրացական կողմն էլ իր սեփական շահերն էր հետապնդում հարավկովկասյան տարածքների ազգային սահմանազատման թե՛ժ հարցում: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդները, ի սկզբանե, աշխատում էին որոշակի ազդեցություն գործադրել իրենց օս կուսակիցների վրա՝ նպատակ հետապնդելով կանխել հարևան ժողովրդի միջավայրում սկիզբ առած ազգահավաքման գործընթացները: Օսերի համախմբման միտումը, թերևս, վտանգավոր էր դիտվում Վրաստանի ապագա ամբողջականության համար: Այսպիսով, օսերը հայտնվել էին մուրճի և սայի արանքում:

³ Дзидзоев В. Д. Кавказ конца XX века: тенденции этнополитического развития (историко-политологическое исследование). Владикавказ, 2004, с. 95.

⁴ Плиев Б. З. Նշվ. աշխ., էջ 128:

⁵ Цуциев А. Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004). М., 2006, карта № 17.

2-րդ ՀՕԱԽ-ը, որն ընտրվել էր 1917 թ. դեկտեմբերին, գեմստվային ինքնակառավարման կողմնակիցն էր⁶: Այս ՀՕԱԽ-ի վարչությունն իր նստավայրն ընտրել էր Թիֆլիսը, ինչը բացահայտեց նրա հարավկովկասյան կողմնորոշումը⁷: Նրա աշխատակազմը, մեծ մասամբ բաղկացած լինելով էսեռներից, 1918 թ. հունվարին հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ պատկան մարմիններին տեղեկացնելով, որ իբրև «Հարավային Օսիայի բարձրագույն ղեկավար մարմին» ցանկանում է տեսնել ՀՕԱԽ-ը⁸: Օս էսեռները, բռնելով չափավոր դիրքորոշում, փորձում էին Կովկասի ժողովուրդների սկիզբ առած ինքնորոշման գործընթացում իրենց ցեղակիցների համար ձեռք բերել առավել շահեկան կարգավիճակ: Օս մենշևիկների այն թևը, որը սերտաճել էր վրաց գործընկերների հետ և հետևում էր նրանց քաղաքական գծին, նպատակ ուներ էսեռների ձեռքից խլել ՀՕԱԽ-ի կառավարման ղեկը⁹: Բայց դա հեշտ գործ չէր, քանզի օս մենշևիկների գործուն ազդեցությունը տարածվում էր միայն Արևելյան Վրաստանի գավառներով մեկ ցրված իրենց վրացախոս ցեղակիցների վրա: Իսկ ՀՕԱԽ-ն ընտրվում էր գլխավորապես ազգային բուն դիմագիծը պահպանած «Հարավային Օսիայի» շրջանների լիազոր պատվիրակների ձայներով:

Հարավային օսերի 3-րդ համագումարի աշխատանքը մեկնարկել էր 1918 թ. մայիսի 28-ին, ինչը պայմանավորված էր ՎՂՀ-ի հռչակումով¹⁰: Համագումարում ծավալված բանավեճի հիմնական առանցքը վրաց նորաստեղծ կառավարության ճանաչման հարցն էր: Ժամանել էին նաև գլխավոր ուժերի ներկայացուցիչները՝ կարկառուն կոմունիստ Ֆ. Մախարաձեն և նրա ընդդիմախոսը՝ ճանաչված սոցիալ-դեմոկրատ Իս. Ռամիշվի-

⁶ Плиев Б. З. Նշվ. աշխ., էջ 131:

⁷ Очерки истории юго-осетинской автономной области, том 1-й. Тбилиси, 1985, с. 273

⁸ Плиев Б. З. Նշվ. աշխ., էջ 132:

⁹ «Երեւոթա» («Էրթերա»), 24. V. 1918.

¹⁰ Плиев Б. З. Նշվ. աշխ., էջ 140:

լին¹¹: Բոլշևիկներն առաջարկում էին մերժել Խորհրդային Ռուսաստանից առանձնանալու գաղափարը և նախանձելի եռանդով քարոզում էին ՎՂՀ-ի դեմ զինված պայքարի կարգախոսը¹²: Կողմերից և ոչ մեկը, սակայն, չհասավ իր նպատակներին: Ժողովականները որոշեցին առժամանակ ձեռնպահ մնալ «դեմոկրատական հանրապետության» ճանաչման հարցում: Նրանք նախ մերժեցին ապստամբության մասին բոլշևիկների բռնավառ կոչը: Վրացամետ օս սոցիալ-դեմոկրատները, իրենց շահերից ելնելով, լքեցին այս կարևոր միջոցառումը, ինչն էլ նրանց զրկեց 3-րդ ՀՕԱԽ-ի կազմավորման գործընթացում մասնակցություն ունենալու հնարավորությունից: Նրանց այդ քայլն առավել շահեկան վիճակ ստեղծեց էսեռների ու բոլշևիկների համար: Կոմունիստներին ՀՕԱԽ-ն անհրաժեշտ էր իբրև քաղաքական ամբիոն, որի միջոցով նրանք փորձում էին օս գյուղացիներին հանել վրաց կառավարության դեմ: Այդ ծրագիրը, սակայն, միայն մասամբ իրագործվեց: 1918 թ. ամռանը Դուշեթիի և Շորոպանիի գավառներում օս երկրագործները իրենց վրաց հարևանների հետ գործուն մասնակցություն ունեցան գյուղացիական զինված հուզումներում: Ապստամբները, զրավելով Սցխեթը, խաթարել էին անգամ մայրաքաղաքի անդորրը¹³: Այս լարված իրավիճակում վրաց կառավարությունը փորձում էր լեզու գտնել հարավային օսերի հետ:

Օսերի 4-րդ համագումարը, որը մեկնարկել էր 1918 թ. հունիսին Ցունար գյուղում, կրկին անդրադարձավ ինքնորոշման կնճռոտ հարցին: Համագումարի աշխատանքներին մասնակցում էր նաև մենշևիկների կարկառուն դեմքը, նրանց «ոսկեբերանը» Ի. Ծերեթելին: Վերջինս համաժողովի մասնակիցներին կոչ էր անում ճանաչել պաշտոնական Թիֆլիսի իշխանությունը, որի անունից նա լիակատար ինքնակառավարում էր խոստանում Վրաստանում բնակվող օսերի համար: Ժողովականները, սա-

¹¹ Цховребов В. Д., Санакоев М. П. Южная Осетия в период трех революций. Тб., 1981, с. 199.

¹² БОРЬБА, 7. VI. 1918.

¹³ Գիւղացիական ապստամբություն Վրաստանում // ԼՐԱԲԵԼ (լրագիր, Թիֆլիս), 24. VI. 1918:

կայն, անդրդվելի մնացին վրաց բանագնացի հորդորներին և որոշեցին «*օս ժողովրդի ինքորոշման հարցի վերջնական լուծումը հետաձգել մինչև հաջորդ համագումարը <...> բանակցությունների մեջ մտնել Հյուսիսային Օսիայի հետ ինքորոշման հարցը (համատեղ) վճռելու համար <...> Խնդրել վրաց դեմոկրատական հանրապետության կառավարությանը, որ նա [իր երկրի] սահմանադրությունը մշակելիս բաց թողնի Հարավ-Օսիայի հարցը»¹⁴: Այս որոշումը չունեի հակավրացական բացահայտ բովանդակություն. նրա հիմնական գաղափարը, թերևս, միացյալ Օսիայի ստեղծումն էր: Օսերը համառորեն ձգտում էին ունենալ պետաիրավական ավելի շահեկան կարգավիճակ, քան նրանց առաջարկում էր վրացական կողմը:*

Բրենց նպատակին հասնելու համար օսերը 1918 թ. ամռանը հայցում էին Թիֆլիսում գտնվող կայզերական Գերմանիայի լիազոր բանագնացների օժանդակությունը: «Հարաւային և հիւսիսային Կովկասի օսերի ներկայացուցիչները, – ազդարարում էր մամուլը, – դիմել են կոմս Շուլենբուրգին և յայտնել, որ իրենք համաձայն են՝ մտնել վրաց հանրապետութեան մեջ ֆեդերատիւ հիմունքներով և խնդրում են համապատասխան միջնորդութիւն յարուցել վրաց կառավարութեան առջև: Կոմս Շուլենբուրգը այդ առիթով անձամբ տեսնել է կառավարութեան նախագահի հետ»¹⁵: Գործը, սակայն, հետագա զարգացում չստացավ: 1920-ական թվականներին այս խնդրին անդրադարձավ Բ. Ստալինը և մի շարք օս բարձրաստիճան կոմունիստների հորդորեց բարձրացնել Օսիայի երկու մասերը ինքնավար հանրապետության կարգավիճակով Վրաստանի կազմում ընդգրկելու հարցը: Բ. Ստալինի հետ համերաշխ էր նաև Անդրերկրկուսի դեկավար Ս. Օրջոնիկիձեն: Բուն վրացական շրջանակները, սակայն, «ինչ-ինչ» պատճառներով, առանց խանդավառության ընդունեցին այդ լուրը: Հարցը լուրջ առարկությունների հանդիպեց նաև ՀամԿ(Բ)Կ Հյուսիսկովկասյան երկրամասային կոմիտեում՝

¹⁴ «ցԹՕԹԾ» («Էրթոբա»), 21. VI. 1918.

¹⁵ Օսերը և վրաց հանրապետութիւնը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 15. VI. 1918:

հանձինս նրա ղեկավար Ա. Հ. Միկոյանի: Վերջինս առաջարկում էր միացյալ Օսիան ընդգրկել ՌՍՖՍՀ-ի կազմում: ԽՍՀՄ-ի առաջնորդը, այդուհանդերձ, նախընտրեց իր քաղաքական օրակարգից հանել չափազանց նուրբ այս հարցը, թերևս, խուսափելով ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ կուսակցական նեղ շրջանակներում առաջացած բանավեճի տարածումից¹⁶: Այսպիսով, օս ժողովրդի միասնականության գաղափարը մնաց չիրագործված:

Օսերը ձեռնամուխ չեղան սեփական ազգային կուսակցություն ստեղծելու գործին: Սոցիալիստական կողմնորոշում ունեցող հոսանքներից բացի՝ այլ կազմակերպություններ էական որևէ ազդեցություն չունեցան հարավային օսերի միջավայրում: Ուստի, հենց նրանց միջև էլ ծավալվեց առաջնության համար պայքարը: Քաղհոսանքներից յուրաքանչյուրն իրենց ազգի ինքնորոշման հարցում ուներ իր հեռանկարային ծրագիրը: Այդ հիմնախնդրի իրագործման առավել հետևողական եղան էսէտները և սոցիալ-դեմոկրատների այն փոքրաթիվ հատվածը, որը չմիացավ ՎՄԴԲԿ-ին: Օս մենշևիկներից շատերն իրենց վրաց կուսակիցների հետ ամուր կապեր ունեին: Նրանց նշանավոր դեմքերից էր Ա. Բ. Ֆարնինը (Մանդրո), որը բարձր դիրք էր զբաղեցնում ՎՄԴԲԿ-ի կենտկոմում: Նա և իր ցեղակից գործընկերները, հաշվի առնելով վրացիների դիրքորոշումը, խիստ բացասաբար էին տրամադրված Վրաստանում օսական ինքնավարություն ստեղծելու գաղափարի նկատմամբ¹⁷:

¹⁶ Чугаенко Ю. А. Грузия – Южная Осетия: исторические первопричины противостояния. Киев, 2013, с. 44-48. Тедеева У. III. Национальный вопрос в Грузии и проблема самоопределения южных осетин в 20-е годы XX века // НАУЧНЫЕ ВЕДОМОСТИ Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. 2012, выпуск № 19, том 24. Ст. u URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/natsionalnyy-vopros-v-gruzii-i-problema-samoopredeleniya-yuzhnyh-osetin-v-20-e-gody-hh-veka> [28. 03. 2014]

¹⁷ «յԳՐՈՒԹՅ» («Էրթրթա»), 11. VII. 1918.

Օսիայի երկու մասերի միավորումը չիրականացավ: Ուստի, հարավային օսերի 5-րդ համագումարը (1918 թ., օգոստոս) որոշեց ճանաչել վրաց կառավարության իշխանությունը, սակայն, «Օւէթիան թողնել Վրաստանի հանրապետութեան կազմի մէջ տերրիտորիալ ինքնորոշման սկզբունքով»¹⁸: Դրա փոխարեն ժողովականները պաշտոնական Թիֆլիսից ակնկալում էին հարավային օսերի ինքնակառավարման իրավունքի իրավական հաստատում: Վրացական կողմը, սակայն, ըստ արդեն որդեգրած աշխատատեղի, ջանում էր տարբեր պատրվակներով խուսանավել հարավային օսերի պահանջներ կատարումից: Բշխանությունները նրանց առաջարկում էին բավարարվել արդեն եղածով: Պաշտոնական Թիֆլիսը համաձայն էր իբրև ինքնակառավարվող «թեմի» (գյուղախումբ) ճանաչել միայն օսերի ավանդական համայնքները¹⁹:

Հարավային օսերի 6-րդ համագումարը, որը կայացավ 1918 թ. դեկտեմբերին Ցիսինվալում, վրացական կողմի առջև դարձյալ դրեց միասնական օսական վարչական միավորի ստեղծման հույժ կարևոր հարցը: Մինչ այդ հիմնախնդրի վերջնական կարգավորումը ժողովականները հրաժարվում էին «Հարավային Օսիայում» արտոնել զեմստվոնների ստեղծումը²⁰: Համագումարի որոշումները սուր քննարկումների առիթը դարձան: Թիֆլիսում գումարված օս բանվորների համաժողովում 6-րդ ՀՕԱԽ-ի փոխնախագահ Ն. Զ. Զիռնը պնդում էր, թե «Օսիայի առանձնացումը ինքնուրույն շրջանի մեջ <...> պարտադիր պայման է օս ժողովրդի [հետագա] զարգացման համար»: Նրա ընդդիմախոս Ա. Ֆարնիկը այլ կերպ էր հարցին նայում: «Երբ հարավ-օսական վեցերորդ համագումարը, – ասում էր նա, – որոշում է կայացնում Օսիան ինքնուրույն շրջանի մեջ առանձնացնելու մասին և միաժամանակ ընտրում է բանագնացներ “հյուսիսային Օսիայի հետ

¹⁸ Օւէթիայի ինքնորոշումը // ՀՈՐԻԶՈՆՆ, 9. VIII. 1918:

¹⁹ Плиев Б. З. Նշվ. աշխ., էջ 149:

²⁰ VI южно-осетинский съезд и насущные интересы осетинской демократии // БОРЬБА, 12. I. 1919.

միացյալ իշխանության կազմակերպման մասին” հարցի շուրջ բանակցություններ վարելու համար, այդ ժամանակ շրջանի առանձնացման պահանջը ստանում է մեկ այլ իմաստ, այդ ժամանակ շրջանը [օսերին] բաժին հանելու [նպատակը] կերպարանափոխվում է Օսիայի առանձնացմանը²¹:

Վրաց իշխանություններին երկար ժամանակ չէր հաջողվում «Լեոնային Օսիայում» (Ջավայի գավառակ) հաստատել սեփական վարչակազմ: Այդ նպատակին հասնելու համար անհրաժեշտ էր նախ և առաջ զինաթափել Կովկասյան լեռների փեշերին սփռված օսական գյուղերի բնակչությանը: Իր համար անչափ կարևոր այդ գործում կառավարությունն ակնկալում էր ՀՕԱԽ-ի օժանդակությունը: Վերջինիս անդամները, սակայն, հեզմանքով պատասխանեցին վրաց իշխանությունների դիմումին: «Մինչև յեղափոխությունը, – գրված է ՀՕԱԽ-ի պատասխան ուղերձում, – գոյություն ունեցող [ցարական] կառավարութիւնը չկարողացավ օսերին զինաթափելու գործն յաջողացնել, իսկ այժմ երբ ազգաբնակչութիւնը գլխովին զինւած է, մեծ դժարութեամբ կարելի կը լինի նրան զինաթափ անել»²²: Մամուլը հաղորդում էր, որ վրաց կառավարության «կոմիսարները Օսիայում անգործության են մատնված, [քանզի] ժողովուրդը նրանց չի վստահում»²³: 6-րդ ՀՕԱԽ-ը, բաղկացած լինելով գերազանցապես բոլշևիկներից, աշխատեց վարպետորեն օգտվել ստեղծված կացությունից: Նա, պատրվակ բռնելով օսերի ինքնորոշման կարգախոսը, հայտային կարգով սկսեց Գորիի գավառի հյուսիսային շրջաններում տիրել իշխանական լծակներին, պաշտոնակ արեց «Լեոնային Օսիայի» կառավարական հանձնակատարին և նշանակեց իր թեկնածուին²⁴: Ավելին, ՀՕԱԽ-ը ստեղծեց օսական «արտակարգ ժողովրդական դատարան»: Երկիմաստ բովանդակություն ունեցող այդ քայլերը, թերևս, համընկան ՎԴՀ-ի պատմության մեջ ամե-

²¹ Голос осетинских рабочих з. Тифлиса // БОРЬБА, 18. III. 1919.

²² Օս ժողովրդի զինաթափման շուրջը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 13. IX. 1918:

²³ БОРЬБА, 22. I. 1919.

²⁴ Հարաւային Օսէթիայում // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 24. IV. 1919:

նածանր և վտանգավոր դեպքերի հետ: Յնցված լինելով Մոչիի շրջանում ռուս մեծապետականների սրընթաց հարձակումից, ինչպես նաև Մամջիսեում թուրք-մեսխեթցիների բռնկված ապրստամբությունից, վրաց կառավարությունը նախընտրեց առժամանակ խուսանավել «օսական հարցում»: Մամուլի միջոցով նա սկսեց տեղեկատվություն տարածել, թե դեմ չէ «Հարավային Օսիան» տեսնել իբրև միասնական գեմստվային միավոր²⁵: Բուշնիկների և էսեռների դաշինքը 6-րդ ՀՕԱԽ-ում, սակայն, շատ ավելի լայն, ընդարձակ իրավունքներ էր պահանջում իր ժողովրդի համար: Բանավեճ ծավալվեց երկրամասում լայն քաղաքական իրավունքներով օժտված օսական ինքնավարություն կազմավորելու հարցի շուրջ: Օսական բոլոր հոսանքները, «քացառությամբ սոցիալ-դեմոկրատների, – տազնասպահար իրագեկում էր ՎՄԴԲԿ-ի լրագիրը, – կանգնած են ինքնավարության օգտին»²⁶: Վրաց իշխող շրջանակները կտրականապես դեմ էին այդ գաղափարին: «Օսեթիայի ինքնորոշումը, – կարդում ենք «Էրթոբա» թերթում, – պետք է իրականացնել հենց Հյուսիսային Օսեթիայում, որի բնակչության 90 տոկոսը օսեր են, այլ ոչ թե Ջավայում, որտեղ օսական միայն մի քանի գյուղ կա»²⁷:

Օսական բնակավայրերը, որոնք զինաթափված չէին և բուշնիկների ազդեցության տակ էին, բացարձակապես չէին ուզում ճանաչել և համառ մերժում էին վրացական կառավարության գերակայությունը: «Ջալիի հովտում այլևս չեն գործում Վրաստանի կարգերը և Վրաստանի կառավարութիւնն այնտեղ չէ ընդունում, – մատնանշում էր «Մաքարթվելո» թերթի հոդվածագիրը: – Օսերի ազգային խորհուրդը յայտարարած է այդ անկեան լիուլի տէր ու տնօրէն: Այնտեղ նոյնիսկ չեն թոյլ տալիս, որ Վրաստանի իշխանութեան ներկայացուցիչներն այդ տերիտո-

²⁵ БОРЬБА, 28. II. 1919.

²⁶ БОРЬБА, 15. IV. 1919.

²⁷ «Երթոբա» (Վրթոբա), 15. VI. 1920.

րիան մուտք գործեն»²⁸: Ավելին, «Հարավային Օսիան իրականում մեկուսացել է Վրաստանից և չի ենթարկվում իր կառավարությանը: Ամբողջ իշխանությունն այդ երկրամասում կուտակված է օսական ազգային խորհրդի ձեռքերում, [որը] կարգադրություններ է անում ինչպես սեփական պետության մեջ»²⁹, – հաղորդում էր Թիֆլիսի ռուսալեզու լրագիրը: Այսպիսով, «Հարավային Օսիա» կոչված տարածքը միայն անվանապես էր գտնվում Վրաստանի կազմում, ինչը չէր կարող չառաջացնել վրացական կողմի բուռն վրդովմունքը: Վրաց-օսական հարաբերությունները չափազանց լարված էին, ինչը վկայում են «Էրթոբա» թերթի հետևյալ տողերը. «Օս ազգայնականները կամենում են քշել վրացիներին Ցխինալի շրջանից, ինչպես վրացի ազգայնականները տենչում են օսերին քշել Վրաստանի սահմաններից»³⁰:

ՀՕԱԽ-ը գիտակցաբար խուսափում էր վրացերեն լեզվով գրագրություն մեջ մտնել վարչակազմի հետ և, պատրվակ բռնելով այդ հանգամանքը, օս լիագորները հրաժարվում էին կատարել վրաց կառավարության հանձնարարականները³¹: Վրացական կողմը զանգատվում էր, որ այս լեռնոտ շրջաններում «երկ-իշխանությունը և անիշխանությունը իրեն զգացնել է տալիս ամեն քայլափոխի»³²: 6-րդ ՀՕԱԽ-ը թույլ չտվեց օսերին մասնակցել Գորիի գավառական զենստվոների ընտրություններին³³: Բացի այդ, նա իր «գործողություններով վնասեց Վրաստանի կառավարության հեղինակությանը և դրանով իսկ ձախողեց Օսիայում Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները»³⁴: Մեր

²⁸ «ԵՊՏՈՒԾՆԱԿ» («Մաքարթվելո», 1919, № 68) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կեանք // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 30. III. 1919:

²⁹ КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 26. III. 1919.

³⁰ «Երթոբա» («Էրթոբա», 1918, № 69) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Օսերի շարժումը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 29. III. 1918:

³¹ Хроника // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 29. IV. 1919.

³² БОРЬБА, 28. II. 1919.

³³ «Երթոբա» («Էրթոբա», 1919, № 79) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Օսերի ազգային շարժումը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 12. IV. 1919:

³⁴ «Երթոբա» («Էրթոբա»), 28. II. 1919.

կարծիքով, «մենշնիկյան» վարչակարգի բազմազան ու բազմաթիվ ընտրակեղծիքները ու չարաշահումները, թերևս, արդարացնում են օսերի նման պահվածքը:

Պաշտոնական Թիֆլիսի համաձայնությամբ Աբխազիայում 1919-ին գումարվել էր ներկայացուցչական մարմին ժողովրդական Խորհուրդ, որը գլխավորապես բաղկացած էր ՎՄԴԲԿ-ի անդամներից: Աբխազներին հանդարտեցնելու համար այդ մարմնի «մենշնիկ» մեծամասնությունը հայտարարել էր երկրամասը ինքնավար միավոր, սակայն, սոսկ անվանական լիազորություններով: Այդ իրադարձությունը նախադեպ ծառայեց նաև ՀՕԱԽ-ի համար: 1919 թ. մարտի 30-ին նա միակողմանիորեն վճռեց համընդհանուր ընտրությունների միջոցով գումարել օսական «Ժողովրդական Խորհուրդ» կոչված կառույցը³⁵: Աբխազիայում, սակայն, վրաց իշխանություններն էին որոշում ինքնավարության լինել, չլինելու հարցը, նաև սկզբից նեթ վերահսկում էին ժողովրդական Խորհրդի ընտրության ողջ ընթացքը, ինչը, թերևս, դարձավ ՎՄԴԲԿ-ի հաղթանակի գլխավոր գրավականը:

«Հարավային Օսիայի» կառավարման բնագավառում պաշտոնական Թիֆլիսը դեռ չէր էլ ստեղծել հուսալի լծակներ իր համար: Ուստի, առանձին ընտրություններ կազմակերպելու մասին օսերի որոշումը լուրջ անհանգստություն և տազնապ պատճառեց վրացական քաղաքական վերնախավին: Չմասնակցելով երկրի ՄԺ-ի կազմավորման գործընթացին՝ օսերը ցանկանում էին համանման գործառույթով օժտել սեփական ենթադրյալ «Ժողովրդական խորհուրդը»: Ըստ ԱԴ-ի լրագրում հնչած տեսակետի, օսերի ցանկությունը «սեփական սահմանադիր ժողովն ունենալ, մի բան, որ ապստամբելուն է հաւասար և, որը Վրաստանի իրական գոյութեան հիմքն էր փորում»³⁶: Օսերի այդ քայլը դիտվեց որպես անթաքուն անջատողականություն, որին

³⁵ Созыв народного совета Южной Осетии // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 10. IV. 1919.

³⁶ «საქართველო» («Սաքարթվելո», 1919, № 114) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կեանք // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 10. VII. 1919:

հետևեցին խիստ պատժամիջոցները, մինչև անգամ ռազմական բնույթի: ՆԳ փոխնախարար Պ. Ճիճինաձեն, նախ և առաջ, կարգադրել էր Գորիի գավառի վարչությանն իսկույն խափանել օսական ընտրությունները³⁷: 6-րդ ՀՕԱԽ-ի անդամների նկատմամբ սկսվել էր քրեական հետապնդում³⁸: Թիֆլիսում ձերբակալվել էր այդ կառույցի փոխնախագահ Ն. Ջ. Ջիռնը³⁹: Կառավարությունը կարգադրել էր ցրել ՀՕԱԽ-ի ամբողջ կազմը⁴⁰: Գեներալ Ս. Գ. Կարալաշվիլուն հանձնարարվել էր ճնշել օսական շրջաններում ծագած խլրտումները: Կառավարական գորքերը մտան Ցխինվալ, որից հետո ՀՕԱԽ-ի առավել հեղափոխական գործիչները գերադասեցին հեռանալ վրաց իշխանությունների տեսադաշտից⁴¹:

Կոշտ և կոպիտ վարչարարության արդյունքներն ավելի հաստատուն դարձնելու համար պաշտոնական Թիֆլիսը, թերևս, գիտակցում էր նաև քաղաքական քայլերի անհրաժեշտությունը: Գորիում շուտափույթ հրավիրվեց օս «մենշնիկների» համաժողով: Նրա մասնակիցները որոշեցին կազմակերպել ՎՄԴԲԿ-ի «օսական կոմիտե»⁴²: «Մենշնիկները» ՀՕԱԽ-ի ընտրությունների հարցում իրենց նախկին բոյկոտը ճանաչեցին վնասակար և ոչ արդյունավետ: Որոշվել էր մասնակցել ՀՕԱԽ-ի նոր կազմի ընտրությանը սոցիալ-դեմոկրատական առանձին ցուցակով⁴³:

Հարավային օսերի 7-րդ համագումարի աշխատանքը մեկնարկել էր 1919 թ. մայիսի 18-ին Ցխինվալում: Նրա ընթացքը, թերևս, չարդարացրեց վրացական կողմի հիմնական սպասելիքները: Պատվիրակները, թեն վերահաստատեցին «Հարավային Օսիայի» հնազանդությունը վրաց կառավարությանը, սակայն, միաժամանակ չհրաժարվեցին «Ժողովրդական Խորհրդի» գու-

³⁷ В Южной Осетии // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 29. IV. 1919.

³⁸ В Южной Осетии // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 21. V. 1919.

³⁹ Хроника // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 17. V. 1919.

⁴⁰ Цховребов В. Д., Санакоев М. П. Նշվ. աշխ., էջ 202:

⁴¹ Плиев Б. З. Նշվ. աշխ., էջ 158:

⁴² Նույն տեղում, էջ 205:

⁴³ «Երեւոթ» («Էրթերա»), 7. V. 1919.

մարման մտքից⁴⁴: ժողովականների ընդունած բանաձև, որը հանձնարարում էր «ազգային խորհրդին Վրաստանի սահմանադիր ժողովի հետ համերաշխ իրագործել Հարաւային Օւէթիայի ազգային-տերրիտորիալ աստնումիան»⁴⁵, արժանացավ վրաց ազգայնականների խիստ նախաստանքին: «Օւէթի ազգային խորհուրդը՝ ինչ կազմ էլ ունենայ, – հետևություն էր անում ԱԳ-ի լրագրի մեկնաբանը, – կը շարունակէ իր ասանդությունները և մեր կառավարութիւնը փոխանակ սպասելու, որ լսէ օւէթի ազգային խորհրդի մեզ հետ բարի հարևանական յարաբերութիւններ կապելու մասին անելիք դեկլարացիաները՝ ասելի լաւ կանէ, որ օւէթի հետ լրագրային լեզուով խօսելու փոխարէն զէնքի լեզուով խօսէ և ստիպէ նրանց ձեռք քաշելու նորանոր ասանտիւրաներից, քանի դեռևս ուշ չէ»⁴⁶:

1919-ի հունիսին 7-րդ ՀՕԱԽ-ը իր ներկայացուցիչներին գործուղել էր Վրաստանի մայրաքաղաք կառավարության հետ բանակցություններ վարելու համար: Օւէթը վրաց առաջնորդներից համատորեն պահանջում էին քաղաքական ինքնավարության կարգավիճակ «Հարավային Օսիայի» ողջ տարածքի համար⁴⁷: Կառավարության որոշմամբ արդարադատության նախարարությանը կից մի հանձնաժողով էր ստեղծվել, որի նպատակն էր «ուսումնասիրել» այս կնճռոտ հարցը⁴⁸: Գլխավոր փորձագետների դերում հանդես էին գալիս պատմաբաններ Է. Թադաիշվիլին և Բ. Ջավախիշվիլին⁴⁹: Նրանք ոչ միայն ճանաչված գիտնականներ էին, այլև այքի էին ընկել որպէս վրաց ազգայնա-

⁴⁴ В Грузии: в южной Осетии // БОРЬБА, 16. VI. 1919.

⁴⁵ Հարաւային Օւէթիայում // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 11. VI. 1919:

⁴⁶ «საჯაროველო» («Սաքարթվելո», 1919, № 114) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կէանք // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 10. VII. 1919:

⁴⁷ Օւէթիայի պատուիրակութիւնը կառավարութեան մօտ // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 2. VII. 1919:

⁴⁸ Хроника: Земство в Ю. Осетии // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 17. VII. 1919.

⁴⁹ Тифлисская жизнь // БОРЬБА, 30. VII. 1919.

կանության կարկառուն գաղափարախոսներ: Քաջ հայտնի էր, որ վրացական ավանդապաշտ միջավայրը չէր ճանաչում օսերի ոչ պատմական, հետևաբար, ոչ էլ քաղաքական իրավունքները «Հարավային Օսիայում»: Եվ վիճահարույց այդ կարծիքի հետագա արմատավորման գործում իրենց ուրույն դերն էին ունեցել հիշյալ նշանավոր դեմքերը⁵⁰: «Որևէ հարավային Օսեթիա գոյություն չունի Վրաստանում, – «տեղեկացնում էր» ընթերցողին «Տրիբունա» լրագիրը, – կան միայն վրացիների միջավայրում բնակվող օսեր: [Ուստի] վրացական օսերի ինքնավարությունն անհեթեթություն է»⁵¹: ՀՕԱԽ-ի հետ բանակցելիս պաշտոնական Թիֆլիսը դեմ չէր, որ Ջավայի շրջանում մտցվի «զեմստվո»⁵² և, հետևաբար, «Լեոնային Օսիան» ճանաչվի իբրև ինքնակառավարվող գավառ, ինչը, թերևս, չէր հակասում երկրի վարչական կառուցվածքին: Օսերին, սակայն, այդ տարբերակը չէր գոհացնում. դա իրենց հայցածից զգալիորեն քիչ էր: Բսկ հիշյալ առաջարկը իրականացնելու համար դեռ անհրաժեշտ էր կատարել մի շարք լրացույչիչ նախապայմաններ: Այդ հարկադիր պահանջը առաջ էին քաշել վրացական վարիչները⁵³: Հետևաբար, կողմերը ընդհանուր հայտարարի չեկան:

Վրաստանում կոմկուսի բջիջները փորձում էին ի շահ իրենց հեղափոխական ծրագրերի ծառայեցնել իշխանություններ-

⁵⁰ Այսօր էլ վրաց մտավորականները շարունակում են պաշտպանել այդ տեսակետները: Ազգագրագետ Ռ. Թոփչիշվիլին գրում է. «Осетинский национальный совет обратился к правительству Грузии с просьбой предоставить осетинам автономию, но в ответ получил отказ. Историческая справедливость была на стороне грузинских властей: с какой стати Грузия должна была предоставлять автономию народу, переселившемуся всего каких-то два-три века назад с Северного Кавказа и никогда не имевшему на территории грузинского государства административного образования» (տե՛ս Թոփչիշվիլի Ռ. *Осетины в Грузии: миф и реальность*. Թե., 2009, с. 232–233):

⁵¹ Տե՛ս Գ. Մենտешашվիլի Ա. Նշվ. աշխ., էջ 198:

⁵² *Земство в Осетии* // БОРЬБА, 12. IV. 1919.

⁵³ Դзидзоев В. Д., Дзугаев К. Г. *Южная Осетия в ретроспективе грузино-осетинских отношений*. Цхинвал, 2007, с. 76.

րի քաղաքականությունից դժգոհ օսերին: Այդ չափազանց կարևոր հարցում նրանք ցանկանում էին գործակցել օս էւեռների հետ: Վերջիններս, լինելով դեմոկրատական թեևս պատկանող սոցիալիստներ, բնականաբար, չէին ուզում նեցուկ կանգնել խորհրդային իշխանության հաստատման օգտին միտված քարոզին: Հետևաբար, էւեռների ու բոլշևիկների համագործակցությունն ուներ իր պարզ և հստակ սահմանները: Կողմնակից լինելով լիարժեք ազգային ինքնավարության ստեղծմանը էւեռները եղան նաև հարավային օսերի ինքնորոշման ամենանվիրյալ ու հետևողական ջատագովները: Բոլշևիկներից նրանք տարբերվում էին այն կարևոր հանգամանքով, որ դեմ չէին սեփական ժողովրդի ինքնորոշման գաղափարը իրականացնել ՎՌՀ-ի սահմաններում: Նրանց չափավոր առաջարկությունները չէին կարող վնասել ՎՌՀ-ի ինքնիշխանությանն օսական շրջաններում: Վրացական կառավարության ոչ կառուցողական կեցվածքը, թերևս, ձախողեց օս էւեռների հետ փոխշահավետ համագործակցության հեռանկարը: Պաշտոնական Թիֆլիսի կոշտ դիրքորոշումը օս էւեռներին ստիպեց հովանավոր փնտրել արտաքին աշխարհում. նրանց դիմումը Անտանտի երկրներին, սակայն, դրական արձագանք չգտավ⁵⁴: Դա, ի վերջո, օս զանգվածներին նետեց բոլշևիկ-

---

⁵⁴ ՀՕԱԽ-ի ծավալուն հուշագրում մասնավորապես ասված էր. «Осетия должна быть в политическом отношении неделимой. В случае, если русский вопрос будет разрешен на мирной конференции путем переустройства России по принципу федерации, Осетия, <...> вполне рассчитывая на независимое существование в форме федеральной единицы, желает войти как таковая в российскийское государственное образование. Если же Кавказ остается одной из стран-союзниц, Осетия желает без посредников войти, также <...> в сферу влияния этой союзной державы. В случае, если союзники найдут необходимым изменить контуры политического объединения народов Кавказа, единая Осетия в силу исторических и экономических условий должна быть включена в северокавказское образование. В ожидании решения мирной конференции о судьбе осетинского народа, Осетия, в особенности Южная, принимает во внимание свое исключительное политическое положение, считает необходимым в целях защиты своей самостоятельности от грузинских посягательств, просить союзные державы взять ее под свое покровительство. <...> В случае, если союзники

ների գիրկը: 1919 թ. հոկտեմբերին Ռոկայի գավառակում բուլշևիկները ապստամբություն հրահրեցին, սակայն կառավարական զորքերը շուտով ճնշեցին այդ խռովությունը:

Վրացական կողմը շեշտում էր, թե «*օս ինտելիգենտները պետք է հասկանան, որ վրացիներին ու օսերին իրար դեմ կանգնեցնելը ոչ միայն վտանգավոր կը լինի վրացիների համար, այլ նաև ուղղակի կործանիչ կը լինի օսերի համար*»⁵⁵: Օս էսեռները չէին ողջունում զինված պայքարը, ուստի նրանց և բուլշևիկների դաշինքը կազմալուծվեց: Օս մտավորականությունը, որի միջավայրում գորեղ էր էսեռների ազդեցությունը, չմիացավ բուլշևիկների պայքարին⁵⁶:

Բուլշևիկների առաջնորդները, ինչպես հայտնի է, ատերես պաշտպանում էին ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը: Վրաստանի անկախությունը, սակայն, Լենինի կառավարությունը երկար ժամանակ չէր ճանաչում: Կրեմլն աշխատում էր ներսից պայթեցնել ՎՂՀ-ն և «Հարավային Օսիան» դիտում էր իբրև հարմար հենակետ, որի վրա հենվելով կարելի էր իրականացնել բուն Վրաստանի խորհրդայնացումը: Ուստի, կոմունիստական առաջնորդները կարևորեցին հարավային օսերի ինքնորոշման խնդիրը⁵⁷: Սկզբնապես օս սակավաթիվ բուլշևիկների համար, որոնք պարտադրված հետևում էին կոմկուսի վերադաս մարմինների կարգադրություններին, իրենց ժողովրդի ինքնորոշման հարցն ուներ զուտ կիրառական նշանակություն: Նրանք այդ միջոցին դիմեցին, թերևս, իրենց ցեղակիցներին մերձենալու և նրանց մի-

---

не примут просьбу о протекторате, Южная Осетия считает необходимым войти в Северо-Кавказскую республику и просит в этом случае у союзных держав защитить ее от возможных посягательств Грузии» (տե՛ս Захаров В. А. и др. *Абхазия и Южная Осетия после признания: исторический и современный контекст.* М., 2010, с. 128–129):

⁵⁵ «*ցճոթոծծ*» («Էրթոբա», 1918, № 69) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Օսերի շարժումը // ՀՈՒԴՁՈՆ, 29. III. 1918:

⁵⁶ *Воспоминания участников гражданской войны в Юго-Осетии.* Сталинири, 1957, с. 84.

⁵⁷ Блиев М. М. Южная Осетия в коллизиях российско-грузинских отношений. М., 2006, с. 356.

ջավայրում ժողովրդականություն ձեռք բերելու համար: Բոլշևիկները հետզհետե վարպետորեն փոխշաղկապեցին խորհրդային իշխանության գաղափարը հարավային օսերի ինքնորոշման հարցի հետ: Նրանք նման քայլի դիմեցին՝ ելնելով մարտավարական նպատակներից, քանզի այլ կերպ անհնար էր հարավային օսերի համար հոգեհարազատ դարձնել կոմունիստական իշխանության անհրաժեշտության մասին միտքը: Հետագայում այս երկու գաղափարներն այն աստիճան սերտաձեցին, որ օսբոլշևիկները դարձան իրենց ազգության ինքնորոշման գործի զլխավոր ջատագույներից մեկը:

1920 թ. մայիսին բռնկվեց օս բնակչության հերթական, սակայն Վրաստանի համար առավելապես վտանգավոր խռովությունը: Ցխինվալում ստեղծվեց Հեղկոմ, որը խորհրդային իշխանությունն հռչակեց «Հարավային Օսիայի» ողջ տարածքում, նաև այն կցված հայտարարեց ՌՍՖՍՀ-ին: Սա, ինչպես հայտնի է, տխուր հետևանք ունեցավ. 1920 թ. ամռանը հարավային օսերի մի զգալի հատված կոտորածի ենթարկվեց:

Օրհասական այդ օրերին վրաց զինվորականությունը հրկիզում, ավերում և ոչնչացնում էր Ցխինվալից մինչև Ռոկա գտնվող բնակավայրերը, ինչը օս բնակչության ստվար զանգվածին (շուրջ 20 հազ. մարդ) ստիպեց խուճապահար լքել հարազատ վայրերն ու հեռանալ Հյուսիսային Օսիա: Վրաց կառավարությունը նաև վճռեց վերջնականապես ավարտին հասցնել զինվորականների ձեռքով սկսված էթնիկ գտումը: Տեղում մնացած օսերին առաջարկվեց տեղափոխվել Ղարայազի տափաստան կամ՝ Բորչալու, իսկ նրանց փոխարեն որոշվեց վերաբնակեցնել սակավահող վրաց լեռնականներին (խնսուրներ, թուշեր և այլն)⁵⁸: Սակայն ՎԴՀ-ի լուծարման պատճառով այդ ծրագիրը չիրագործվեց: 1922 թ. ստեղծվեց Հարավ-Օսական ինքնավար մարզը, ինչը մինչև ԽՍՀՄ-ի կազմաքանդումը երկրի ներքաղաքական ասպարեզից հանեց հարավային օսերի ինքնորոշման հարցը:

⁵⁸ Амния М. Путь грузинской Жиронды. Тифлис, 1926, с. 15.

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով գլխում շարադրած նյութը, կարելի է արձանագրել.

- ✓ վրաց վերնախավի որդեգրած քաղաքական կոշտ գիծը հարավային օսերին թույլ չտվեց իրագործել սեփական ինքնորոշման ծրագիրը ՎՂՀ-ի սահմաններում,
- ✓ բոլշևիկությունը հարավային օսերի համար դարձավ էթնիկ զորահավաքի գլխավոր ազդակներից մեկը, ինչը սուր բախման տարավ Վրաստանի կառավարության հետ:

ՎՐԱՑ - ԱՐԽԱՋԱԿԱՆ ՓՈՒՆՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1917 թ. ապրիլի կեսին վրացական քաղաքական հոսանքները համաձայնության եկան ապագա Վրաստանի ենթադրյալ սահմանների շուրջ նրա հնարավոր տարածքը բաժանելով «անվիճելի» և «վիճարկվող» շրջանների¹: Վերջիններիս ընդգրկումը պետք է որոշվեր տեղի բնակչության հանրաքվեի միջոցով: Այս առումով Աբխազիան դասվեց «վիճարկվող» ծայրագավառների կարգում: Աբխազ գործիչները պահանջում էին Վրաստանից անջատ ազգային ինքնորոշում²: Նոյեմբերի 8-ին գումարված աբխազական ժողովրդի համագումարը ստեղծեց Աբխազական ժողովրդական խորհուրդ (այսուհետև՝ ԱԺԽ), որը, արտահայտելով համագումարի կամքը, շտապեց հանդես գալ կազակների և լեռնականների Հարավ-Արևելյան Միությանն անդամակցելու օգտին: Վրացական քաղաքական շրջանակները բողոքարկեցին այս Միության կազմում Աբխազիայի ներգրավման հնարավորությունը: 1918 թ. փետրվարի 9-ին ԱԺԽ-ն և վրաց ազգային խորհուրդը մի համաձայնագիր կնքեցին, ուր արձանագրված էր, որ Աբխազիայի քաղաքական կառուցվածքի ապագա ձևը պետք է մշակվի նրա սահմանադիր ժողովում՝ ելնելով ինքնորոշման սկզբունքից³: Աբխազները ցանկանում էին քաղաքական ինքնուրույնության հասնել՝ միաժամանակ Վրաստանի հետ ունենալով բարիդրացիական հարաբերություններ՝ որպես հավասար հարևանի:

Ավանդաբար աբխազական ազնվականությունը մեծ հեղինակություն և, հետևաբար, գործուն ազդեցություն ուներ աբխազ հասարակության մեջ: Նրա ներսում սոցիալական հակասու-

¹ საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. 33. 46.

² Ст. u По Кавказу: Абхазия // БОРЬБА, 21. V. 1917.

³ Ст. u Աբխազիայի ինքնավարութեան շուրջը // ԱԵՄԱՏԱԻՈՐ, 27. XI.

թյունները գրեթե բացակայում էին՝ արխագների սակավության և նրանց պատկանող մշակելի հողի բավարար լինելու հետևանքով: Արխագ գյուղացիության մեծամասնությունը երկրագործությամբ չէր էլ զբաղվում և գերազանցապես անասնապահ էր: Ընդհակառակը, բախում կար արխագ կալվածատերերի և հողագուրկ մեզրել գյուղացիների միջև: Օգտվելով հեղափոխությունից՝ վերջիններս հրաժարվում էին հողավարձը վճարելուց: Ազգամիջյան հարաբերություններն ավելի սրվեցին, երբ սկսվեց հողի վերաբաշխման մասին սոցիալիստական քարոզչությունը: Մի կողմից բոլշևիկները, մյուս կողմից՝ վրաց «մենշևիկ» սոցիալ-դեմոկրատները փորձում էին արխագ ժողովրդի ներսում հակամարտություն սերմացնել: Արխագ մտավորականության սակավաթիվ ներկայացուցիչներն էլ պայքարում էին ազգային գաղափարի շուրջ իրենց ցեղակիցների բոլոր խավերի միասնության համար: Մակայն դա հաջողվեց իրականացնել արխագաբնակ գավառներից միայն մեկում՝ Կոդորիում: Արխագների քաղաքական գիտակցությունը պատրաստ չէր ազգի առաջ ծառայած խնդիրների լուծմանը: Զիրխուա գյուղում և Մչիշտա գետի ափին կայացած Գուդաուտայի գավառի արխագ գյուղացիության հավաքները ողջունեցին բոլշևիկների կարգախոսները: Ի հակադրություն դրա՝ արխագ ազնվականությունը և մտավորականության մի մասն ընտրել էին հյուսիսկովկասյան լեռնականների հետ միության ծրագիրը: Լեռնականների առաջնորդները խոստանում էին չմիջամտել Արխագիայի ներքին գործերին: Մակայն Ռուսաստանի հարավում քաղաքացիական պատերազմի թեժացման պատճառով Կովկասի համախմբված լեռնականների միության կառավարության իշխանության տարածումը Արխագիայի վրա այլևս իրական չէր:

Մինչդեռ երկրամասի մեզրել ազգաբնակչությունն ընտրել էր վրացամետ ուղի. Վրաստանից հեղափոխական քարոզչություն էր ծավալվում, որը հող էր խոստանում: Հողագուրկ մեզրել կապալագործներին սիրաշահելու քաղաքականություն էին վարում նաև տեղի բոլշևիկները: Վերջիններիս հաջողվեց հրապուրիչ կարգախոսներով գայթակղել մեզրել գյուղացիության մի մաս-

սին ոչ միայն Սուխումի շրջանում, այլ նաև հարևան Ջուզդիդիի գավառում: Առաջացավ Օսմանյան կայսրության տարածքում ապաստան գտած վտարանդի արխագ-մուհաջիրների⁴ հետևորդների հայրենադարձության ծրագիրը որպես հակակշիռ մեզրելների: Լուրեր էին տարածվել, թե նրանց վերաբնակեցման համար արխագներն անհրաժեշտ են գտնում վտարել մեզրելներին Արխագիայից: Այս հողի վրա էլ ավելի սրվեցին ազգամիջյան հարաբերությունները:

Մուհաջիրների վերադարձի գաղափարը թելադրում էր, որ արխագներն ամուր կապ հաստատեն Թուրքիայի հետ: Նրանց թուրքամետությունն ամրապնդվում էր նաև կովկասյան լեռնականների մեջ նույն տրամադրությունների ծավալմանը համընթաց⁵: Չեչենները և այլն ավանդաբար տոգորված էին համախալամական քարոզչությամբ և անմիջական կապ էին հաստատել Օսմանյան Թուրքիայում գտնվող հյուսիսկովկասյան մեծ համայնքի «չերքեզների» հետ⁶:

1917 թ. վերջին – 1918 թ. սկզբին վրաց քաղաքական շրջանակները պայքար սկսեցին Կովկասի համախմբված լեռնականների միության կողմից ծրագրավորվող պետության մեջ Արխագիայի ընդգրկման դեմ: Նրանք նաև նպատակ ունեին գերծ պահել Սուխումի շրջանի մեզրելներին արխագների ու նրանց դաշնակից լեռնականների հնարավոր ոտնձգություններից: Վրաց գործիչներն արխագներին առաջարկում էին լեռնական-

---

⁴ Բազմաթիվ արխագներ, դժգոհ լինելով Արխագական ինքնավար իշխանապետության վերանալուց (1864 թ.), պատմական հայրենիքից արտագաղթեցին 1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմի ընթացքում:

⁵ Гагагова Л.С. Революция 1917 г. и этнополитическая ситуация на Кавказе // История народов России в исследованиях и документах. М., 2004, с. 156.

⁶ Ավարտելով Կովկասյան պատերազմը՝ Ռուսաստանը վերջնականորեն ամրագրեց իր կազմում Չերքեզիան և նրան հարակից Սև ծովի ափը: Էթնիկական գտման հետևանքը եղավ հազարավոր լեռնականների հեռանալը սուլթանական Թուրքիա:

ների փոխարեն դաշինք կնքել մեզրելների հետ: Նրանք հույս էին փայփայում, որ դրա շնորհիվ երկրամասում լուրջ ազդեցություն և դերակատարություն կունենան: Տեղի մեզրելներն ավելի հեռու էին գնում՝ հայտարարելով, որ ցանկանում են Աբխազիան ընդգրկել Վրաստանի կազմի մեջ: Դա տեղիք տվեց աբխազների հակավրացական տրամադրությունների խորացմանը: Հարկ է նկատել, որ քաղաքական պայքարը Աբխազիայում ձեռք էր բերում նաև ազգային երանգավորում, ինչը հետագայում մեծ չարիքների պատճառ դարձավ:

Այսրկովկասն անկախ հռչակելու պահին Մուխոմի շրջանի տարածքը չէր վերահսկվում Սեյմի նորաստեղծ կառավարության կողմից: 1918 թ. ապրիլի 8-ին Աբխազիայում, բացառությամբ Կոդորիի գավառի, հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, սակայն առանց պետականության վերականգնման: Մուխոմի Ջինհեդկոմն (այսուհետև՝ ՋՀԿ) իրեն չհռչակեց որպես ազգային-պետական մարմին: ՌՍՖՍՀ-ի կազմում Կուբանա-Սևծովյան հանրապետության առաջացումից հետո ՋՀԿ-ն դիմել էր Եկատերինոդարում (այժմ՝ Կրասնոդար) գտնվող խորհրդային իշխանություններին՝ առաջարկով նրանց կցել Մուխոմի շրջանը: Ուստի, աբխազների մեծամասնությունը հրաժարվեց բոլշևիկյան կուսակցությանն աջակցելուց: Աբխազ ժողովուրդը, որը դարերով ապրում էր յուրահատուկ սովորույթներով և ղեկավարվում էր իր ուրույն ազգային ավանդույթներով, չգայթակղվեց բոլշևիկների հրապուրիչ կարգախոսներով: ՋՀԿ-ի կարգադրությամբ ԱժԽ-ն ցրվել էր, իսկ նրա անդամների որոշ մասը ձեռքակալվել:

Բոլշևիկյան վտանգը (որը դիտվում էր իբրև հողի վերաբաշխում՝ հօգուտ տեղի մեզրելների) կրկին խթանեց աբխազ իշխանների թուրքամետ դիրքորոշումը: Կալվածատեր ազնվականությունը պատրանք էր տաժում, թե օսմանների օժանդակությամբ կկարողանա պահպանել իր հողային սեփականությունը: Նրանցից բոլշևիկների դեմ զինուժ խնդրելու ծրագիր էր մշակում: Եվ դա իրեն սպասել չտվեց, քանզի լիովին համապատասխանում էր թուրքերի ծավալապայաշտական նկրտումներին: Նրանք արդեն որոշել էին գործ ուղարկել՝ Աբխազիան զավթելու նպա-

տակով: Այդ վտանգը վրացական կողմին ստիպեց թուրքերից մեկ քայլ առաջ ընկնել և շուտափույթ զրավել Մուխումը:

Մինչև կոմունիստական կարգերի վերացումը՝ 1918 թ. մայիսի 17-ը, Աբխազիան համարվում էր Խորհրդային Ռուսաստանի մաս:

1918 թ. հունիս-օգոստոս ամիսներին Աբխազիայի Կոդորիի գավառում արդեն դիրքավորվել էր ասկյարների մի զորախումբ, ինչը մեծ վրդովմունք առաջացրեց Վրաստանի քաղաքական շրջանակներում և ակտիվ քննարկման առարկա դարձավ վրաց-գերմանական ու գերմանա-թուրքական բանակցություններում: Թուրքական կողմը կտրականապես մերժեց Աբխազիայից իր զորամասի դուրս բերման մասին գերմանացի բանագնացների առաջարկը: Ի բարեբախտություն, դեսանտը, ի վերջո, պարտության մատնվեց վրաց ու գերման զինվորականների, նաև վրա հասած տեղի մեզրել և հույն աշխարհագորայինների միահամուր ջանքերի շնորհիվ:

Վրաց հասարակական կարծիքը վաղուց հակված էր Աբխազիան դիտել իբրև պատմական Վրաստանի մասնաբաժին: Հետևաբար, ձգտում կար նորակազմ հանրապետության տարածքին կցել նաև Մուխումի վարչական շրջանը: Վրաստանի անկախության հռչակման պահին Աբխազիան կառավարվում էր Թիֆլիսում գտնվող վրաց ազգային խորհրդին ենթակա ռազմական ուժի կողմից, հետևաբար, երկրամասի ապագա կարգավճակի որոշման հարցում ՎԴՀ-ի կառավարությունը փաստացի ձեռք բերեց լուրջ դերակատարություն: Ընդունելով Գերմանիայի հովանավորությունը՝ վրացական կառավարությունը նրա պաշտոնական ներկայացուցիչներից ստացավ Աբխազիայի նկատմամբ իր իրավունքի ճանաչում⁷: 1918 թ. հունիսի 8-11-ին Թիֆլիսում ձեռք բերված պայմանավորվածությունների համաձայն ԱՄԽ-ն մեկ ազգության հասարակական-քաղաքական կազմա-

⁷ Մանրամասն տե՛ս Մախյան Բ. Վ. Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը 1917-1921 թթ., Եր., 2008, էջ 67-78:

⁸ Авалов З. Д. Նշվ. աշխ., էջ 68-69:

կերպությունից պետք է վերակազմավորվեր երկրամասի կառավարման գերագույն մարմնի, սակայն իրականում ստացավ ներկայացուցչական-խորհրդակցական կառույցի գործառույթ: Վրաց կառավարությունը, փաստորեն, կոպտորեն խախտեց արխագ բանազնացների հետ կնքված գրավոր համաձայնությունը և հունիսի 18-ին Մուխոմի շրջանը վերածեց իրեն ենթակա զինվորական զեներալ-նահանգապետության: Այսպիսով՝ արխագներին չհաջողվեց ստեղծել ո՛չ ազգային կառավարություն, ո՛չ էլ սեփական վարչակազմ:

ԱժԽ-ի անդամների մի մասը հույս ուներ հրավիրելու երկրամասի Մահմանադիր (Ազգային) ժողով և վերանայելու 1918 թ. հունիսի 11-ի համաձայնագիրը: Վրաստանի կառավարական ներկայացուցիչներն էլ վարում էին դա թույլ չտալու քաղաքականություն: Նրանք ցանկանում էին Արխագիայում ստեղծել ներկայացուցչական մի թույլ մարմին և ի լուր աշխարհի հանրաձայնել սույն երկրամասի ազգաբնակչության՝ Վրաստանի կազմում մնալու «ազատ կամքի» մասին: Այլ խոսքով՝ պաշտոնական Թիֆլիսը ցանկանում էր Արխագիայում տեսնել, նրա լիիրավ խորհրդարանի փոխարեն, զեմստվոյի մակարդակի մի մարմին, որը պետք է զբաղվեր բացառապես տեղական ինքնակառավարման խնդիրներով: Այսպիսով՝ վրաց կառավարությունը շուտով մտացության մատնեց հույժ կարևոր արխագների համար 1918 թ. հունիսի 11-ի համաձայնագիրը:

Նման անկայուն պահերին աճում էր Մուխոմի շրջանի ոչ արխագ բնակչության նշանակությունը և կարևորվում նրա վրաց իշխանության կողմը գրավելու հեռանկարը: Մարտավարական նկատառումներով վրաց պաշտոնյաները երբեմն աջակցում էին տեղի հայերին և հույներին՝ ի հակակշիռ անջատամետ արխագների: Վրացական տիրապետության կայացման գործում մեծ դեր է ունեցել սոցիալական խնդիրը, հատկապես հողային բարեփոխման հարցը, որի նշանակությունը կարևորվում էր երկրամասի բնակչության ստվար մասի երկրագործ լինելու հանգամանքով: Արխագիայի հողագուրկ, առավելապես մեզրել, հայ և հույն գյու-

դացիության աջակցիությունը շահելու նպատակով՝ վրաց իշխանությունները նրանց սեփական հողամասեր էին խոստանում:

Այսպիսով՝ վրացական գերակայության հաստատմանն Աբխազիայում նպաստեցին քաղաքացիական պատերազմը Ռուսաստանի հարավում, թուրքական փտանգն ու արխազ ազգայնական թևի ոտնձգությունները ոչ արխազ տարրի իրավունքների և ունեցվածքի նկատմամբ: Վրաստանի հովանու ներքո ինքնուրույն Աբխազիայի ստեղծման ծրագրի ձախողման գործին ոչ պակաս չափով նպաստեց ԱՇԽ-ի թուլությունը: Բանն այն է, որ արխազների միջավայրում եղանակ ստեղծող ԱՇԽ-ն, ի վիճակի չէղավ (հանուն արդարության նշենք, որ նման դժվարին պայմաններում չէր էլ կարող) ճիշտ կողմնորոշվելու և ապահովելու իր երկրի համար ավելի նախընտրելի կարգավիճակ՝ հնարավորինս քիչ կախվածությունն Վրաստանից: ԱՇԽ-ի պառակտվածությունը, առանձին անդամների ձեռնարկած անխոհեմ քայլերն ականայից նպաստեցին Աբխազիան հետզհետե Վրաստանի վարչական ենթակայության տակ բերելու վրացական գործիչների եռանդուն ջանքերին:

Աբխազիայի կարգավիճակի շուրջ հակասությունների սրումը հանգեցրեց մի իրադարձության, որի վերաբերյալ տեղեկությունները հակասական են: Վրաց հետազոտողների շրջանում այն տեսակետն է իշխում, թե 1918 թ. հոկտեմբերի 9-ին «հակավրացական» թևին պատկանող ԱՇԽ-ի մի շարք անդամներ Մուխոմնում հակապետական հեղաշրջման փորձ են կատարել⁹: Դրա հետևանքով վրաց կառավարությունն իսկույն որոշում է կայացրել ԱՇԽ-ի լուծարման մասին¹⁰: Միաժամանակ վերացվել է Աբխազիայի գործերի պատասխանատու նախարարի պաշտոնը (ինչը դարձյալ հակասում էր 1918 թ. հունիսի 11-ի դաշնագրի պահանջներին) և այդ ինստիտուտի գործառույթները

⁹ Гамахария Дж., Гогия Б. Абхазия – историческая область Грузии. Тб., 1997, с. 85–86.

¹⁰ Տե՛ս Աբխազիայում՝ Կառավարության հաղորդագրություն // ՀՈՐԻ-ՁՈՆ, 13. X. 1918:

հանձնարարվել էր կատարել Վրաստանի ՆԳՆ-ին: Այլ խոսքով՝ երկրամասում հաստատվել էր պաշտոնական Թիֆլիսի գործակալների անթաքույց կառավարումը: Ի տարբերություն վրաց պատմաբանների՝ արխագ հետազոտողները ԱԺԽ-ի հետագա աշխատանքի կասեցումը մեկնաբանում են իբրև Աբխազիայի և Վրաստանի փոխհարաբերությունների հնարավոր վերանայումը արգելելու քայլ¹¹:

Մենք, սակայն, հակված ենք կարծելու, որ ԱԺԽ-ի լուծարման բուն պատճառն ընտրական նոր օրենքի շուրջ ծայր առած քանավեճն էր: Վրացական կողմը պահանջում էր համընդհանուր, հավասար, ուղղակի ու գաղտնի քվեարկությամբ վերընտրել ԱԺԽ-ի կազմը և այդ կառույցը համալրել համամասնական ներկայացուցչությամբ: Առաջին հայացքից դա ժողովրդավարական էր ու արդարացի: Աբխազական կողմը, սակայն, դեմ դուրս եկավ դրան, քանզի այդ պարագայում ընտրելու և ընտրվելու իրավունք էր ստանում Աբխազիայի եկվոր ազգաբնակչությունը: Այսինքն «ժողովրդավարական» ընտրությունների պարագայում արխագները, կամա թե ակամա, ԱԺԽ-ում կորցնում էին իրենց ճնշող մեծամասնությունը:

Այս առումով կարևորվում է երկրամասում արխագների թվաքանակի հարցը, որի մասին 1910-ական թվականների համար ճշգրիտ տեղեկություններ, ցավոք, չկան: Գաղտնիք չէ, որ խնդրի կապակցությամբ արխագական և վրացական գիտական ու քաղաքական շրջանակների մոտեցումներն իրարամերժ են: Աբխագները պնդում են, որ իրենց հայրենիքում ազգային այլ տարրերը (հատկապես վրացիները) խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում կազմել են ազգաբնակչության ոչ էական հատվածը, և նրանց թվաքանակի զգալի աճը վերագրում են առանձնապես խորհրդային իշխանության տարիներին տեղի ունեցած նպատակասլաց վերաբնակեցմանը: Մակայն փաստերը փոքր-ինչ այլ պատկեր են ներկայացնում. ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում արխագ բնակչությունը, թերևս, երկրամասի միայն հա-

¹¹ См. и История Абхазии. Гудаута, 1993, с. 305–306.

րաբերական մեծամասնություն էր կազմում²²: ԱՇԽ-ն համալրված էր գերազանցապես աբխազներով՝ լիազորված ազգակից տղամարդկանց հավաքներում՝ բաց քվեարկությամբ, ինչը վրաց կառավարական շրջանակները «հակադեմոկրատական» էին համարում: Հիշյալ կառույցում հայկական, ռուսական, վրացական և հունական ազգային տեղական խորհուրդների սակավաթիվ ներկայացուցիչները եղանակ չէին ստեղծում: Այս կապակցությամբ հարկ է ուշադրությունը սևեռել ոչ պակաս կարևոր ևս մի փաստի վրա: Ցանկանալով եկվոր բնակչությանը (ատաջին հերթին մեզրել-վրացիներին) օժտել ընտրելու իրավունքով՝ պաշտոնական Թիֆլիսը հույս էր փայփայում, որ դրա միջոցով կարող է Աբխազիայում ստեղծել վերահսկելի մի ներկայացուցչական մարմին, որն այլևս իր ձայնը չի բարձրացնի երկրամասի ինքնորոշման օգտին: Չնայած բուռն քննարկումներին՝ 1917-1918 թվականներին այդպես էլ չհաջողվեց գումարել որևէ լիազոր մարմին, որն իրավասու կլիներ խոսելու Աբխազիայի բազմազգ բնակչության անունից: Երկրամասի կարգավիճակը տակավին մնում էր անորոշ:

Բոլոր վայրիվերումները, որոնք տեղի էին ունենում Աբխազիայի հիմնահարցի շուրջ, նրա կառավարման ասպարեզում ստեղծում էին խառնաշփ: Այս երևույթն ուներ և՛ օբյեկտիվ, և՛ սուբյեկտիվ պատճառներ: Երկրամասն աբխազական ազգային ինքնավարության վերածելը դիմադրություն էր հանդիպում նրա բազմազգ լինելու պատճառով: Աբխազիայի ինքնավարության ձևական բնույթը պայմանավորված էր նաև վրաց քաղաքական շրջանակներում տարածված կարծիքով, ըստ որի երկրամասին իրական ինքնավարության տրամադրումը կհանգեցնի դրա տարանջատման: Աբխազիայի ինքնավարության անքակտելիության մասին Վրաստանի կառավարության հավաստիացումները հենու էին իրականությունից: Այսպիսով՝ 1918 թ հունիսի 11-ին ձեռք բերված վրաց-աբխազական պայմանավորվածությունները չունեցան գործնական ու իրավական որևէ շարունակություն Վրաս-

¹² St' u Гурко-Кряжин В.А. Абхазия. М., 1926, с. 8-9.

տանի կազմում Աբխազիայի կարգավիճակի կարգավորման հարցում:

1919 թ. փետրվարին ընտրված ԱՇԽ-ն ենթադրվում էր որպես օրենսդիր մարմին, սակայն մինչև Աբխազիայի սահմանադրության հաստատումը նրա իրավունքների շրջանն ու պատասխանատվության ծավալը դեռ հստակ որոշված չէր: Այդ իսկ պատճառով ԱՇԽ-ն ուներ լոկ ներկայացուցչական գործառույթ: ԱՇԽ-ի և նրա կողմից այնուհետև ձևավորված տարածքային գործադիր իշխանության «Կոմիսարիատ»-ի լիազորությունները, ժամանակակիցների վկայությամբ, ձևական էին, քանի որ իշխանական իրական լծակները վրաց զինվորական հրամանատարության ձեռքում էին¹³: Հարկ է փաստել, որ երկրամասի կառավարման գործում զինվորականների չափազանց մեծ դերը ակամայից ընդունում են նաև վրաց պատմաբանները¹⁴:

Հատուկ պետք է նշել, որ, ըստ 1918 թ. հունիսին կնքված համաձայնագրի պահանջների, Աբխազիայի կառավարման մարմինները դիտվում էին իբրև «ինքնավար»: Նորընտիր ԱՇԽ-ի բացման նախօրյակին վրաց կառավարությունը, երկյուղելով ռուսական «սպիտակ» զորքերի վտանգից, շտապեց հայտարարել, թե Աբխազիան իր ներքին բոլոր գործերում ինքնավար է: ԱՇԽ-ին իրավունք էր տրվում իր ձեռքը վերցնելու վարչական կառավարման դեկր, ներառյալ զեմստվոյի դեկավարման գործառույթը: Միաժամանակ շեշտվում էր, որ Աբխազիայի ինքնավար մարմինների լիազորություններն ավելի մանրամասն կհստակեցվեն ապագա սահմանադրությամբ¹⁵: Ընդամին, մութ և անհասկանալի էր մնում՝ ո՞ր սահմանադրությամբ՝ Վրաստանի, թե Աբխազիայի: Եվ պատահական չէ, որ դա շուտով լուրջ տարածայնությունների տեղիք տվեց: Պետք է փաստել, որ ինքնավար կառավարման մեխանիզմը կարգավորող օրենսդրության բացա-

¹³ Тарнава М. Друзья и враги демократии Абхазии // СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ, 20. X. 1919.

¹⁴ Гамахария Дж., Гогия Б. Նշվ. աշխ., էջ 82:

¹⁵ Տե՛ս Местная жизнь: автономия Абхазии // ГРУЗИЯ, 21. III. 1919.

կայության պարագայում պաշտոնական Թիֆլիսի կողմից Աբխազիայի ինքնավարության սկզբունքի վերահաստատումը հանգեցրեց հակասական հետևանքների:

«Կոմիսարիատի»-ի վերահսկման ներքո պետք է գործեին տեղական ինքնակառավարման մարմինները: Այդ վերադասատյանը, սակայն, չունեի իրավունքների և պարտականությունների սահմանված չափ ոչ միայն կենտրոնական հիմնարկների, այլ նաև տեղական ստորադաս վարչակազմի նկատմամբ: Երկրամասում գավառական զեմստվոների լիազորությունները սահմանափակ էին իրենց և կենտրոնական կառավարության միջև ևս մի լրացուցիչ օղակի՝ ԱԺԽ-ի և «Կոմիսարիատ»-ի առկայության պարագայում: Աբխազիայի զեմստվոները դժգոհ էին, քանի որ «Կոմիսարիատ»-ը իր վրա էր վերցրել երկրամասի բարձրագույն զեմստվոյական մարմնի գործառույթը՝ աշխատելով շատ լայն մեկնաբանել իր լիազորությունները տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ: Ջեմստվոների բոլոր որոշումները պարտադիր վերաքննվում էին «Կոմիսարիատ»-ի կողմից¹⁶: Ըստ էության, զեմստվոների «ըմբոստությունը» անհիմն չէր: «Ինքնավար» ԱԺԽ-ի և «Կոմիսարիատ»-ի գոյության իրողությունն ականայից խլում էր երկրամասի գավառական վարչակազմից նրա լիազորությունների նշանակալի մասը, որի հետևանքով այդ օղակների փաստացի կարգավիճակը, թերևս, նույնական չէր Վրաստանի այլ գավառների զեմստվոներին: Ըստ այդմ՝ մեզրելաբնակ Սամուրզականի գավառի առաջին իսկ զեմստվոյական ժողովը միաձայն որոշում ընդունեց՝ պահանջելով անմիջական կապ Թիֆլիսի հետ՝ առանց «սուխումյան իշխանությունների» միջնորդության¹⁷: Մինչ ԱԺ-ում քննարկվում էր «Ջեմստվոների միության մասին» համապատասխան օրինագիծը, Աբխազիայի զեմստվոներն առաջ անցնելով շտապեցին ձևավորել իրենց միությունը: 1920 թվականից արդեն գոյություն ուներ Սուխումի շրջանի գավառական զեմստվոների «կենտրո-

¹⁶ Ст' у Земская и городская жизнь // БОРЬБА, 28. XII. 1919.

¹⁷ Ст' у Земская жизнь // БОРЬБА, 26. VI. 1919.

նական» վարչությունը¹⁸: Ենթադրվում էր, թե «Կոմիսարիատ»-ի բոլոր լիազորությունները կանցնեն այդ կառույցին: Ըստ էության, Աբխազիայում չկար և ոչ մի լիազոր մարմին, և ոչ էլ տեղական մի հիմնարկություն, որը առօրյա աշխատանք կատարելիս իր հայացքը չհատեր դեպի Թիֆլիս¹⁹:

ԱՄԽ-ի շրջանակներում գործող արխագական ընդդիմությունն իր երկրի համար պահանջում էր պետական բնույթ կրող ինքնավարություն: Այդ պահանջը ամբողջական դարձնելու համար հարկ էր ԱՄԽ-ն օժտել օրենսդիր, իսկ «Կոմիսարիատ»-ը՝ լիիրավ պետական իշխանությամբ: Մակայն պաշտոնական Թիֆլիսը համաձայն չէր դրան գտնելով, որ դա լրջորեն կվնասի Վրաստանի «ամբողջականությանը» և «ինքնիշխանությանը»: Եվ ուժը նրա կողմն էր:

Այսպիսով՝ իրադարձությունների բերումով Աբխազիայի «ինքնավար» մարմինները հայտնվել էին միանգամայն ավելորդ օղակի դերում: Այս կարևոր իրողությունը, որն օբյեկտիվ հիմք ուներ, չեն նկատել և, հետևաբար, չեն լուսաբանել ոչ արխագ, ոչ վրաց հետազոտողները: Վրաց պատմաբանները, այնուամենայնիվ, պնդում են, որ ՎՂՀ-ի շրջանակներում Աբխազիան օգտվում էր ինքնավարությունից: Մակայն նրանք լուր են մնում կամ նրբանկատ շրջանցում են այդ ինքնավարության բնույթին որևէ որակ տալու հրամայական պահանջը: Ավելին՝ արտահայտում են այն թյուր կարծիքը, թե 1919 թ. մարտից Աբխազիան «հանրապետության» կարգավիճակ է ունեցել²⁰, մի բան, որ չի համապատասխանում իրականությանը: Աբխազիան այդ իրավունքը, ինչպես հայտնի է, ձեռք բերեց ուղիղ երկու տարի անց՝ ՎՂՀ-ի լուծարումից հետո: Իսկ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում ևս օժտված էր միայն «զեմստվոյական ինքնավարությամբ»²¹:

¹⁸ Տե՛ս Դաշնակցականները և Սովխումի Հայոց ազգային խորհուրդը // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 3. X. 1920:

¹⁹ Տե՛ս *Абхазия* // СЛОВО, 20. VIII. 1920.

²⁰ Silogava V. & Shengelia K. Նշվ. աշխ., էջ 214:

²¹ Маилян Б.В. К вопросу о политическом статусе Абхазии (март 1917–февраль 1921 гг.) // ВЕСТНИК Российско–Армянского Университета

Հարկ է առանձնակի շեշտել, որ վրացական կողմը միտում ուներ նաև սահմանափակելու արխագների իրավական կարգավիճակը ազգային-մշակութային ինքնավարության շրջանակներում²²: Վրաստանի իշխող վերնախավը պատրանք ուներ, թե այս կերպ կկարողանա ի չիք դարձնել քաղաքական լայն ինքնավարության մասին արխագների երազանքը:

Պատմությունը, սակայն, ընթացավ այլ ուղով: Համընդհանուր սկզբունքով ընտրված Աբխազիայի ժողովրդական խորհուրդը (այսուհետև՝ ԱԾԽ) 1919 թ. մարտի 20-ին ընդունեց «Ինքնավարության մասին ակտ»-ը, ըստ որի՝ երկրամասի վերջնական իրավական կարգավիճակը պետք է որոշեր նրա սահմանադրությունը: Աբխազիայի «մենշիկ» սոցիալ-դեմոկրատները, որոնք ԱԾԽ-ում մեծամասնություն էին կազմում, հանդես եկան մարզային ինքնակառավարման, իսկ ընդդիմությունը՝ քաղաքական լայն ինքնավարության պահանջով: ԱԾԽ-ի շրջանակներում գործող «անկախ սոցիալիստները», ինչպես նաև հետագայում առաջացած «միջազգայնականների» (ինտերնացիոնալիստների) խմբակցությունն արխազ հասարակության ներսում տարածում էին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ մերձեցման գաղափարը: «Հակավրացական» պայքարի դրոշն անցավ արխազ սոցիալիստական տարրերի ձեռքը, ովքեր ակտիվ համագործակցում էին բոլշևիկյան ընդհատակի հետ: Ելնելով հայտնի նպատակներից՝ վերջիններս ձգտում էին վարկաբեկել անկախ Վրաստանի կազմում Աբխազիայի ինքնավարության գաղափարը: Ինչ վերաբերում է արխազ ազգային մտավորականությանը, ապա նա առաջ էր քաշում Աբխազիայի ու Վրաստանի պետական հավասարության գաղափարը, որի դեպքում նրանց փոխհարաբերությունները պետք է լինեին համադաշնային²³:

Աբխազիայի սահմանադրության մշակման ընթացքում

(гуманитарные и общественные науки). Ер., 2009, № 2, с. 27-43.

²² Տե՛ս Учредительное собрание Грузии. Запрос нац[ионал]-дем[ократов] о Сухумском округе // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 5. VIII. 1919.

²³ Տե՛ս Абхазия // СЛОВО, 5. VIII. 1920.

պարզվեց, որ ընդդիմության նպատակն է Վրաստանի հետ ստեղծել թույլ և ժամանակավոր դաշինք, որպեսզի հետագայում հարմար պահի, կարողանային խզել կապը նրա հետ և Աբխազիան շրջել դեպի քաղաքական այլ կողմնորոշում: Ըստ վրաց պատմաբանների, իրազեկ լինելով այդ նպատակներին՝ պաշտոնական Թիֆլիսը գրավել էր զգուշավոր դիրք և ամեն կերպ ջանում էր հետաձգել Աբխազիայի սահմանադրության վավերացումը²⁴:

Հիշեցնենք, որ Վրաստանի պետական կարգը՝ հաստատված ՄԺ-ի կողմից, ունիտար (միահեծան) հանրապետություն էր:

Աբխազական երկրամասի սահմանադրության նախագիծը քննարկվել է աբխազ երեք պատվիրակությունների մասնակցությամբ Թիֆլիսում 1919 թ. սեպտեմբերից մինչև 1920 թ. նոյեմբեր ամիսը: Վրաց պետական և քաղաքական շրջանակները ձախողում էին համատեղ աշխատանքը, քանզի գտնում էին, որ Աբխազիայի սահմանադրության մշակումը վաղաժամ քայլ է: Ըստ նրանց՝ երկրամասի վերջնական իրավական կարգավիճակը պետք է որոշվի միմիայն Վրաստանի համապետական սահմանադրությունն ընդունելուց հետո:

Վրաստանի կազմում իր հայրենիքի իրական կացությամբ մտահոգ աբխազ հասարակայնության կարծիքը, նրա տրամադրությունները արտահայտում էր Թիֆլիսում լույս տեսնող մամուլը, որի էջերում արձանագրված էր, թե «Աբխազիայի ինքնավարությունը, որպես իրողություն, դեռևս գոյություն չունի և պետք է ստեղծվի»²⁵: ԱՄԽ-ի լիազոր պատվիրակության կարծիքով, որը 1920 թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում կազմել էր Վրաստանի կառավարությանը հասցեագրված հայտարարություն, Վրաստանի և Աբխազիայի փոխհարաբերությունները օրինական չձևակերպվեցին, հետևաբար, իրավաբանորեն պարտադիր չէին կողմերի համար²⁶:

²⁴ Гамахария Дж., Гогия Б. Նշվ. աշխ., էջ 112:

²⁵ Տե՛ս *Абхазия* // СЛОВО, 20. VIII. 1920.

²⁶ Աբխազիայի ժողովրդական խորհրդի հուշագիրը Վրաստանի կա-

1921 թ. փետրվարին Խորհրդային Ռուսաստանի քանակի ներխուժման պայմաններում Վրաստանի ՍՇ-ն հավանություն տվեց «Ինքնավար Աբխազիայի կառավարման մասին ժամանակավոր կանոնադրության»-ը: Ե՛վ վրաց, և՛ արխազ պատմաբանները միասնական են այն հարցում, որ չափազանց ուշացած այս որոշումն այլևս գործնական ոչ մի նշանակություն չուներ²⁷:

Հանրագումարի բերելով գլխում շարադրված նյութը՝ կարելի է եզրակացնել.

- ✓ Աբխազիայում ՎԴՀ-ի գերակայության հաստատմանը նպաստեցին՝ քաղաքացիական պատերազմը, թուրքական փտանգը և արխազ ազգայնական թևի ոտնձգությունները ոչ արխազ տարրի իրավունքների նկատմամբ,
- ✓ Վրաստանի հոփանու ներքո ինքնուրույն Աբխազիայի ստեղծման ծրագիրը ձախողվեց՝ հիմնականում երկրամասի կառավարման գործում ԱՇԽ-ի անկարողության հետևանքով,
- ✓ ԱՇԽ-ի պառակտվածությունը, նրա առանձին անդամների ձեռնարկած անխոհեմ քայլերն ակամայից նպաստեցին Աբխազիան Վրաստանի վարչական ենթակայության տակ բերելու վրաց գործիչների ջանքերին,
- ✓ Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը չգտավ իր փոխընդունելի լուծումը ՎԴՀ-ի գոյության շրջանում, հետևաբար արխազ ժողովրդի ինքնորոշման հարցը մնաց նրա քաղաքական օրակարգի մեջ:

նավարութեան // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 26. XI. 1920:

²⁷ Տե՛ս Լաօբա Ս. Յ. *Очерки политической истории Абхазии*. Сухуми, 1990, с. 78. Նաև՝ Гамахрия Дж., Гогия Б. Նշվ. աշխ., էջ 112:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՋԱՆԸ ԱԲԽԱԶԻԱՅՈՒՄ

Արխագիայի հայ բնակչության թվաքանակը 1910-ական թվականներին, ըստ տարրեր աղբյուրների, տատանվում էր 25000-ից մինչև 30000¹: Արխագահայությունը ոչ միայն մեծաթիվ էր, այլև որոշ շրջաններում էթնիկ խմբերի մեջ թվաքանակով առաջինն էր, բնակվում էր հոծ զանգվածով և լիովին տիրապետում էր իր ազգային լեզվին: Նրանց 1/6 բնակվում էր Սուխումում: Արխագահայության 87%-ը զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ, իսկ ատնտրում, արհեստավորական և արդյունաբերական արտադրություններում ընդգրկված հայազգի անձանց մասնաբաժինը չէր գերադասում 7%-ը²: Ռուսական տիրապետության շրջափուլում իշխանությունը երկրամասի հայ բնակչությանը, որի մեծ մասը զբաղվում էր ծխախոտագործությամբ, համարում էր ժամանակավոր վերաբնակիչ և ռուսաստանյան հպատակություն չէր տրամադրում: Ցարական իշխանությունները, ունենալով հատուկ նպատակ՝ ռուսներով բնակեցնել Արխագիայի առափնյա տարածքը, մեջընդմեջ հալածական միջոցներ էին ձեռք առնում վարձակալ հայ թուրքահպատակ գաղթականների դեմ՝ արհեստական միջոցներով նրանց դուրս հանելու համար: Եվ քանի որ դա վնասակար էր տեղի խոշոր կալվածատերերի շահերին, ապա օտարահպատակ հայերի դիմումները պաշտպանություն էին գտնում նրանց կողմից և արտաքսումն անորոշ ժամկետով հետաձգվում էր, իսկ տարիներն այդպես անցնում էին...

Հայերը մեծ դերակատարություն ունեցան երկրամասի տնտեսական զարգացման գործում: Նրանց եկամուտները հնա-

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 11 և 60:

² Տե՛ս Чумалов М. Ю. Этнокультурное развитие армян в Абхазии // В сб.: Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР. М., 1985, с. 108-109.

րավորություն էին տալիս կանխիկ վճարել կապալավարձը: Փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումը նպաստում էր արխագ հողատերերի և հայերի միջև բարիդրացիական կապերի ամրապնդմանը: Եվ ոչ միայն այդ պատճառով: Այսպես՝ արխագ ազգագրագետ և լուսավորիչ Միմոն Բասարիան XX դարի սկզբին գրում էր, որ «հայերը <...> շատ զգույշ են արխագների նկատմամբ, ընդունում են արխագների պատմական, իրավական և բնիկության իրավունքները տարածքի նկատմամբ, իրենց Աբխազիայում համարում են հյուր, հաճույքով բացում են իրենց դռները արխագների առջև և ամեն կերպ փորձում են ընդօրինակել նրանց հյուրասիրությունը: Հայերի մեծ պատվին պետք է վերագրել նաև այն, որ այն միակ ազգն էր Աբխազիայում, որը խնամքով էր վերաբերվում հնագույն արխագական տեղանուններին. նրանց բոլոր գյուղերը կրում են հնագույն արխագական տեղանուններ»³:

Աբխագների և մեգրելների շահերը, սակայն, բախվում էին, քանի որ վերջիններս, մշակելով գլխավորապես եզիպտացորեն, չկարողացան շահավետ հարաբերություններ հաստատել արխագ հողատերերի հետ: Մեգրել գյուղացիների միջավայրում նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծվել հեղափոխական և սոցիալիստական քարոզչության համար, ինչը նս անընդունելի էր արխագ ազնվականությանը:

Հեղափոխական ցնցումները Ռուսաստանում արմատապես շրջեցին քաղաքական իրադրությունը նաև Աբխազիայում: Հայտնի է Մուխոմի քաղաքագլուխ Վ. Չիխկվիշվիլու 1918 թ. փետրվարին արած հավաստումն այն մասին, թե արխագներն հաշտ դիրքորոշում ունեն երկրամասի բոլոր ազգությունների նկատմամբ⁴: Ուշադիր ժամանակակցի վկայությամբ, «իրենց [իմս՝ արխագների - Բ. Մ.] յարաբերությունը դեպի շրջապատի ազգերը առերես լաւ է - բարեկամական, բայց ներքուստ վատ են

³ Սկակով Ա. Աբխազիայի հայերը անցեալում եւ ներկայում // Համշէն եւ համշէնահայութիւն, Երեւան-Պէրլութ, 2007, էջ 82:

⁴ По Кавказу: Сухум // Кавказское Слово, 27. II. 1918.

նան, որ «ափխագները հետզհետե՛ գորանալով իրենց վերաբերմունքը փոխում են [հայերի հանդեպ և եկվոր] թիրքերին ու պարսիկներին զենք են բաժանում: Գիւղերում սպառնում են հայերին եւ պահանջում, որ հեռանան այդ հողերից: Տեղական հայոց կոմիտէն միջոցներ է ձեռք առնում այդ բանն արգելելու համար»⁹:

Ինչպէս ողջ հայ ժողովուրդը, ափխագահայ հասարակությունը բազմակուտակ հարցերի լուծումը, նախ և առաջ, ևս տեսնում էր առկա ուժերի միավորման միջոցով շարունակելու գոյապայքարը՝ դիմակայելու թուրք նվաճողների ծրագրերին:

1918 թ. հունվարի 7-ին Սուխումում տեղի ունեցավ բազմամարդ հավաք, որի մասնակիցները, լսելով Թիֆլիսի Արևելահայոց ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ Արտաշես Արեղյանի զեկուցումը, միաձայն որոշեցին պաշտպան կանգնել վտանգված Հայրենիքին, ջերմ ցանկություն և պատրաստակամություն հայտնեցին իսկույն հավաքագրվել հայկական ազգային զնդրի շարքերը: Հավաքում կազմվեցին Սուխումի հայ բնակչության ազգային (նախագահ՝ Հակոբ Տերտերյան) և զինվորական (նախագահ՝ սպա Մեյան) խորհուրդները¹⁰: Շուտով Սուխումից ռազմաճակատ մեկնեց հայ կամավորների առաջին խումբը¹¹: Հունվարի 28-ին կայացավ նաև Գուդաուտայի գավառի հայ ազգաբնակչության ժողովը, որը նույնպէս ձևավորեց ազգային (նախագահ՝ Համագասպ Եղիսերյան) և զինվորական (նախագահ՝ Բժիշկ Օհանջանյան) խորհուրդներ¹²: Հետևելով Սուխումի և Գուդաուտայի օրինակին՝ Գագրայի հայերի ազգային խորհուրդը 1918 թ. փետրվարի 25-ին ևս հայտարարեց զինակոչ, որը, սակայն, չիրականացավ, որովհետև «սկսվել էին բոլշևիկյան յարձակումները...»¹³:

1918 թ. փետրվարին Արխագիայի բոլշևիկների կողմից երկրամասում խորհրդային կարգերի հաստատման փորձը ձախող-

⁹ Սուխումի դեպքերը // ՀՈՐԻՁՈՆ, 8. III. 1918:

¹⁰ Սուխում // ՀՈՐԻՁՈՆ, 10. I. 1918:

¹¹ Хроника: армяне и фронт // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 10. I. 1918:

¹² Գուդաուտ // ՀՈՐԻՁՈՆ, 30. I. 1918:

¹³ Արշալոյս Գ. Թիֆլիսից - Հիւսիսային Կովկաս // ՀՈՐԻՁՈՆ, 26. IV.

վեց: Կոմունիստների հանդես գալը դիտարկվեց որպես եկվոր ազգությունների օգտին հողի վերաբաշխմանն ուղղված քայլ, ինչն էլ ավելի խթանեց արխագ ազնվականության թուրքամետ դիրքորոշումը: Նա մտադրվել էր բոլշևիկների դեմ օսման թուրքերից դեսանտ խնդրել¹⁴: Թուրք-արխագական դաշինքի վտանգը լարված իրադրություն ստեղծեց, «թուլացրեց հայերի զինակոչը»¹⁵, ուստի և արխագահայ կամավորների ռազմաճակատ ուղարկելու որոշումը կասեցվեց:

Արխագահայության լիազորների ընդհանուր համաժողովը, ընդօրինակելով Մոջիի և առափնյա այլ շրջանների ՀՅԴ կոմիտեների դիրքորոշումը, որոշեց չեզոք մնալ, չմասնակցել որևէ հակամարտության և գործել միմիայն թուրքերի ներխուժելու դեպքում¹⁶:

1918 թ. ապրիլին Արխագիայում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր՝ առանց պետականության հռչակման, ուստի արխագների մեծամասնությունը հրաժարվեց նեցուկ կանգնել բոլշևիկների իշխանությանը: Երկրամասի կոմունիստական ղեկավարները, սակայն, փորձում էին ձեռք բերել նաև Արխագիայի ազգային այլ համայնքների աջակցությունը:

Երկրամասի հայերի համակրանքը շահելու նպատակով՝ բոլշևիկները խոստանում էին, թե նրանք, ովքեր տարիներ շարունակ գտնվում էին իրավագուրկ գաղթականների կարգավիճակում, խորհրդային իշխանության օգնությամբ կարող են տիրել կապալավարձով իրենց կողմից մշակվող հողաբաժիններին: 1918 թ. գարնանը բոլշևիկներին օժանդակում էր Ծեբեղդա ավանում Ղազար Կերսեյանի և Հակոբ Զեյթունյանի ջանքերով կազմավորված 200 հոգանոց հայկական ջոկատը: Միաժամանակ, Գուդաուտայի գավառի հայաբնակ Կավաքլուք (խորհրդային տարիներին Ագարակի, այժմ՝ Ամժիկուխում) գյուղի բնակչու-

¹⁴ По Кавказу: Сухум // КАЗКАЗСКОЕ СЛОВО, 27. II. 1918.

¹⁵ Մուխումի դեպքերը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 8. III. 1918:

¹⁶ ՀՅԴ-ի Վրաստանի 2-րդ տայոնական ժողով // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 1. IV.

թյան ելույթը բոլշևիկների դեմ վկայում է քաղաքական տարբեր ճամբարներում հայերի բնեռացման մասին¹⁷:

Աբխազիայի խորհրդային մարմինների բարձրաստիճան անդամ էին՝ Գևորգ Աթաբաբեկովը (Հեղկոմի նախագահի տեղակալ), Ղ. Կերսեյանը (բոլշևիկյան «կարմիր գվարդիայի» ղեկավար), Թովչյան եղբայրները: Ըստ Ա. Հակոբյանի վկայության, «թէն տեղւոյն հայերի ճնշող մեծամասնութեամբ չեզոք են, բայց կարգ մը հայեր գործի վրայ են, մանաւանդ վերոյիշեալ Թովչեանները, որոնք անձնական հակառակութիւններ ունենալով յոյնի մը հետ (կարծեմ Լամբո անուն¹⁸) կ'ուզեն զինաթափ ընել անոր բնակած յոյն [Միխայլովկա] գիւղը, կը պաշարեն զայն, նեղութիւն կու տան յոյներուն: <...> Թովչեաններըն վնասուած յոյներն ալ, իրենց ղեկավար Լամբոյի առաջնորդութեամբ, 150-200 հոգի կամաւոր մտած են վրաց զօրքի մէջ և ամէն քայլափոխին կը վնասեն հայերուն: <...> Սուխումի Լամբոյի յոյն կամաւորները Մոչի կուզան: Ախորժակ ունին հայ թալանելու, բայց տեղացի յոյները, որոնց հետ միշտ սիրալիք եղած են մեր յարաբերութիւնները, կը սանձեն զանոնք և համոզելով յետ կը ճամբեն»¹⁹: Այսպիսով, ոմանց քաղաքական կարճատեսությունը, փառասիրությունը, էսապաշտությունը և շահամոլությունն «արջի ծառայություն» մատուցեց երկրամասի հայությանը և մեծ չարիքների պատճառ դարձավ նրանց համար: Սուխումի Հեղկոմի արտաքուստ «ինտերնացիոնալ», իրականում արկածախնդիր քաղաքականությունը՝ սրեց ոչ միայն հայ-աբխազական փոխհարաբերությունները, այլև լարվածություն առաջ բերեց տեղի հայ-հունական շփումներում:

Սուխումի ՀԱԽ-ի նախագահ Խաչատուր Ավդաբեգյանի վկայությամբ, «[Վրաստանը բոլշևիկների դեմ] կոիւր վարում էր

¹⁷ Дзидзария Г. А. Киараз. Сухуми, 1981, с. 39.

¹⁸ Իմա՝ Համբո Պապանդուպուլո: Աբխազներին ճնշելու և թալանելու համար նրան նախատում է նաև ժամանակի կարկառուն գործիչ Միմոն Բասարիան (տե՛ս Բասարия С. Абхазия: в географическом, этнографическом и экономическом отношении. Сухум-Кале, 1923, с. 95):

¹⁹ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, ապրիլ, էջ 166 և հունիս, էջ 146:

Արխագիայի գրեթէ բոլոր ժողովուրդների ցանկութեամբ ու աջակցութեամբ: Պատմական փաստաթղթերով կարելի է հաստատել, որ այդ շրջանում աբխազ ժողովրդի ներկայացուցիչներն ամեն օր բաղխում էին վրաց կառավարութեան դուռը և խնդրում էին ազատել Աբխազիան օւլշնիկներից: Այս գործում երկրի բոլոր ազգութիւններին պատկանող գիտակից ու առողջ ոյժերի բացարձակ համակրանքը վրաց կառավարութեան կողմն էր»²⁰: 1918 թ. մայիսին Աբխազիա ժամանած վրացական զինված ջոկատների հրամանատարները (Վ. Ջուղելի և այլք), զրավելով Սուխումը, իրենց ձեռքը վերցրեցին շրջանի կառավարման գործը: Աբխազահայ համայնքի լիազորները դիմելով ծնունդով սուխումցի Վ. Ջուղելիին, նոր իշխանության ներկայացուցչին տեղեկացնում էին, որ հայերը կամենում են լքել շրջանը և իրենց համար գտնել առավել հուսալի ապաստան: Ջուղելին ամեն կերպ փորձում էր հայերին հետ պահել այդ մտադրությունից՝ ասելով, որ նրանց մեկնումը մեծ վնաս կհասցնի ողջ շրջանին²¹: «Սուխումի հայերը արդէն երկիւղի մատնուած էին, – կարդում ենք Ա. Հակոբյանի հուշերում: – Աբխազները մեծ մասամբ մահմետական, թրքական օրէնտապիոն ունէին <...> այնպէս որ թրքական փոքրիկ ուժ մը կրնար յաջողութիւն գտնել և տիրապետել շրջանին ու կոտորել հայերը: Ուստի, կը մտածէին դէպի Սոչի քաշուիլ և անկէ անցնել Կուբան»²²: Այդ օրերին թիֆլիսահայ մամուլում հրապարակվեց մի տեղեկություն, որտեղ ասված էր. «Հայերի դրութիւնը Սուխումի շրջանում ծանր է: Հարևանները դէպի մեզ թշնամական վերաբերմունք են ցոյց տալիս, [քանզի] մի քանի աբխազ իշխաններ գնացել են Բաթում՝ խնդրելու թիրքերին, որ նրանք զրաւեն Աբխազիան: [Հետևաբար] հայերը մտածում են գաղթել [դէպի] Սոչի, Ադլեր և այլ [հյուսիսային] ծովափնեայ քաղաքներ»²³: Նախկին տրապիզոնահայերը, քաջ գի-

²⁰ ՄՇԱԿ, 28. III. 1919:

²¹ Джугели В. Тяжелый крест (Записки народоохранителя) // БОРЬБА, 22. XII. 1918.

²² ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, մարտ, էջ 162:

²³ Հայերի դրութիւնը Սուխումի շրջանում // ՀՈՐԻԶՈՆ, 26. V. 1918:

տենայով թուրք-օսմանների բարբարոս բարքերը, բնականաբար, համոզված էին, որ նրանց հնարավոր մուտքը Աբխազիա դառնալու է մեծամեծ չարիքների պատճառ...

Հայերի մի մասը, ինչպես ասվեց, աջակցում էր բոլշևիկներին, քանի որ սարսափում էր թուրքական վտանգից²⁴: Բավական էր մի կեղծ լուր տարածվեր Սուխումի ծովափում թուրքական դեսանտի ցամաք իջնելու մասին, որ «հայ ազգաբնակչությունը գրավեր մեծամասնականների խոստումներով և տաճիկից ազատելու գրաւիչ հեռապատկերը նրան ձգել մեծամասնականութեան գիրկը...»²⁵: Երբ 1918 թ. հունիսին Հեղկումի անդամները փորձեցին վերագրավել Սուխումը, «ճանապարհին իրենց կը միանան աբխազ և հայ գիւղացիները: Յաղթական գնացքը կը հասնի մինչև Նովի-Աֆոն և աւելի հեռուն: Վրացիները լաւ պատրաստուած կը դիմաւորեն յարձակողները: Առաջին լուրը ընդհարման աբխազները խոյս կուտան: Կը կռուին հայ գիւղացիները և մաս մը ռուսներ, որոնք չկրնալով դիմանալ վրացիներու ճնշումին՝ կը լքեն ճակատը և կը սկսին խուճապահար նահանջել»²⁶:

«Բոլշևիկներու պարտութենէն յետոյ վրացիները հայահալած քաղաքականութեան հետևիլ սկսած են, – շարունակում է Ա.

---

²⁴ Հայերը պարտադրված են եղել պաշտպանելու խորհրդային կարգերը, քանի որ 1918 թ. ընտրություն էին կատարում ոչ թե սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի, այլ՝ Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Այս միտքը հնչում է Բարվի Ռուսական ազգային խորհրդի նախագահության անդամ Բ. Բայկովի հուշերում: Նա գրում է. «Армяне в течение всего процесса русской революции не скрывали своей приверженности к России, видя в ней естественную и единственную защитницу от полного их физического истребления, и в этом их инстинкте самосохранения лежит и объяснение непротивленчества армян русскому большевизму и порою даже фактического их сотрудничества с большевиками. Армяне откровенно и многократно заявляли: <...> «лучше большевики, они все же русские, чем турки» [Байков Б. Воспоминания о революции в Закавказье (1917–1920 гг.) // В сб.: Архив Русской Революции, т. IX. Берлин, 1923, с. 191].

²⁵ Սուխումի ասպտամբուրութեան աղթիվ // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 26. X. 1919:

²⁶ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, հունիս, էջ 138:

Հակոբյանը: – Հանդիպող հային կը խուզարկէին, կը ծեծէին», «Նովի-Աֆոնի մօտ 22 հայ տուն այրած են: Բազմաթիւ ձերբակալութիւններ կատարել են Սուխումի մէջ: Ճանապարհին պատահած հայ տուները կը թալանեն», «հայ ժողովուրդը, այդ հալածանքներէն ազդուած, հակավրացական զգացումներով տարուած է»²⁷: «Վրացական շովինիստները, գլխաւորապէս զինուորականները, ամեն տեսակ պրոֆակագիաններով լարում են հայերի և վրացիների յարաբերութիւնները. նրանք հայերին հակապետական քայլերի մէջ են կասկածում, որ իբր թէ նրանք խմբեր են պատրաստում վրացի զօրքին հարածելու թիկունքից»²⁸, – հաղորդում էր դեպքերի մէկ այլ ականատեսը:

Հիշյալ անախորժությունները չէին կարող չթողնել իրենց մտայլ հետքը հայ-վրացական հարաբերությունների քաղաքական ոլորտում: ՀՅԴ-ի Սուխումի ճյուղի անդամները մերժել էին հակաբոլշևիկյան դաշինք կնքելու վրաց «մենշևիկների» առաջարկը²⁹: Արտաքուստ դա պատճառ հանդիսացավ բոլշևիկյան տրամադրություններ վերագրելու տեղի հայերին, որից օգտվելով՝ վրաց զինվորականությունն էլ ավելի հալածում և ահաբե-

²⁷ ՀԱՅԲԵՆԻՔ, 1931, ապրիլ, էջ 166:

²⁸ Դրութիւնը Մոցիում // ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 5. X. 1918:

²⁹ Հիշյալ հանգամանքը պատճառ դարձավ, որ դաշնակցականների նկատմամբ հալածական քաղաքականություն ծավալվի: ՎՄԴԲԿ-ի «հայկական սեկցիան», բնականաբար, չէր կարող մնալ դիտորդի դերում: Նրա Սուխումի ճյուղը ևս իր ուրույն լուման ունեցավ այս գործում, ինչը բացէիբաց խոստովանում էր նրանց կուսակցական մամուլը: «Սուխումի շրջանում մեր ընկերներին, – տեղեկացնում է ընթերցողին “մենշևիկյան” լրագրի մեկնաբանը, – յաջողւել է հասարակական գործունեութեան հրապարակից չեզոքացնել զանազան <...> խմբակներին և ամենից առաջ դաշնակցականներին, որոնք այլևս ոչ մի կապ և ազդեցութիւն չունեն [շրջանի] ժողովրդական մասսաների լայն խաւերում: Այստեղ այժմ գոյութիւն ունեն [ՀՅԴ անդամակցող] միայն մի քանի անհատներ, որոնք իրենց գործունեութիւնը տեղափոխել են կաֆէները <...> Բայց նրանք միանգամայն անվտանգ տարր էին [մեզ] համար» (տե՛ս ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 28. III. 1920):

կում էր հայ ազգաբնակչությանը: Ճնշումները «արդարացնելու համար դուրս էին բերում հայութիւնը բոլշևիզմի գիրկը նետված»³⁰: Այդ շիկացած մթնոլորտում, ըստ ՀՅԴ-ի Սուխումի կոմիտեի անդամ Գրիգոր Հովսեփյանի, «թալանը ու սպանութիւնները ևս շատացան, նոյնիսկ բռնագրաւեցին հայերի սեփական արտերը»³¹: «Վրաց զինուորները, մասնաւորապէս արխազ ձիաւոր հարիւրեակի մարդիկը անխնայ կը ծեծեն հայ գիւղացիները իբրև բոլշևիկ», ինչպէս նաև հայտնի եղավ, որ արխազներին «ծառայութեան կոչեր են, արտօնելով թալանել հայերը»³²: Պսիրցիա և Անուխվա գյուղերում բնակվող հայերը (Գուդաուտայի գավառ) նույնպէս կողոպտվեցին «արխազական հարյուրյակ» կոչված զորամասի ռազմիկների ձեռքով³³: Տեղահան արվեց շուրջ 400 հայ ընտանիք, որոնք պարտադրված եղան հեռանալ Կուբանի մարզ³⁴: Սուխումի ՀԱՄ-ը «ծանր հոգերու մէջ է: [Վրաց վարչակազմի հետ] նորմալ յարաբերութիւններ հաստատելու ձգտումը դժուարութիւններու կը հանդիպի»³⁵: 1918 թ. ողբերգական օրերին արխազահայերի լիազորները դիմել էին Թիֆլիսի Արևելահայոց ազգային խորհրդին և ՀՀ կառավարությանը՝ հայրենադարձության խնդրանքով, սակայն մերժվել էին միջոցների և բնակելի հարմար տարածքների բացակայության պատճառով³⁶:

Այսպիսով, ՀԱՄ-ի դաշնակցական աշխատակազմը գտնւրվում էր խորը հիասթափության մէջ, քանզի չկարողացավ լեզու

³⁰ Սոչիի վերջին անցքերը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 23. V. 1919:

³¹ ՀՅԴ-ի Վրաստանի 2-րդ ռայոնական ժողով // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 1. IV. 1919:

³² Տե՛ս ՀԱՅԳԵՆԻՔ, 1931, հունիս, էջ 143–144:

³³ Гамахария Д., Гогия Б. Նշվ. աշխ., էջ 90:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61: 1926 թ. մարդահամարը հաստատում է հայաթափումը մեծ մասամբ արխազ բնակչություն ունեցող Կողորի և Գուդաուտայի գավառներում (տե՛ս Лежава Г. П. Изменение классово-национальной структуры населения Абхазии. Сухуми, 1989, с. 16–20, таблица № 5):

³⁵ ՀԱՅԳԵՆԻՔ, 1931, ապրիլ, էջ 166:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 12:

գտնել վրացական կողմի հետ: Օայրաստիճան լարված այս կացությունը ՀՅԴ-ին պարտադրեց, մեր կարծիքով, զիջել ՀԱԽ-ի կառավարման դեկր: Այն անցավ հայ «մենշնիկներին» ձեռքը: 1918 թ. հունիսին ձևավորվեց Սուխումի ՀԱԽ-ի նոր կազմը, որն իր վրա վերցրեց տեղի հայերի «ֆիզիկական և քաղաքական պաշտպանությունը»³⁷: Ավելին ասել, ցավոք, հնարավոր չէ, քանզի մեզ հայտնի սկզբնաղբյուրներն էական ոչինչ չեն պարունակում: Ուստի, մնում է ապավինել միայն պատմական իրադարձությունների ընդհանուր տրամաբանությունը, իսկ դրանք գալիս են հաստատելու վերն արված ենթադրությունը³⁸:

Հայկական համայնքի մեծամասնությունը, ինչպես ասվեց, 1918 թ. դեմ չէր վրացական գերակայության հաստատմանը Սուխումի շրջանում, հատկապես թուրքական փտանգից խուսափելու նպատակով: Աբխազների մի զգալի հատվածը, թուրքամետ դիրքորոշում ունենալով, ձգտում էր թուրքերի միջոցով Սուխումի առափնյա շրջանից փտարել հայերին, այդ իսկ պատճառով էլ ՀԱԽ-ն, հանձինս նրա սոցիալ-դեմոկրատական նոր դեկավարության (Խ. Ավդալբեգյան, Տ. Սողոմոնյան, Վ. Ադեկյան, Ե. Մինասյան, Ե. Մյունեյիսյան, Վ. Ռշտունի և այլք), աջակցում էր **Վրաստանի կառավարությանն Աբխազիայում, հանգամանք, որը, ի դեպ, առանձնապես շեշտում են նաև արդի վրաց պատմաբանները**³⁹: ՀԱԽ-ի սոցիալ-դեմոկրատական նախագահու-

³⁷Նույն տեղում, թ. 61:

³⁸ Աբխազահայության պատմության որոշ «մութ» էջերը կարող էր բացահայտել Աբխազիայի պետական կենտրոնական արխիվում ժամանակին գտնվող և Սուխումի ՀԱԽ-ի վավերագրերը պահպանող № 338 ֆոնդը, որը, սակայն, դժբախտաբար, ոչնչացվել էր վրաց-աբխազական չարաբաստիկ պատերազմի մոռյալ օրերին [տե՛ս Тверитинов И.А. Гибель Абхазского госархива // ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ АРХИВЫ (հանդես, Մոսկվա), 1994, № 4, с. 124-125. Նաև Цвижба Л.И. Гибель документальных источников Республики Абхазия (1992 г.) // ВЕСТНИК АРХИВИСТА (հանդես, Մոսկվա), 2001, № 1, с. 256-263]:

³⁹ Гамахария Д., Гогия Б. Նշվ. աշխ., էջ 91: «Սուխումի մեջ կան քանի մը հայ սոց. դեմոկրատներ՝ ուսուցիչ Աւդալբեգեանի զխատրու-

թյունը հույս էր տաձում, որ կուսակից վրաց «ընկերներից» կազմված իշխանությունն այն ուժն է, որը, կամա թե ակամա, կպաշտպանի տեղի հայերին թուրքական փտանգից և արխագների ոսնձգություններից⁴⁰:

Խ. Ավդալբեգյանը և սոցիալ-դեմոկրատ «մենշնիկ» նրա հայազգի ընկերների «համագործակցությունը» վրաց վարչակազմի հետ, մասամբ մեղմեց բազմաթիվ չարիքների և փտանգների այն հետևանքները, որոնք, անկասկած, «դամոկլյան սրի» պես կախվել էին արխագահայության անպաշտպան գլխին:

1919 թ. փետրվարին, սակայն, երբ «սայիտակ» բանակը, խլելով վրացիներից առափնյա զավառները, ռազմակալեց Սոչին, Ադլերը և Գագրան, արխագահայությունը դարձյալ ենթարկվեց դաժան ու սարսափելի ճնշումների: Վրաց զինվորականների նպատակը տանուլ տված գործի համար հայերին քափության նոխազ դարձնելն էր: «Վրացական կանտոնավոր զորամասերի դաժանության ամեննին չհիմնավորված դրսևորումներն առաջացրել են խորը վիրավորանքի զգացումնք հայ բնակչության միջավայրում: Սպանությունները, թալանները, գյուղացիներից ձկերի/ի սպօրինի առգրավումները և կանանց բռնաբարումներն

թեամբ: Անոնց դերն է գորաւորին առջև սողալ եւ հաճելի ըլլալ տիրողին: Անոնք արգելք կը յարուցանեն հոն հայկական հիւպատոսարան հաստատուելուն, բայց կը պարտուին: Ընդգրկած են վրացական օրիէնտացիա ևւ հակաօհայաստանեան քաղաքականութիւն», – գրում է Արամ Հակոբյանը (տե՛ս ՀԱՅԳՆԵՒԻՔ, 1931, դեկտեմբեր, էջ 153–154):

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61: Պետք է խոստովանել, որ Հայաստանում ևս մի խումբ սոցիալ-դեմոկրատներ ինչ-ինչ պատճառներով տոգորված էր վրացամետությամբ: Երևանում 1918–1919 թթ. լույս տեսնող սոցիալ-դեմոկրատական «Կայծ» եռօրյայի (խմբագիր՝ Հայաստանի Խորհրդի անդամ, տնտեսագետ և հրապարակախոս Թադևոս Ավդալբեգյան) էջերում լույս տեսնող կյութերի հեղինակները «ավելի հակված էին պաշտպանել իրենց կուսակից վրաց մենշնիկների կառավարությունը», գրում է արդի հետազոտողը (տե՛ս Հակոբյան Ա. Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն 1918–1920 թթ. Եր., 2005, էջ 48):

ուղեկցում էին գորամասերը ողջ ճանապարհին»⁴¹, – Վրաստանի վարչապետին բողոքում էր Խ. Ավդալբեգյանը: Մեծապես տուժել էին Աթարա Արմյանակայա, Լեճկոպ, Գումիստա, Էշերա գյուղերի հայ բնակիչները: Կավաքլուք և Կալդախավարա բնակավայրերի երկրագործները միջոցներ չունեին կատարելու իրենց առջև դրված ռազմատուգանքի պահանջները: Վրացական զորքերը, շրջապատելով այս գյուղերը, սկսեցին զնդակոծել խաղաղ բնակչությանը⁴²:

Վրաց զինվորականության ձեռքով հայերի ահաբեկումը պայմանավորված էր ոչ միայն հակահայկական տրամադրությունների տարերային արտահայտումով, այլ նաև վրացական իշխանությունների առանձին ներկայացուցիչների դիրքորոշմամբ. նրանք դիտավորյալ աչքաթող էին անում այդ երևույթները՝ նպատակ ունենալով երկրամասից դուրս մղված հայ երկրագործների փոխարեն վերաբնակեցնել սակավահող վրաց գյուղացիներին՝ դրանով իսկ վրաց հասարակության ներսում մեղմացնելով սոցիալական հակասությունները: «Այդ ձգտումներն ըստ իս, – գրում է դեպքերի ժամանակիցը, – պարզ են. հայերը բռնել են ծովեզերի լաւագոյն մասերը և տնտեսական խոշոր ոյժ են ներկայացնում: Ծխախոտագործութեան, օրինակ, մեծ բաժինը հայերի ձեռքն է: Վրաց հանրապետութեան “սոցիալիստ” դեկավարներն իրենց ինսպերիալիստական ծրագրերը միչև Տուապսէ են հասցնում ի նկատի ունենալով ծովափը դարձնել վրաց գաղթավայրը, որպէսզի բնակեցնեն Վրաստանի սակաւահողութիւնից նեղուղ գիւղացիներին: Այս հաշիւներին, ի հարկէ հայերը չեն կարող օգտակար լինել և, ահա, всеми правдами и неправдами стараются их выжить»⁴³:

Սոցիի շրջանը Վրաստանի համար ուներ հսկայական նշանակություն՝ որպես գոտի, որն առանձնացնում էր ռուս մեծապե-

⁴¹ *Борьба за Октябрь в Абхазии (1917–1921)*. Сб. док. и мат. Сухуми, 1967, с. 98.

⁴² Лукомский А. С. *Деникин и Антанта* // Деникин-Юденич-Врангель: Мемуары. М. –Л., 1931, с. 100.

⁴³ Տէ՛ւ «Հորիզոն»-ի թղթակիցներից // ՀՈՐԻԶՈՆ, 4. X. 1918:

տականների հսկողության տակ գտնվող տարածքները Սուխումի շրջանից: Ուստի, Ն. Ժորդանիայի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ «սպիտակների» անմիջական հարևանությունը կհանգեցնի Աբխազիայի տարանջատմանը Վրաստանից: Կովկասում բրիտանական զինվորական առաքելության պահանջով, սակայն, «սպիտակների» հարձակումը Սուխումի ուղղությամբ կանխվեց:

Ըստ գեներալ Ա. Լուկոմսկու. «Սոչիի շրջանում վրացական իշխանության թոթափումից հետո թյուրիմացությունները շարունակվում էին հարևան Սուխումի շրջանում՝ հայերի և աբխազների նկատմամբ վրացական իշխանությունների վերաբերմունքի պատճառով»⁴⁴: Վրացական վարչակազմը, որ երկրամասում հաստատվել էր «բուլժինիյան անարխիայի» դեմ պայքարելու պատրվակով, չկարողացավ ստանձնել անիշխանությանը վերջ տալու առաքելություն: Եվ որպես այս վայրիվերումների տրամաբանական եզրահանգում՝ Սոչիի ՀԱԽ-ի «հուշագրում» շեշտվում էր, որ հենց վարչակազմն էր շրջանում «անարխիա» տարածում, քանի որ չկատարեց խոստումը՝ դատել բռնություններ գործադրողներին: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ ՀԱԽ-ը շահագրգիռ բոլոր կողմերին կոչ էր անում Սոչիի շրջանն այլևս չենթարկել Վրաստանին և միջոցներ ձեռնարկել Աբխազիայի հայ բնակչության տարրական իրավունքների պահպանման համար⁴⁵: 1919 թ. մարտ ամսին Ա. Ի. Դենիկինը նամակ էր հղել Եկատերինոդարում բրիտանական ռազմական առաքելության պետ գեներալ Չ. Ջ. Բրիգսին, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «Ինձ էին դիմել Սոչիի շրջանի հայկական ազգային միության պաշտոնական ներկայացուցիչները խնդրանքով՝ պաշտպանել Սուխումի շրջանի հայ բնակչությանը <...> վրացական զորքերի բռնություններից»⁴⁶: Վրաց արդի հեղինակները Դենիկինի կողմից հայերի և աբխազների պաշտպանության մասին ակնարկը հա-

⁴⁴ Деникин-Юденич-Врангель: Мемуары, с. 100.

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 10:

⁴⁶ Деникин-Юденич-Врангель: Мемуары, с. 100.

մարում են և՛ կեղծարարություն, և՛ սաղրանք, որի նպատակն էր, ի վերջո, արդարացնել Վրաստանի նկատմամբ իր զավթողական քաղաքականությունը: Նրանք նաև գրում են, թե «պատահաբար չէ, որ Դենիկինն ապավինել էր նվաճած Սոչիի շրջանի հայկական ազգային խորհրդի «ճառայությանը», քանի որ նա որևէ կերպ չէր էլ կարող ստանալ համանման կեղծաթուղթ Աբխազիայի հայ բնակչության «պաշտոնական ներկայացուցիչներին»⁴⁷: Վրաց հեղինակները, թերևս, հեզնում են: Հայտնի է, որ վրացական վարչակազմի կատարյալ վերահսկման տակ գտնվող Սուխումի ՀԱՄ-ը չէր էլ կարող բավարար համարձակություն ունենալ նման դիմումի համար:

«Սպիտակ» բանակի հրամանատարությունը գտնում էր, որ Վրաստանը որևէ իրավունք չուներ տիրելու Սուխումի շրջանին: Ուստի, հորդորում էր անգլիացի զորավարներին միջամտել և այդ տարածքը հայտարարել չեզոք գոտի: Վրացական կողմը, սակայն, ուներ «Մեծ Վրաստան» ստեղծելու պատրանք: 1919 թ. մարտի 14-ին Փարիզի վեհաժողովում վրացական պատվիրակությունը տարածել էր մի «հուշագիր», որը պահանջում էր Վրաստանի սահման ճանաչել Տուապսեից 14 կմ հարավ գտնվող Մակոպսե գետակը⁴⁸: Մինչ այդ, սակայն, Վրաստանի վարչապետը կտրուկ հայտարարեց՝ եթե Դենիկինը չզիջի Գագրան, ապա այն կխլեն ուժով: Ն. Ն. Ժորդանիան այդ պահանջը բացատրում էր ռազմավարական անհրաժեշտությամբ, քանի որ Բզիբ գետի վրայով անցնող սահմանը հուսալի չէր համարում, անհրաժեշտ էր գտնում Վրաստանի կազմում ընդգրկել «Գագրայի Դրունք» կոչված լեռնանցքը, որը դեռ հնուց հայտնի էր իբրև «Կովկասյան Թերմոպիլներ»: Վրաց կառավարությունը Սոչիի ռազմաճակատում կուտակել էր ժողովարդիայի ութ գումարտակ, զանազան այլ զորամասեր և միայն հարմար պահի էր սպասում՝ հարձակման հրամանն արձակելու համար: Վստահելով անգ-

⁴⁷ Гамахария Д., Гогия Б. Նշվ. աշխ., էջ 91:

⁴⁸ Меморандум, представленный мирной конференции делегацией Грузинской республики и карта Грузии // СВОБОДНАЯ ГРУЗИЯ, 13. IV. 1991.

լիացիների տված երաշխիքներին՝ Դենիկինը Մոչիի շրջանում գտնվող իր գորքերի մեծ մասը տեղափոխեց բոլշևիկյան ճակատ: 1919 թ. ապրիլի 17-ին վրացական բանակը հակահարձակման անցավ և վերագրավեց Գագրան: Վրաց գորքերը մեկ օրում կտրեցին շուրջ 45 կմ, սակայն Սզիմթա գետը չհատեցին և շուտով նահանջեցին՝ տեղի տալով թե՛ Թիֆլիսում բրիտանական զինվորական առաքելության ճնշումներին, թե՛ խուսափելով բախման մեջ մտնել ոտքի ելած տեղի հայության հետ:

Գագրայի և մանավանդ նրա Պիլենկովայի (այժմ՝ Յանդրիփշ) գավառակի հայությունն իրենից ռազմական զգալի ուժ էր ներկայացնում: Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ այն կազմում էր գավառի ողջ բնակչության 75%-ը⁴⁹: Վրացական բանակի հարձակումը, աներկբա, հետաձգվել էր մինչև այն պահը, երբ Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամների միջոցով հաջողվել էր ստանալ Գագրայի գավառի հայ բնակչության չեզոքության մասին ստույգ երաշխիքներ: Գագրայի պարագայում վրացիների մտածած հնարքը հաջողությամբ պսակվեց: Վրացական կողմը նպատակ ուներ նույնանման միջոտրոթության շնորհիվ հասնել նաև Մոչիի ու Աղերի հայության զինաթափման: «Աղայլբեգեան կուգայ Փիլենքովօ եւ կը խմբագրէ կոչ մը ուղղուած Սոչիի գործիչներուն ու հայ գիւղացիներուն, որ վերջ տան “արկածախնդրութեան” եւ ռուսներու ձեռքը գործիք ըլլալուն»⁵⁰, – կարդում ենք Ա. Հակոբյանի հուշերում: Ի՛նչ Ավդայլբեկյանը և իր հայ գործընկերները դիմել էին Մոչիի ՀԱԽ-ին տարաբնույթ բովանդակությամբ ուղերձով, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «[Պիլենկովայի ենթաշրջանի] զիւղերը զինաթափ են լինում, եթէ նոր դէպքեր առաջ չգան, [ապա] ազգաբնակչութիւնը ֆիզիկապէս գոնէ տուժած չի լինի: <...> Բայց շատ վատ կը լինի, եթէ <...> Մոչիի և Աղերի շրջանների հայերը նորից Կամաւորական բանակի շարքերում լինեն: Այս դէպքում Պիլենկովայի և Սուխումի շրջանի հայերի

⁴⁹ Տե՛ս ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 21. V. 1919:

⁵⁰ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, դեկտեմբեր, էջ 154:

վիճակը շատ ու շատ կը ծանրանայ և այս հանգամանքը պէտք է որ այքի առաջ ունենան Մոչիի և Աղլերի շրջանի հայերը»⁵¹:

Այսպիսով, թեպետ Գագրայի շրջանի բնակչությունը կամովին զինաթափվեց, սակայն վրաց զինվորականները դրժեցին հայերի անվտանգության մասին իրենց տված խոստումը: Թիֆլիսից եկած հանձնակատարները հասել էին սեփական հնարամտության «գագաթնակետին»: Ահաբեկելով և աբխազահայերին դարձնելով իրենց անգոր պատանդը՝ վրացական կառավարության գործակալները փորձում էին անվայել, ստոր միջոցներով շանտաժի ենթարկել ու զինաթափել նաև Գագրայից հյուսիս ընկած շրջանների հայությանը: Մոչիի ՀԱԽ-ի անդամների պատասխանը, սակայն, իրեն երկար սպասել չտվեց: «Դուք, որ չկարողացաք արգելել Կաւաքլքի մի քանի միլիոնների հասնող վնասները և ձեր այքի առջև կողոպտել տւիք Պիլենկոփօն ու ձեր բերանով խոստովանում էք, որ ձեր կառավարութիւնը կարող է այդ կողմի հայերի ֆիզիկական զոյութիւնը վտանգել, – ասված է Մուխում հղած պատասխան ուղերձում, – բարոյական իրաւունք չունիք <...> հասարակութեան կարծիքը մոլորեցնելու: <...> Եթէ դուք ուզում էք, որ մենք հրաժարւենք անհրաժեշտ ինքնապաշտպանությունից, [այպա] համոզեք ձեր ընկեր վրացիներին՝ թող ձեռք բաշեն հայահալած քաղաքականութիւնից...»⁵²: Եվ այսպես, Աղլերից հյուսիս ընկած տարածքներում բնակվող հայությունը, որը «ամբողջ 7 ամիս համբերութեամբ տարել է վրացական բաշիբուզուկութիւնները», այքի առաջ օրինակ ունենալով Պիլենկոփայի հայերի աննախանձելի ճակատագիրը, պատրաստ էր ինքնապաշտպանության դիմել՝ վրացական գորքերի հետագա առաջխաղացումը կանխելու համար:

⁵¹ Տե՛ս Դրութիւնը Մոչիի շրջանում // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 10. VI. 1919: Հրապարակումը ստորագրված է «Ա. Պոնտացի», որը, ըստ գրականագետ Ս. Վարդանյանի բացահայտման, Մոչիի ՀԱԽ-ի նախագահ Ա. Բ. Հակոբյանի կեղծանուններից էր (տե՛ս ՁԱՅՆ ՀԱՄՇԵՆԱԿԱՆ [ամսաթերթ, Երևան], 2008, հունվար-մարտ, № 1-2):

⁵² Տե՛ս նույն տեղում:

Վրացիները, անկարող լինելով կրկին տիրել Մոչիի շրջանին, դիրքավորվել էին Մեխադիր գետակի ավիին՝ Գագրայից հյուսիս: Զինաթափ արված Գագրայի և Պիլենկովայի հայ բնակիչներին, այնուհետև, վրաց զինվորները սկսում են անխնա թալանել: 1919 թ. ապրիլի 24-ին այս բնակավայրերի հայկական խորհուրդները նամակով դիմել էին Վրաստանի ՀԱԽ-ին, որտեղ մասնավորապես ասված է. «Այդ շրջանների անպաշտպան ու խաղաղակեաց հայութիւնը ենթակայ է վրաց զորքերի անլուր ու անխիղճ հալածանքներին: Վրացիների կողմից թալանվում են անխտիր բոլոր հայերի ունեցածքը, տանում են անասունները, ձիերը, կողոպտում են հայերի խանութները, ահագին թուով հայեր են ձերբակալւած, մեղադրելով նրանց, որ իբր թէ նրանք օգնել են Գամաւորական զորքերին: Վրաց զինւորների կողմից արատաւորում է շրջաններիս հայերի դարերով սրբագործւած օջախը՝ բռնաբարելով հայ իգական սեռը <...> Վրացիների հալածանքները <...> անցան իրենց չափ ու սահմանը, մանաւանդ Պիլենկովայի շրջանի հայութեան վերաբերմամբ, որտեղ եղան նաև սպանութեան դէպքեր», նաև՝ «հայերը հիշեալ շրջանում ստիպւած լինելով իրենց կեանքը, գոյքը, պատիւը պաշտպանելու համար քաշւել են լեռները և ինքնապաշտպանութեան դիմել գերագանց ոյժերի դէմ: Ներկայումս Պիլենկովայի շրջանի Քրիստաֆորովօ (Խիշխարիսյշ - Բ. Մ.), Օվա (Աչմարդա - Բ. Մ.), Չորագիւղ <...> շրջապատւած են վրացական զորքերով, հայերի տները հրդեհի են մատնւած վրացիների կողմից <...> վերջիններիս ու հայերի միջև տեղի ունի անհաւասար կռիւ»⁵³: Օգնություն չստանալով «սպիտակ» բանակից և անկարող լինելով սեփական խիստ անբավարար ուժերով պահել 15 կմ երկարությամբ պաշտպանական գիծը՝ մայիսի 4-ին հայ գյուղացիները ստիպված են լինում այն զիջել⁵⁴: Հրաժարվելով զինաթափվել՝ տեղի հայերի

⁵³ Մենջեիկեան տուրիզմը // ԱՇԽԱՏԱԲՈՐ, 21.V.1919:

⁵⁴ 1919 թ. մայիսի 3-ին վրացական ժողգվարդիայի հրամանատար Վ. Ջուլեյին իր օրագրում գրանցել էր. «В час дня наша колонна выступила из Гагр для обезоруживания армянских горных поселков. Не хотелось новых насилий и новой борьбы, но все средства иссякли и терпение исто-

ինքնապաշտպանական ջոկատները, անցել էին Ախրգա բարձր և ժայռոտ լեռների վրայով դեպի Աղլեր՝ իրենց հետ տանելով բնակչության մի մասին⁵⁵: Պիլենկովայի գավառակում հայկական գյուղերի զինված դիմադրությունը, թերևս, սթափեցրեց վրացական կողմին և սահմանափակեց նրա ախորժակը դեպի հյուսիս ընկած առափնյա շրջանների նկատմամբ⁵⁶:

Գագրայի գավառում, որը կովախնձոր էր դարձել վրաց ազգայնականների և ռուս մեծապետականների համար, բրիտանական զորավարների միջնորդությամբ կողմերի միջև 1919 թ. ամռանը զինադադար էր հաստատվել: Հայաբնակ Պիլենկովոյի գավառամասը, որը հայտնվել էր առճակատման կիզակետում, կիսվեց երկու՝ «չեզոք» և «վրացական» մասերի⁵⁷: Գագրայի գավառի հայ բնակչությունը վրաց զինվորների ձեռքով ենթարկվել էր կատարյալ սնանկացման: Ըստ Սուխումում ՀՀ հյուպատոս Վադարշակ Սահակյանի՝ հայերի վիճակն աննկարագրելի ծանր էր⁵⁸: Ինչպես միշտ, վրաց զինվորականները տեղի հայերին վերագրում էին «սպիտակ» բանակի հետ համագործակցելու «մեղքը» և այդ պատրվակով, իբր, վրեժ էին լուծում նրանցից⁵⁹: Վրացական

щилось; даже славный Хачатур [Авдалбекян] не помог. Армянские авантюристы чуть не убили его <...> Эти армяне все время идут против нас: тогда с большевиками, теперь с Деникиным! И мы их должны проучить...» (տե՛ս Դճուգելի *Վ. Тяжелый крест*. Тифлис, 1920, с. 146): Ինչպես տեսնում ենք, հիշյալ տողերի հեղինակը լցված էր հայաստյաց զգացմունքներով և, նույնիսկ, չէր թաքցնում ջարդարարական իր տրամադրությունը:

⁵⁵ Պոնտացի Ա. *Մոչիի վերջին դեպքերը* // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 5. VI. 1919:

⁵⁶ Այդ մտադրության մասին է վկայում հարձակման օրը խորհրդարանի բարձր ամբիոնից Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեգեճկորու հնչեցրած հայտարարությունը, թե Վրաստանը չի հրաժարվում Մոչիի շրջանի նկատմամբ իր հավակնություններից (տե՛ս *Учредительное Собрание, 17 апреля 1919 г.* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 25.IV. 1919):

⁵⁷ *Фавицкий В. Зеленая армия в Черноморье* // ПРОЛЕТАРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ, 1924, № 8–9, с. 52, схема № 2.

⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 3, 4:

⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 5: Գագրայում «սպիտակների» տիրապետության օրերին ոմն Ղ. Դերենիկյան՝ ՀԺԿ-ի ներկայացուցիչը Աղլերում,

բանակը հրով ու սրով անցավ Գագրայի շրջանի հայկական բնակավայրերի վրայով: Վ. Մահակյանի կողմից կազմված արժեքավոր վավերագրում, սակայն, չեն թվարկվել կոնկրետ դեպքերը: Նա սահմանափակվել է միայն այն տխուր փաստի արձանագրությամբ, որ վրացական զինվորական իշխանությունների անօրինականությունների ծավալը Պիլենկովոյի ենթաշրջանում հնարավոր չէ նկարագրել⁶⁰:

Հիշյալ դեպքերը լուսաբանելու գործում անմասն չմնաց նաև մամուլը, նրա էջերում տպագրվեցին տեղեկատվական մի շարք նյութեր: ՎՄԴԲԿ-ի պաշտոնաթերթ «Էրթոբա»-ն, ավաղ, շարունակում էր պնդել, թե Թիֆլիսում լույս տեսնող ՀՅԴ-ի լրագիրը «փաստեր է յօրինում հայաբնակ վայրերի աներելու մասին <...> Սոչիի շրջանում»⁶¹ աներաժությունն սարքելու պատմութիւնը նա դիտմամբ հնարել է: Այդպիսի աներաժութիւն տեղի

դաշինք էր կնքել հակավրացական թևին պատկանող արխագ գործիչների հետ, նրա ասելով «հայ և արխագ ազգությունների փոխհարաբերությունները կանոնավորելու համար»: Տվյալ փաստին ՀՀ ԱԳՆ-ում վերաբերվել էին խիստ բացասական, և Դերենիկյանի նախաձեռնությունը որակել էին իբրև «ինքնագլուխ»: Երևանում կարծում էին, թե «շևտրիիվ նրա ակտիվ գործունեության, որը միշտ պարզ կերպով ուղղված է եղել վրացիների դեմ, հայ-վրացական հարաբերությունները այս շրջանում դարձել են սոսկալի թշնամական և ստեղծվել է մի շատ պարարտ հող պրովոկացիայի համար»: Այսպիսով՝ Դերենիկյանը համարվեց «ինքնակոչ անձնավորություն, որի վնասակար ազդեցությունը հայ գաղութի վրա անհրաժեշտ է չեզոքացնել» (տե՛ս նույն տեղում, գ. 551, թ. 15): ՀՀ կառավարական շրջանակները խիստ բացասաբար էին տրամադրված հակավրացական դրսևորումներում հայերի որևէ մասնակցությանը: Վրաստանի հայության վիճակի բարելավումը ՀՀ իշխանությունները տեսնում էին բացառապես բանակցությունների և բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատման ճանապարհով:

⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 11-12:

⁶¹ Խոսքը բացառապես Պիլենկովայի և նրան հարակից գյուղախմբի մասին է, որը գտնվելով երկու վարչական շրջանների՝ Սոչիի և Սուխումի մեջտեղում, 1904-1929 թթ. վերագրվում էր մերթ մեկին, մերթ մյուսին:

չէ ունեցել և եթէ լրագիրը, յամենայն դեպս, հնարում է այդ աներաճութիւնը, [ապա] դա անում է Սոչիի դաշնակցականների գործողութիւնները արդարացնելու համար...⁶²: Նույն կուսակցության հայատառ պարբերականը, սակայն, ակամայից «բացահայտեց», թե ո՞վ է իրականում մեղավորը և, հետևաբար, կեղծ տեղեկություններ տարածողը. «Եթէ լինէր ավելի աշայուրջ և անաչառ վերաբերմունք կառավարութեան կողմից <...> [ապա] մենք չէինք ունենայ աներված Պելենկովօ <...> [այդ] շրջանում բնակվում էր վեց հարիւրից ակելի հայութեան տուն, որը ունէր իւր հարուստ տնտեսութիւնը... Պելենկովօի հայերի փախուստից յետոյ, այդ շրջանը աւարի մատնեց և պարզ ու ակնյայտնի կերպով կողոպտեց, տարւեց շարժական կայքից այն բոլորը, ինչ-որ հնարաւոր էր տանել՝ սկսած անասուններից մինչև տնային ամանները, և այդ բոլորը եղաւ մեր գորքի ձեռքով: <...> Պելենկովօի տուն վերադարձող բնակչութիւնը այստեղ համարեա ոչինչ չի գտել և այսօր սովահարութեան շէմքում է կանգնած: <...> Հաւատացած ենք, որ մեր կառավարութիւնը ցոյց կը տայ առողջ պետական հասկացողութիւն և անմիջական օգնութիւն ցոյց տալով Պելենկովօի ազգաբնակչութեանը կենդանիներով ու սերմացուով: Այդ մի անհրաժեշտ միջոց է [տրպեսզի] մասսաներին ամուր կապերով կապելու կառավարութեան հետ»⁶³:

Վրաստանի կառավարությունը, սակայն, Գագրայի սահմանամերձ շրջանը ճանաչել էր իբրև իր ծավալապաշտական քաղաքականության գլխավոր թիրախներից մեկը՝ նրա ամբողջ տարածքը առանձնացնելով, նախ և առաջ, վրացիների վերաբնակեցման համար⁶⁴: Տեղի հայկական տարրը, ինչպես և ողջ երկրում, նրա կողմից օտար էր դիտվում և չէր վայելում պաշտոնական Թիֆլիսի վստահությունը: «Կուզանք այն եզրակացութեան, – վկայում է Ա. Հակոբյանը, – որ հայ գիւղացիները հան-

⁶² «Երթոճ» («Էրթոճ») օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Մամուլ. Պագրոմային ազիտացիա // ԱՇԽԱՍԱԻՈՒ, 11.VI.1919:

⁶³ Ուղիղ ճանապարհ // ԲԱՆՎՈՐԻ ՁԱՅՆ, 12. X. 1919:

⁶⁴ Гамахария Д., Гогия Б. Նշվ. աշխ., էջ 464, վավ. № 254:

գլխատ չպիտի ունենան հողային հարցին մէջ ու եթէ վրացիները ամրանան, զանազան օրինական պատճառաբանութիւններով պիտի աշխատին հետզհետե տեղահան ընել հայերը և անոնց պատրաստ տուներն ու արտերը յանձնել վրացի գաղթականներին»⁶⁵: Ուստի որոշ շրջանակներ հիմքեր էին փնտրում հայ և ռուս բնակչությանը Արխագիայից փտարելու համար: Վրացատառ «Մաքարթվելո»-ն պնդում էր, թէ Սուխումի «շրջանում բնակւող ռուսներն ու հայերը վատացնում են ափխագների ու վրացիների փոխ-յարաբերութիւնն և միասին ղեկավարում Վրաստանի դէմ ուղղւած թշնամական գործողութիւնները: <...> Մեր պետական անճարակութեան ու քաղաքական կարճատեսութեան մեղն է, որ տեղական ռուսներն ու հայերը կրակի վրայ նաւթ են ածում, մեր անունը կոտրում և մենք նրանց դէմ ամենին միջոցներ ձեռք չենք առնում»⁶⁶:

Հայաստյաց տրամադրություններով էին տոգորված նաև վարչակազմի որոշ ներկայացուցիչներ: Սուխումի մաքսային վարչությունից հեռագրել էին Վրաստանի ՆԳ նախարարին՝ պահանջելով հեռացնել Արխագիայում կուտակված գաղթականներին, քանի որ նրանք տեղի բնակչությանը «նեղություն են պատճառում»⁶⁷: Քանի որ արխագահայության 95%-ը չունեք քաղաքացիություն, ապա նրան շարունակում էին դիտել գաղթական եկվորի կարգավիճակում: Սույն հանգամանքը պարարտ հող էր ստեղծում նրանց նկատմամբ տարբեր տեսակի չարաշահումներ ու սադրանքներ կազմակերպելու համար: «Մաքարթվելո»-ի էջերում մշտապես շեշտվում էր, որ վրաց «պետության համար փտանգավոր է ունենալ ծայրագավառներում խայտերանգ բնակչություն: Մեր Բորչալուի հայերի խոռվությունը հաստատում է այդ փաստը: Շուլավերի, Դադեթ-Խաչենի և Բուլխի-

⁶⁵ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, օգոստոս, էջ 152:

⁶⁶ «ՆեժճՐՈՅՅԵԼՈ» («Մաքարթվելո», 1919, № 172) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Արխագիան և Վրաստանը // ՆՈՐ ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 19. VIII. 1919:

⁶⁷ Լրատու // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 22. III. 1919:

Խաչենի (այժմ՝ Ջեմո Բոլնիսի – Բ. Մ.) դեպքերից հետո կասկած չկա, որ սահմանամերձ [շրջաններում բնակվող] ոչ մի հայ չի կարող վստահության արժանանալ: Այնուհետև Վրաստանի տարածքում կարելի է թողնել միմիայն այն հայերին, որոնք բնակվում են սահմանից բավականին հեռու»⁶⁸:

Հետևաբար, տեղի հայերի կացությունը հետագայում էլ մնում էր խիստ ծանր: Հայաբնակ գյուղերի իրական դրությունը նկարագրվում էր Գագրայի գավառի երկրագործների նամակում, որը 1920 թ. հունվարին նրանք հղել էին Աբխազիայի ժողովրդական խորհրդին: «Ստիպված ենք դժգոհություն հայտնել մեր ներկա կյանքից, – գրում էին նրանք, – որի սկզբնապատճառ են եղել մեծ մասամբ ստորին ծառայողները՝ զինվորները, որոնք գտնվելով ռազմաճակատում մշտապես անհանգստացնում են մեզ՝ գյուղացիներին <...> այլևս չի մնացել ո՛չ ընտանի թռչուն, ո՛չ փեթակ, ո՛չ էլ կեր. զինվորները դրանք մասամբ գողացել են, մասամբ էլ՝ ոչնչացրել: Նրանք հափշտակել են մեր շորը, եզիպտացորենը, ծխախոտը <...> այնպես որ ներկա պահին մենք շատ վատ ենք հագնված և վատ էլ սնվում ենք: Մնացել է շատ քիչ կով և գոմեջ: Մենք ամեն կերպ փորձում ենք ոտքի կանգնեցնել սնանկացած տնտեսությունները <...> սակայն զինվորները խանգարում են: Այդ մասին մենք բազմիցս բողոքել ենք գումարտակների հրամանատարներին, սակայն նրանք որևէ ուշադրություն չեն դարձնում և կարծես քաջալերում են ենթականերին (բացառությունները հազվադեպ են լինում), հետևաբար, զինվորները շարունակում են իրենց կործանարար գործունեությունը՝ վերջնականորեն սնանկացնելով մեզ: Գիշերները վրաց զինվորականները հարձակվում են խաղաղ բնակիչների վրա և, սպառնալով գնդակահարել նրանց, դրամ են պահանջում: Ստանալով մի քանի հազար ռուբլի, հեռանում են, հակառակ դեպքում՝ սպանում են <...> Շարքայիների և սպանների վերաբերմունքը հայերի

⁶⁸ «საქართველო» («Մաքարթվելո») օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Колонизационный капитал // ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 23. I. 1919.

նկատմամբ վերին աստիճանի արհամարհական է ու սպառնացող: <...> Հայտնելով մեր ճգնաժամային դրության մասին՝ խընդրում ենք իրավիճակի բարելավման համար ցուցաբերել Ձեր շուտափույթ և արդարացի աջակցությունը կամ էլ վերաբնակեցրեք մեզ որևէ այլ տեղ, քանի որ մեր հուսահատ դրությունը հասել է իր գագաթնակետին: Վճռականորեն հայտարարում ենք, որ այդպես այլևս չի կարող շարունակվել»⁶⁹:

Արխագահայության ստվար մասի մեջ արմատավորվել էր արտագաղթի և հայրենադարձության գաղափարը: Ումանք գտնում էին, թե Արխագիայում այլևս հնարավոր չէ ապրել և պահանջում էին իրենց անհապաղ տեղափոխել Հայաստան⁷⁰: Այս տազնապալից տրամադրություններն արտացոլվել էին նաև Թիֆլիսի հայալեզու մամուլի էջերում: «Անտանելի է մանաւանդ Սուխում-Մոչիի հայութեան վիճակը, – հաղորդում էր ՀՅԴ-ի պարբերականը, – որը մնացել է երկու կրակների մեջ: <...> Ամեն մի հրապարակ եկողը իր տիրապետութիւնն է առաջարկում, իւրատեսակ տուրքեր գանձում, իր անցագրերը տալիս, որին չի ընդունում սրան յաջորդողը <...> Որքան էլ որ Հայաստանի հանրապետութեան կառավարութիւնը ծանրաբեռնաձ լինի զանազան կարևոր գործերով, ժամանակ է անշուշտ ուշադրութիւն դարձնել Սև ծովի շրջանում սփռած հայ ժողովրդի վրայ: Հայաստանի խնամատարութեան մինիստրութիւնը պէտք է անյապաղ իր ներկայացուցիչները նշանակի Սուխումում և Մոչիում, այդ ժողովրդին առնի իր հովանաւորութեան տակ և Հայաստանի հանրապետութեան կողմից անցագրեր տալ նրանց, իբրև Հայաստանի քաղաքացիների, ազատ է ռտնձգութիւններից, զանազան պաշտօնական ու անպաշտօն բռնութիւններից ու կեղեքումներից, և միջոցներ պատրաստի՝ այդ աշխատաւորութեանն առաջին յարմար առթիւ դէպի հայրենի երկիր տեղափոխելու, որին նա սպասում է անհամբերութեամբ»⁷¹: Հակառակ պարագայում

⁶⁹ Дзидзария Г. А. Очерки истории Абхазии, Тб., 1963, с. 231–232.

⁷⁰ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 16:

⁷¹ Անհրաժեշտ է հոգածութիւն // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 7. V. 1919:

արխագահայերից շատերը պատրաստ էին մեկնել նույնիսկ ցանկացած այլ երկիր⁷²:

Եվ ահա Սուխումի շրջանում հայության իրավունքները պաշտպանելու նպատակով 1919 թ. նոյեմբերի 1-ին բացված Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսարանը նախապատրաստական աշխատանքներ էր իրականացնում արխագահայերի հայրենադարձության համար⁷³: Մինչև 1920 թ. մարտ ամիսը շուրջ 700 ընտանիք արդեն ձևակերպել էր իր ՀՀ քաղաքացիությունը⁷⁴: Այդ հենքի վրա լուրջ տարածայնություն էր առաջացել հյուպատոս Վ. Սահակյանի և Սուխումի ՀԱՄ-ի նախագահության միջև, որը մինչ այդ էլ ընդդիմանում էր ՀՀ հյուպատոսարանի բացմանը⁷⁵: Նրանց հարաբերություններն ավելի սրվեցին, երբ վրաց իշխանությունները հայերին խոստացան ճանաչել որպես իրենց երկրի լիիրավ քաղաքացիների⁷⁶: Նրանք այդ խորամանկ քայլին դիմեցին, թերևս, ի հակակշիռ անջատամետ արխագների:

⁷² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 16:

⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 350, թ. 6, նաև՝ ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 199, 200, նաև՝ գ. 155, թ. 2, 7: Նաև՝ ՎԳՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 95, թ. 2: Այս իրադարձությունը չէր վրիպել մամուլի տեսադաշտից, որը անմիջապես արձագանքել էր դրան (տե՛ս Հայաստանի հիւպատոսարանը Սուխումում // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 14. VIII. 1919: Նաև՝ *Լրատու Սուխումի հիւպատոս // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ*, 1. XI. 1919, նաև՝ *Хроника: Назначение армянского консула в Сухум // БОРЬБА*, 1. XI. 1919):

⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 3-4:

⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 350, թ. 8:

⁷⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 11-12: 1919 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում գումարված հայ-վրացական խորհրդատուների ժամանակ ՀՀ-ի պատվիրակությունը բարձրաձայնեց, որ «Վրաստանի հողի վրայ շատ հայեր կան, որոնք <...> մինչև հիմա էլ չեն որոշել, թե ինչ հպատակություն պետք է ընդունին: Հայկական պատվիրակությունը այս հարցին արտակարգ կարեւորություն է տալիս եւ կարծում է, որ նա չի կարող լուծուել անջատ եւ միակողմանի օրենսդրութեամբ հանած վճռով, այլ պետք է լուծուի երկու հանրապետությունների փոխադարձ համաձայնութեամբ» (տե՛ս ՀԱՅԲԵՆԻՔ, 1928, հոկտեմբեր, էջ 135):

Չպարզելով իր սահմանադրական հարաբերությունները Արխագիայի հետ՝ պաշտոնական Թիֆլիսը փորձեց հանրաքվեի իմաստ և բովանդակություն տալ երկրամասում նշանակված Վրաստանի ՄԺ-ի պատգամավորների լրացուցիչ ընտրություններին: Չայն տալու իրավունք ունեին միմիայն մեզրելներն ու աբխազները: Իրականությունը, սակայն, բացահայտեց, որ աբխազները չեն ցանկանում լինել Վրաստանի հպատակներ: Հետևաբար, ի ցույց իրենց բողոքի՝ 1920 թ. մարտին նրանք զանգվածաբար բոյկոտեցին այդ կարևոր միջոցառումը: Դրանից հետո վրաց կառավարիչները ցուցադրաբար աշխատում էին բարելավել իրենց փոխհարաբերությունները աբխազահայերի հետ: 1920 թ. ամռանը դա նկատել էր նաև Ա. Հակոբյանը: «Երբ առիթ ունեցայ անցնելու Սուխումի շրջանը, – գրում է նա, – մեծ փոփոխություն և յառաջդիմություն նկատեցի վարչութեան մեջ: Հակահայ հալածանք չկար և աւագակներն ու անկարգ զինւորները անխնայ կը պատժուէին»⁷⁷: Վարչակարգը, որ ամեն հարմար պահին երկրի այլ շրջաններում նեղում և հալածում էր հայերին, այժի առաջ ունենալով մարտավարական նպատակներ, խոստացավ դրական ընթացք տալ Վրաստանի քաղաքացիությունը հայցող աբխազահայերի դիմումներին:

Ուստի, Սուխումի ՀԱԽ-ը Վ. Մահակյանից պահանջեց դադարեցնել ՀՀ քաղաքացիությունը հաստատող վկայականների բաշխումը: ՀԱԽ-ի ղեկավարությունը կամենում էր հայությանն ամրացնել Արխագիայում⁷⁸: Դեռ 1918 թվականին «Սուխումի հա-

⁷⁷ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, հոկտեմբեր, էջ 137:

⁷⁸ Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամները, 1920 թ. փետրվարին դիմելով Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդին, գրում էին՝ «Շնորհիւ ընտրովի Ազգային Խորհրդի գործունէութեան եւ վարած քաղաքականութեան, [շրջանի հայությունը] վերջին երեք փոթորկոտ տարիների ընթացքում ապրել է անհամեմատ ապահով վիճակում, թե՛ նիւթական, թե՛ կուլտուրական տեսակետից և շատ կողմերով նախանձելի օրինակ կարող է համարել Անդրկովկասի այս կամ այն անկիւնում ապաստանած հայութեան բեկորների համար: Սուխումի [Հայոց] Ազգ. Խորհրդի գլխատր խնդիրն է եղել, որ շրջանի հայութիւնը այնքան ժամանակ, ինչքան որ

նա ապրում է այդ շրջանում, իր բախտը կապի տեղական միւս ազգերի հետ և նրանց [հետ համա]գործակցելով ու բարի դրացիական հարեանութեամբ ստեղծի ինչպէս շրջանի, այդպէս էլ իր համար ապահով դրութիւն՝ [ապրել] շրջանում իբրեւ իրաւատէր և պարտաճանաչ քաղաքացի, օգտւել իբրեւ լիազօր քաղաքացի դեմոկրատական հասարակարգի պարզեւած բոլոր իրաւունքներով, կատարել իբրեւ պարտաճանաչ քաղաքացի պետութեան հանդէպ ունեցած բոլոր պարտականութիւնները: Ահա սա է եղել [Սուխումի շրջանի] վարած քաղաքականութեան ընդհանուր ոգին: <...> Դրութիւնը հասկանալու համար պէտք է ի նկատի ունենալ, որ հայ գիւղացիութիւնը նախ քան յեղափոխութիւն ապրում էր տեղական [աբխազ] իշխանների հողերի վրայ եւ [նրանց] մշակելու համար կապալավարձ էր վճարում, իսկ յեղափոխութիւնից յետոյ նա տէր է դարձել իր ձեռքում գտնուող հողաբաժիններին և արդէն երեք տարի է, որ կապալավարձ չի վճարում: Բացի այս, հայ գիւղացիների ձեռքում գտնուում են շրջանի լաւագոյն հողաբաժինները: Որպէս զի հայ գիւղացիութիւնը կարողանայ պահպանել իր հողերը եւ տնտեսութիւնը, նա պէտք է [Վրաստանի] քաղաքացի լինի: Հենց այս նպատակով է, որ Սուխումի Շրջանի [Հայոց] Ազգ. Խորհրդի կողմից հրաւիրած, [տեղի] հայութեան երեք համագումարները անհրաժեշտ են համարել դրական մտքով լուծել [Վրաստանին] հպատակութեան խնդիրը: <...> Միայն այդ ճանապարհով կարելի է պաշտպանել ժողովրդի [բարեկեցիկ] տնտեսական դրութիւնը: Իսկ եթէ հայ գիւղացին իրեն օտարահպատակ յայտարարի, [Վրաստանի հանրապետության նկատմամբ] իր քաղաքացիական պարտականութիւնները չը կատարի, [ապա] նա թշուառ դրութեան մէջ կը ձգի իրեն եւ իրաւագուրկ էակ կը դառնայ, [հետեւաբար] նրա հողաբաժինները գրավման կենթարկւեն հարեւանների կողմից, որոնք իբրեւ պետութեան հպատակներ եւ իրավազօր քաղաքացիներ չեն թողնի լաւ հողաբաժինները օտարահպատակների ձեռքին: Բացի այս շովէն տարրերն էլ գործի կանցնեն եւ հայերը շատ պատահարների եւ վտանգների կենթարկւեն: <...> Այս բոլոր դատողութիւնները միայն տեսական հետաքրքրութիւն չեն ներկայացնում, այլ իրոք հայ գիւղացիների հողերը սկսել են նրանց մեզրել հարեւանները բռնագրաւել» (տե՛ս Վ[ահան] Ռ[շտունի]. *Սուխումի շրջանի Հայոց ազգային խորհրդի հրաժարականի առթիւ* // ԲՄԱՎՈՐԻ ԶԱՅՆ, 28. III. 1920): Քանի որ հողագուրկ մեզրել գյուղացիները 1918 թ. դարձել էին բոլշևիզմի կողմնակիցները վրաց իշխանությունները

յոց ազգային կոմիտէի հարցումին ներքին գործերի նախարարը պատասխանել է, որ այո՛, Սև ծովի շրջանում տասնեակ տարիներ բնակութիւն հաստատած Տաճկաստանից եկած հայերը ենթարկոււմ են վրաց կառավարութեան հպատակութեան օրէնքին, հետևապէս զօրակոչին»⁷⁹: Վրաց կառավարությունն այն աստիճան զինապարտների կարիքը ուներ, որ նույնիսկ հպատակություն սահմանող իր օրէնքին հակառակ էր գնում: Ուստի, աբխազահայերի լիազոր համագումարը որոշեց հայցել Վրաստանի հպատակությունը: Ա. Ջամալյանը իրավացիորեն նկատել էր, որ «Վրաստանի այն հայերին, որոնք տարիներից ի վեր հաստատուն բնակութիւն ունէին՝ այստեղ էլ վրաց կառավարութիւնը իրահատուկ վերաբերմունք ունէր: Երբ նա <...> մտադրվում էր նրանց ևս զինուորակոչութեան ենթարկել՝ նա ամէնքին էլ դիտում էր իբրև Վրաստանի քաղաքացիներ: Իսկ երբ Վրաստանի շովինիստական տարրերին բաւարարութիւն տալով հարկ էր համարում բացառիկ հալածանքներ սկսել հայերի դէմ <...> այն ժամանակ խիստ մեծ սահմանափակումների էր ենթարկում իր իսկ հրատարակած քաղաքացիութեան օրէնքը՝ դժուարացնելով նրա նպաստավոր տրամադրութիւններից օգտուելու հնարաւորութիւնը հայերի համար»⁸⁰:

Վրաստանի ՀԱԽ-ը «քննութեան է առել Սովխումի հայերի համագումարի վրացական հպատակութիւն ընդունելու որոշու-

---

նրանց մեջ ազգայնական տրամադրություններ էին տարածում՝ սոցիալական պահանջներից զերծ պահելու նպատակով: Այդ քարոզչության հետևանքով մեզրելները, իրենց համարելով արտոնյալ տարր, սկսել էին մրցել հայերի հողաբաժիններին և կարողությանը տիրելու համար (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61–61 շրջ.): Եվ ոչ միայն հայերի. Աբխազիայի ոուս բնակչությունը բողոքում էր Թիֆլիսի իր ազգային խորհրդին, որ մեզրելները խլում են իրենց պատկանող հողերը (տե՛ս Заявление русских Сухумского округа // СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ, 31. I. 1919):

⁷⁹ Հպատակութեան խնդրի շուրջը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 8. VIII. 1918:

⁸⁰ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1928, հոկտեմբեր, էջ 133:

մը և այն գտնելով տեղին, դրական վճիռ է կայացրել ու համագումարի որոշումը հաստատել»⁸¹:

Հարցի նման դրվածքը, սակայն, չէր համընկնում ՀՀ կառավարության հեռանկարային ծրագրի հետ, որն առաջնային էր համարում հայրենադարձության գործընթացի կազմակերպումը: Ըստ նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանի արժեքավոր վկայության, «Մուխումի շրջանից, տրապիզոնցի հմուտ ծխախոտ արդիւնաբերողներ Հայաստան կանչուեցին՝ ազնուացնելու Հայաստանի ծխախոտը»⁸²: Այս նախաձեռնությունը գտավ իր արժանի արձագանքը⁸³: 1919 թ. հուլիսի 21-ին Բաթումում մեկնարկել էր տրապիզոնահայերի հայրենակցական միությունների Մուխումի ճյուղի նախաձեռնությամբ հրավիրված համագումարը, որի օրակարգում էր դրված հայրենադարձության հույժ կարևոր խնդիրը⁸⁴:

Վրաց հասարակական կարծիքը, այնուամենայնիվ, գտնում էր, որ հայերը պետք է հեռանան Վրաստանից: Այսպես, «Մախալխո սաքմե» օրաթերթը մատնանշում էր, որ պաշտոնական Երևանը «պիտի աշխատի տանել հայերին ոչ միայն Ադրբեջանից, այլև Վրաստանից, քանի որ մեզ մօտ հողի պակասություն կա, իսկ Հայաստանում՝ բնակութեան: Դա կառողջացնի Հայաստանի պետութիւնը և այսպիսի քաղաքականութեանը մեծ աջակցութիւն կը ցուցաբերի Վրաստանի կառավարութիւնը: Կայ ժամանակ, երբ հարկավոր էր հայերին հրաւիրել Վրաստան, բայց հիմա դրութիւնը փոխվեց և Վրաստանն այսօր պիտի աշխատի հայերին դուրս հանել»⁸⁵: Այս առթիվ Ա. Ջամայանը թողել է եզակի բնույթ ունեցող վկայություն: «Մկսած 1919-ի կեսերից, – գրում է նա, – [Հայաստան] ամեն օր խումբ–խումբ հայեր էին գա-

⁸¹ Լրատու // ՀՈՐԻԶՈՆ, 25. 09. 1918:

⁸² Տե՛ս Ռուբէն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Լոս Անջելես, 1952, էջ 298:

⁸³ Տե՛ս ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 8. VI. 1919:

⁸⁴ Տե՛ս ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 25. VII. 1919:

⁸⁵ «ՆՆՆՆՆՆՆՆՆՆ ՆՆՆՆՆՆ» («Մախալխո սաքմե», 1918, № 433) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց թերթերից // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 22. I. 1919:

լիս Վրաստանի այլևայլ կողմերից հաստատուելու համար, որովհետև, ինչպես նրանք էին ասում, Վրաստանում ապրելն այլևս անկարելի էր դարձել: Արդար լինելու համար պետք է ասենք, որ Հայաստանի ղեկավար շրջանակները շատ էլ դժգոհ չէին վիրահայ ժողովրդի համար ստեղծած այս կացութիւնից և ոչ էլ շահագրգռված, որ վրաց կառավարութիւնը աւելի բարեացակամ վերաբերմունք ունենայ դէպի այդ ժողովուրդը: Հայաստանն այդ ժամանակ՝ իր սահմանների ընդարձակման հետանկարի առաջ կանգնած՝ ազգահաւաքման քաղաքականութիւն էր հետապնդում, և նրա համար ձեռնատու էր, որ ինչպես դրսի հայութեան միւս հատուածները, նոյնպէս և վիրահայկական հատուածը վերադառնայն դէպի մայր երկրի ծոցը: Դրա համար էլ, վրաց կառավարութեան ըստ ինքեան անհանդուրժելի ընթացքը, որ այլ պարագաներում անպատճառ դիտողութեան կ'ենթարկուէր Հայաստանի կառավարութեան կողմից, այս ժամանակաշրջանում անտես էր առնուում, որովհետև նա նպաստում էր յիշեալ ազգահավաքման գործին»⁸⁶:

ՀՅԴ-ի Սուխումի ճյուղը, հասկանալի պատճառներով, կարևորում էր Միացյալ Հայաստանի, հետևաբար ազգահավաքման գաղափարները: Ուստի, ՀՅԴ-ի տեղական կոմիտեն Աբխազիան հայության համար դիտում էր իբրև ժամանակավոր կացարան և միանշանակ կողմ էր հայրենադարձությանը: Քաղաքական խորը բնեռացումը ՀՅԴ-ի և ՎՄԴԲԿ-ի հայ «մենջիկներին» միջև առավելապես ցայտուն արտահայտվեց հենց այս հարցում: Սուխումի ՀԱԽ-ի սոցիալ-դեմոկրատական կազմի կարծիքով հայրենադարձության համար նպաստավոր պայմաններ դեռևս չէին ստեղծվել⁸⁷: Գործը հասել էր այն աստիճանի, որ 1920 թ. փետրվարին Սուխումի ՀԱԽ-ի նախագահությունը, «չուզենալով պատասխանատու լինել մի քաղաքականութեան համար, որի հետ ինքը համաձայն չի և, որի բացասական արդիւնքները կարճ ժամանակի ընթացքում առաջ են եկել», Վրաստանի ՀԱԽ-ի առջև

⁸⁶ ՀԱՅԲԵՆԻՔ, 1929, ապրիլ, էջ 148:

⁸⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 61-61 շրջ.:

հանդես եկավ իր հրաժարականով: «Սուխումի Շրջանային [Հայոց] Ազգային Խորհուրդը, բնության առնելով ստեղծված դրութիւնը, – ասված է նրա անդամների «հուշագրում», – եկել է այն եզրակացութեան, որ ինքն այդ հանգամանքներում չի կարող շարունակել իր գոյութիւնը և գործունէութիւնը, որովհետև հակառակ իր կամքի <...> գործերին այնպիսի ընթացք է տրւել, որ միանգամայն վտանգում է շրջանի հայ ազգաբնակչութեան շահերը և նրա համար ստեղծում հողային խնդրի [հանգուցալուծման] տեսակէտից սպառնալի դրութիւն»⁸⁸: Սուխումի ՀԱԽ-ի այս վճռական դեմարշը, թերևս, ազդեցություն գործեց Վրաստանի ՀԱԽ-ի վրա և փոխըմբռնում գտավ նրա սոցիալիստական բլոկի կողմից: Անտեսելով դաշնակցական խմբակցության առարկությունները՝ 1920 թ. մարտի 19-ին Վրաստանի ՀԱԽ-ը արտահերթ նիստում մի բանաձև ընդունեց, որը Սուխումի ՀԱԽ-ի գործունէությունը համարեց ճիշտ և արխազահայության տնտեսական ու մշակութային շահերին համապատասխանող: «Այսպիսով, – շեշտում էր «մենշնիկյան» պարբերականի մեկնաբանը, – Վ[րաստանի] Հ[այոց] Խորհուրդը հակառակ դաշնակցականների կանգնեց միանգամայն ճիշտ տեսակէտի վրայ և ըստ արժանատրին գնահատեց Սուխումի Շ[րջանային] Հ[այոց] Ա[զգային] Խորհրդի մեր ընկերների տեսակէտը ու աշխատանքը, որը այնքան օգտակար է եղել ժողովրդի համար և այնքան դրական արդիւնքեր տւել <...> [Խորհուրդը գնաց հակառակ ՀՅԴ-ի այն առաջարկների], որոնք այժմեան պայմաններում միանգամայն կորուստաբեր ու վաղաժամ են, քայքայում են ժողովրդի տնտեսութիւնը և գաղթականութեան դուռը գցում»⁸⁹: Համանման կարծիք ուներ նաև Վրաստանում ՀՀ-ի դեսպանորդ Լ. Գ. Եվանգուլյանը: Երևանում (1919 թ., հունիս) նա պատկան մարմիններին հայտնում էր, որ արխազահայերի կողմից Հայաստանի քաղաքացիության ընդունման փաստը, համենայնդեպս, կարող է հարմար

⁸⁸ Տե՛ս Վ[ահան] Ռ[շտունի]. Սուխումի շրջանի Հայոց ազգային խորհրդի հրաժարականի առթիվ // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 28. III.1920:

⁸⁹ ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 28. III. 1920:

պատրվակ ծառայել նրանց, իբրև օտարների, ինչքից զրկելու համար⁹⁰։ Դեռևս բաց է մնում, սակայն, այն հարցը, թե ՎԴՀ-ում աբխազահայության կողմից քաղաքացիության ձեռքբերման հիմնախնդիրը իրականում ինչպես վճռվեց։ Մեզ հայտնի վավերագրերն այնքան կցկտուր են, որ դժվար է որոշակի կարծիք կազմել այդ մասին։

Չկարողանալով տեղում պարզել իր փոխհարաբերությունները հյուպատոս Վ. Մահակյանի հետ՝ Սուխումի ՀԱԽ-ը 1920 թ. ամռանը Հայաստանի մայրաքաղաք էր ճամփել իր լիազորներ Եղիա Մյուսելլիմյանին և Երվանդ Մինասյանին։ Ժամանելով Երևան՝ նրանք ՀՀ վարչապետին ներկայացրեցին ծավալուն «Ձեկուցագիր»⁹¹։ Սուխումի ՀԱԽ-ի բնագնացները պահանջում էին կասեցնել աբխազահայության զանգվածներում ՀՀ-ի քաղաքացիությունը հաստատող վկայականների բաժանման գործընթացը։

«Վրաստանի և Հայաստանի վարիչները, – գրում է Ա. Ջամալյանը, – երկուսն էլ ցանկանում էին, որ Վրաստանի հայութիւնը վերադառնայ Հայաստան <...> Տարբերութիւնը մեր և վրացիների մեջ այն էր, որ մենք ցանկանում էինք, որ Վրաստանի հայութիւնը վերադառնայ հայրենիք ոչ թէ իբրև ընչազուրկ գաղթականութիւն, այլ իբրև մի բարեկեցիկ տարր, որ կարող էր իր երկրի տնտեսութեանը և բարգաւաճմանը զարկ տալ։ Ամեն տեղից դէպի Հայաստան էին դիմում նպաստի և օգնութեան կարօտ բազմութիւններ. մենք ցանկանում էինք, որ Վրաստանից գոնէ հայութիւնը այլ վիճակում մեզ հասներ։ Ուրիշ կերպ էին մտածում վրաց ղեկավարները, նրանք ձգտում էին, բոլոր երևոյթները պահելով հանդերձ, այնպէս անել, որ Վրաստանի հայութիւնը չնչին փոխհատուցումով թողնի իր ինչքը ու ստացուածքը վրացիներին և մերկանդամ տուն դառնայ։ Այս միտքը նրանք հրապարակօրէն չէին արտայայտում, ի հարկէ, սակայն նրանց

⁹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 33, թ. 136–136 շրջ.։

⁹¹ Տե՛ս Լույն տեղում, գ. 409, թ. 60–64։

ամբողջ քաղաքականությունը Վրաստանի հայութեան հանդէպ սրան էր հետապնդում⁹²:

ՀՀ գործադիրը որոշել էր պաշտպանել արխագահայության շահերը: Ելնելով դրանից՝ նպատակահարմար էր համարվել Վրաստանի կառավարությանն առաջարկել, որպէսզի ճանաչի Սուխումի վարչական շրջանի բոլոր հայերին՝ բացառությամբ առանձին հրաժարվողների, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի, նաև պահպանի նրանց կապալավարձի իրավունքը ևս 2-3 տարի, որից հետո թույլատրի հայրենադարձությունը շարժական ամբողջ գույքով, որը հնարավորություն կտար արխագահայերին Մայր Հայրենիքում հիմնել նոր օջախներ⁹³:

Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո այս ծրագիրը, սակայն, մոռացության մատնվեց, իսկ Արխագահայի հայության կյանքում սկսվեց մի նոր դարաշրջան:

Հանրագումարի բերելով գլխում շարադրված նյութը՝ կարելի է եզրակացնել.

- ✓ հայկական գաղթօջախը, նախ և առաջ, տուժել էր սոցիալական կոմից, որը ծայրաստիճան լարել էր ազգամիջան փոխհարաբերություններն Արխագահայում,
- ✓ արխագական հասարակայնության թրքասեր հատվածը՝ սեփական պետականության վերածնունդը կապում էր եթնիկ գտման հետ, որի գլխավոր թիրախը, թերևս, պետք է լիներ արխագահայությունը,
- ✓ Օսմանյան Թուրքիայի ծավալապաշտական ձգտումները լրջորեն վտանգել էին արխագահայության ֆիզիկական գոյությունը, ինչը ստիպել էր նրան ապավինել կոմունիստական ուժերին,

⁹² ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1928, հոկտեմբեր, էջ 135:

⁹³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 56:

- ✓ պաշտոնական Թիֆլիսի գերակայության հաստատունը չազատեց աբխազահայությանն ազգային հալածանքի չարիքից, որի ուրվականը մերթընդմերթ առաջ էր գալիս ՎԴՀ-ի գոյության ողջ շրջանում,
- ✓ աբխազահայության նկատելի մասը հայրենադարձվել էր ցանկանում, ինչը համապատասխանում էր Հայաստանի Հանրապետության ազգահավաքման քաղաքականությանը:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՉԻՈՒՄ
ԵՎ ՏԵՂԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խնդրո առարկա տարիներին Սոչիի շրջանը մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք անցավ և քաղաքական տարբեր ուժերի տիրապետության տակ էր գտնվում, որոնք էլ տեղի հայ համայնքին ենթարկում էին տարաբնույթ հալածանքների, բռնությունների ու փորձում էին նրանց ծառայեցնել իրենց ռազմաքաղաքական շահերին: Սոչիում և նրա վարչական շրջանում բնակվում էր շուրջ 25000 հայ¹, որը կազմում էր տեղի բնակչության զրեթե 30%-ը:

Օգտվելով Կուբանա-Սևծովյան Հանրապետության կոմունիստական իշխանությունների ծանր դրությունից և ավամերձ շրջաններում բռնկված քաղաքացիական կոիվներից՝ 1918 թ. հուլիսին վրացական զորագնդերը մուտք գործեցին Սոչի: Վրաստանի կառավարությունն այդ քայլը բացատրում և հիմնավորում էր «բոլշևիկյան անարխիային» վերջ տալու իր առաքելությամբ²: Քանի որ աբխազահայերի մի մասն ակտիվորեն համագործակցել էր խորհրդային իշխանությունների հետ, իսկ ՀՅԴ-ի տեղի ճյուղը մերժել էր հակակոմունիստական դաշինք կապելու վրաց «մենշևիկների» առաջարկը՝ նրանց «ազենտները <...> [Սոչիի Հայոց] Ազգ. Խորհրդի վրայ դրկում էին կոզակներ, մեղադրելով հայերին բոլշևիզմի մեջ, անվերջ բամբասանքներ էին անում կոզակների հրամատարութեան մօտ հայերի բոլշևիկութեան մասին...»³: 1918 թ. սեպտեմբերին վրացիներին դաշնակից «սպիտակ» կազակների մի զորախումբ ավիրեց ՀԱԽ-ի գրասենյակի գույքը⁴ և բռնություն գործադրեց շենքում գտնվող անձանց նկատմամբ⁵:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 60:

² «Демократическое» правительство Грузии и английское командование // КРАСНЫЙ АРХИВ, 1927, № 21, с. 151.

³ Պոևտացի Ա. Սոչիի վերջին անցքերը // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 23. V. 1919:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 8:

⁵ ՀԱՅԴԵՆԻՔ, 1931, օգոստոս, էջ 149-150:

Այս տիպի դեպքը մեծ աղմուկ հանեց՝ քանզի դրա մասին ՀԱԽ-ի նախագահությունն անմիջապես հեռագրել էր Թիֆլիս՝ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Ջամայանին⁷: Միջադեպը շտապեց հարթել իսկույն Մոյի ժամանած «կարծես պատրաստ կը սպասէր» կառավարական հանձնակատար Գ. Ն. Անջափարիձեն: Հայերը պահանջեցին պաշտոնից ազատել «գիւղական աւագակ կոմիսարներու»⁸: Այդ հարցում հանձնակատարը տվել էր իր համաձայնությունը և ՀԱԽ-ին իրավունք էր վերապահել նոր թեկնածուներ առաջարկել այդ տեղերի համար⁹:

Դրվատանքի արժանի սույն խոստումը չիրագործվեց, սակայն, թույլ տվեց, թերևս, ձեռք բերել նաև հայազգի ժողովականների համաձայնությունը՝ շրջանը Վրաստանին վարչական առումով ենթարկելու պաշտոնական Թիֆլիսի համար չափազանց կարևոր հարցում: Դա տեղի ունեցավ գյուղացիական համագումարում, որը մեկնարկել էր 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին Մոյիում:

Գ. Ն. Անջափարիձեն, որը «ընդհանրապես մեղմ և ինտելիգենտ մարդու տպավորություն կ'ընէր», շրջանային հանձնակատար նշանակեց Աշոտ Նաջարյանին: Նա «կարևոր գործիչ մըն էր և լաւ ծանօթութիւններ ունէր Ժորդանիայի և այլ պետական անձերու հետ»¹⁰: «Խոստումնային» այս քայլը, սակայն, եղավ լուրջ դատարկ մի խայծ և, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, չէր էլ կարող որևէ լուրջ բեկում մտցնել տեղի հայերի հետագա կյանքի մեջ: Հայազգի պաշտոնյան «իր ուղղամտութեամբ անհաճոյ կ'ըլլայ կողոպտիչ կոմիսարներուն և ճակատի սպաներու մէկ մասին». նրանց պահանջով Նաջարյանը շուտով հեռացվեց իր պաշ-

⁶ Հայկական ազգային խորհրդի թալանը Մոյիում // ՄՇԱԿ, 5. X. 1918: Նաև՝ Դրութիւնը Մոյիում // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 5. X. 1918: Նաև՝ «Հորհրդան»-ի թղթակիցներից // ՀՈՐԻՉՈՆ, 4. X. 1918:

⁷ Հայկական միսսիայում // ՀՈՐԻՉՈՆ, 7. IX. 1918:

⁸ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, օգոստոս, էջ 152:

⁹ Մոյիում // ՀՈՐԻՉՈՆ, 4. X. 1918:

¹⁰ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, օգոստոս, էջ 152:

տոնից: Նրան փոխարինեց ոմն մույթ անձնավորություն, որը «ցորեկը կոմիսարություն կ'ընէր և գիշերը՝ աւագակութիւն»¹¹: ՎՄԴԲԿ-ի մամուլը հայտնում էր, որ «այլանդակությունների դեմ բողոքները եղան անարդյունք: Կազակների ջոկատի գործերը մեծ զայրույթ էին առաջացրել բնակչության մեջ: Այդ բարկությունը հետագայում ևս չէր վերանում մեր հանրապետության զինվորական հրամատարության անտակտ քայլերի շնորհիվ»¹²:

Վավերագրերը վկայում են, որ Սոչիի գրավումից հետո վրացական իշխանությունները հայ բնակչությանը ենթարկում էին բռնությունների և կողոպուտի: Շրջանային վարչակազմը մեծ մասամբ կազմված էր վրացիներից, ինչը տեղացիները բացասաբար էին ընդունում¹³: Շրջանի հայկական գյուղերում նշանակված վրացի հանձնակատարները վարպետորեն տարատեսակ պատրվակներ էին մոզոնում բնակիչներից կաշառք ստանալու նպատակով: Ոմանք էլ անգամ դրանով չէին սահմանափակվում: Այսպես, Ներքին Լոռ գյուղի հանձնակատար Կվերկվիլիան կեղծ մեղադրանք էր ներկայացրել հայերին, իբր, ապստամբություն նախապատրաստելու համար: Այնուհետև, նա կայանավորված խեղճուկրակ երկրագործներից փրկագին էր պահանջել՝ ռազմական դատարանի առաջ կանգնելուց նրանց ազատելու համար¹⁴: Նման «հնարքներ» գործադրելուց ետ չէր մնում նաև Վերին (Գոռնոյե) Լոռ գյուղի հանձնակատար Չիչիբայան: Անպարկեշտ և զազրելի այս երևույթները համատարած և արդարացի դժգոհության ու ցասման ալիք էին առաջացնում: Անտարբեր չմնաց նաև Թիֆլիսի հայալեզու մամուլը, որը բարձրաձայնեց ու նախատեց վարչակազմի նման չարաշահումները: «Իւրաքանչիւր վրացի կոմիսար, – հայտնում է ՀՅԴ-ի լրագիրը, – լինելով “վերևից” նշանակված հայ գիւղի համար, իրեն զգում է կայսերական զահի վրայ և իր բռնություններով ու զազանություններով գերազանցում

¹¹ ԱՅՅԵՆԻՔ, 1931, հոկտեմբեր, էջ 135:

¹² В Грузии: В Сочинском округе // БОРЬБА, 21. XII. 1918.

¹³ Чернович Н. Грузины, добровольцы и Сочинский округ // НАРОДНОЕ ЗНАМЯ, 26. III. 1919.

¹⁴ Տէ՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 11:

է անգամ ցարական բեռխվաներին»¹⁵: Անկարգապահ զինվորականության կողմից զույթի, սննդի և ընտանի կենդանիների ապօրինի բռնագրավումները՝ շուտով փչացրին փոխհարաբերությունները նաև նրանց և տեղի ռուս գյուղացիության հետ¹⁶:

1918 թ. սեպտեմբերին Սոչի ժամանած ՎԱԽ-ի անդամ Ե. Պ. Գեգեճկորին երկրի վարչապետին իրազեկում էր, որ իրենց «դեմոկրատական հանրապետության» հանդեպ շրջանում մինչ այդ եղած համակրանքը և բարյացակամ վերաբերմունքը փոխվել է¹⁷: Մակայն պաշտոնական Թիֆլիսը խուսանավող մի շարք քայլերով և մեքենայություններով դեռ կարողանում էր Սոչին պահել իր ազդեցության տակ: «Վրացիների անկարգությունները, – մեկնաբանում էր ժամանակակիցը, – ատելություն [ստեղծեցին] առաջին 4-5 ամիսներում, նաև ռուս գիւղացիների մէջ, բայց Բ. Ռամիշվիլին, Գ. Անջափարիձեն Ե. Գեգեճկորին իրենց ստեպ այցելություններով, ճառերով և զանազան [տեղի սոցիալիստական] գործիչների աջակցութեամբ, որոնք մտել էին վրացական ծառայութեան մէջ <...> և սարսափում էին Կամաւորական բանակից՝ մեղմացրին այդ ատելությունը, հասկացնելով, որ երկու չարիքներից փոքրագոյնը վրացական կարգերն են, քանի որ վրացիները զինուոր չեն վերցնում, իսկ Կամաւորական բանակը խիստ մոբիլիզացիա է անում»¹⁸:

Սոչիում գտնվող ռուս սոցիալիստները սարսափահար էին լինում ակնկալելով հակահեղափոխական «սպիտակ» բանակի առաջխաղացման դեպքում իրենց սպառնացող վտանգը: Ըստ Ա. Հակոբյանի մեկ այլ արժեքավոր վկայության, նրանց «վախը այնքան մեծ է, որ ա լ թունդ պաշտպան են վրացական ռեժիմին, կը նուիրուին անոր հաստատման: Գիւղերը կ'երթան, քարոզություններ կ'ընեն, կը վախցնեն ռուս գիւղացիները, թէ Տէնիքիցիները որ գան, զինուոր պիտի առնեն, իսկ վրացիները այդ տեսակ

¹⁵ Անկախութիւն, թէ «զուլում» // ԱՇԽՍՏԱԻՈՐ, 23. V. 1919:

¹⁶ Воронович Н. В. Меж двух огней (Записки зеленого) // Архив русской революции, т. VII. Берлин, 1922, с. 93.

¹⁷ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 26, թ. 38-40:

¹⁸ Պոնտացի Ա. Սոչիի վերջին դէպքերը // ԱՇԽՍՏԱԻՈՐ, 13. V. 1919:

մտադրութիւն չունեն: Այդ միակ տարբերութիւնը բաւական է ռուս գիւղացիութիւնը թեքելու դէպի վրաց տիրապետութիւնը»¹⁹: Այսինքն, ցանկանալով հեռու մնալ և չներքաշվել Ռուսաստանում մոլեզնդ պատերազմի մեջ՝ ռուս գյուղացիությունը որոշել էր համակերպվել վրացական տիրապետության հետ: Առավել ևս, որ պաշտոնական Թիֆլիսը խոստանում էր շրջանին տրամադրել լիիրավ ինքնակառավարում: Այսպիսով, տեղի սոցիալիստների նշանաբանն էր՝ բնակչությունը վրաց «դեմոկրատական հանրապետության» ազատական վարկը պետք է գերադասի «սպիտակ» գեներալների բռնատիրական վարչակարգից²⁰:

Սակայն Ռուսաստանի հարավում հետզհետե հզորացող «Սպիտակ շարժան» առաջնորդները չէին կարող անտարբեր մնալ Սոչիի շրջանի ճակատագրի հանդէպ: Նրանք համառորեն հանդես էին գալիս «միացյալ և անբաժան» Ռուսաստանի կարգախոսով և ոչ մի պարագայում չէին ցանկանում ճանաչել Վրաստանի պատահաբար ձեռք բերած գերիշխանությունը՝ Ռոմանովների կազմալուծված կայսրության այս գողտրիկ անկյունում: «Սպիտակ» զորքերի (Կամավորական բանակ) գլխավոր հրամանատար Ա. Բ. Դենիկինը պահանջում էր շրջանը մաքրել վրացական կայագործներից և այնտեղ դարձյալ մտցնել ռուսական կառավարում: Երբ Վրաստանի և Հայաստանի միջև 1918 թ. դեկտեմբերին պայթեց կարճատև պատերազմը՝ վրաց հրամանատարությունը Սոչիի իր ռազմական ստորաբաժանումների նշանակալի մասը շտապ տեղափոխեց Բորչալուի գավառ: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ սպիտակներն առանց կոպի առաջացան ու գրավեցին ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող երկաթուղային Լոռ կայարանը²¹: «Սպիտակ» զորքերին ևս մեկ հարված էր մնում՝ Սոչիին վերջնականապես տիրելու համար:

¹⁹ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, օգոստոս, էջ 151–152:

²⁰ Редакционная колонка // НАРОДНОЕ ЗНАМЯ, 11. II. 1919.

²¹ «Меморандум», Добровольческой армии английскому командованию по поводу взаимоотношений с Грузией // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 5. IV. 1919.

Քանի որ վրաց իշխանությունների կողմից սահմանված ծանր հարկերը բարդացրին առևտուրը և հացահատիկի հայթայթումը, նամանավանդ, որ «Մպիտակ շարժումը» Վրաստանին մաքսային պատերազմ էր հայտարարել, ուստի Մոչի քաղաքի ռուս ունևոր բնակչությունը պատգամավորական ու փաստաթղթային մի շարք որոշումներով դիմում էր «սպիտակ» բանակի հրամանատարությանը՝ վերջինիս խնդրելով անհապաղ զրավել շրջանը²²: Մեծապետական «Մպիտակ շարժանը» համակրող տեղացի ռուսները ջանք չէին խնայում հայերին վրացիների դեմ հրահրելու համար: Ա. Հակոբյանի արժեքավոր վկայությամբ, «ռուս միապետական և ազատական տարրերն ալ կը խլրտին, շարունակ մեզ կը դիմեն լեզու գտնելու և ընդհանուր գործողութեան դիմելու: Բայց մենք բացարձակապէս կը մերժենք»²³:

Լոռի-Տաշիրում վրացիների ու հայերի զինաբախումը կտրուկ բարդացրեց Վրաստանում բնակվող մեր ցեղակիցների կացությունը: Ըստ ՀԱԽ-ի անդամների վկայության, երկրի հայերի «ազգային զգացումների վիրաւորանքներն <...> սովորական երևոյթներ դարձան»²⁴: Վրացական վարչակազմի հալածանքները, չարաշահումները և բռնությունները գնալով շատ ավելի դաժան բնույթ էին կրում: Դրա համար ազդանշան է հանդիսացել ՆԳ նախարար Ն. Ռամիշվիլու գաղտնի հրահանգը: Ոստիկանության հատուկ ջոկատները հայերի բնակարաններում սկսում են գիշերային ստուգումներ, որը վերածվում է իսկական թալանի և օր օրի վրա այն հասնում է աննախադեպ չափերի: Փակվում են հայերի խանութներն ու կրպակները, կնքվում են ոչ վրացական պարբերականների գրասենյակները: Վրաց թերթերում բացահայտ շովինիստական բովանդակություն ունեցող և հերյուրանքներով լեցուն նյութեր էին զետեղվում, որոնք միաբերան կոչ էին անում դաժան պայքար ծավալել երկրի ողջ հայ ազգաբնակ-

²² Чернович Н. Грузины, добровольцы и Сочинский округ // НАРОДНОЕ ЗНАМЯ, 27. III. 1919.

²³ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, հոկտեմբեր, էջ 135:

²⁴ Մոչիի շրջանի Հայոց ազգային խորհրդի դիմումը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 25. III. 1919:

չության դեմ, բռնագրավել նրա ունեցվածքն և բռել նրանց Վրաստանից: Ձառանցանքը հասել էր այն աստիճանի, որ ազգային դեմոկրատների ազդեցիկ կուսակցության պարբերականը պնդում էր, թե «այժմ հայերի դեմ մենք մղում ենք իրական ռասայական պայքար: Այս պատերազմը պետք է որոշի, թե ո՞վ կգերիշխի Կովկասում»²⁵: Այսպիսով, այդ շարաքաստիկ օրերին հայ ազգաբնակչությունը զրկվեց ամեն տեսակի իրավունքներից, նրա պատիվը, ազատությունը, ունեցվածքն ու գույքը դարձան ռստիկանների ազատ քմահաճույքի առարկա: «Եւ եթէ այս տեղի է ունեցել այստեղ՝ Թիֆլիսում, – արձանագրում էին ՀԱՄ-ի անդամները, – դժվար չէ պատկերացնել հայերի դրութիւնը Վրաստանի գաւառներում, որոնք թողնված են սեփական բաղդին և ռոդրմաճութեանը տեղական ադմինիստրացիայի, որ սնւում և դաստիարակւում է վրաց մամուլի հայերի դեմ ուղղված բացարձակ պրօպագանդայով»²⁶:

Էթնիկ գտման «օրինական հիմունքները» նախապատրաստելու համար վրաց մամուլի և հանրային կարծիքի կողմից հայերին սկսեցին վերագրվել «բոլշևիկեան յեղաշրջման» ծրագրեր, «Վրաստանը ներսից պայթեցնելու դաւեր»²⁷: Քանի որ հայերի վիճակը Մոչիի շրջանում օրեցօր ծանրանում էր՝ տեղի ՀԱՄ-ը մի գաղտնի դիմում էր պատրաստել ուղղված Եկատերինոդարում գտնվող անգլիական զինվորական առաքելությանը՝ «խնդրելով որ միջոցներ ձեռք առնուին այս անիշխանութեան վերջ մը տալու և չէզոք գօտի յայտարարելու Մոչիի շրջանը»²⁸: Ա. Ի. Դենիկինը, սակայն, խիստ բացասաբար էր տրամադրված բրիտանացիների միջնորդության, նաև Մոչիում վերջիններիս զինված «խաղաղարարների» հայտնվելու հեռանկարի հանդեպ: «Սպիտակ» զորա-

²⁵ «ԵՊՈՒՆՅԱՆՆԵՐ» («Սաքարթվելո»), 29. XII. 1918.

²⁶ Դիմում վրաց դեմոկրատական հանրապետութեան կառավարութեան նախագահին // ՄՇԱԿ, 12. I. 1919:

²⁷ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1929, մարտ, էջ 118:

²⁸ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, հոկտեմբեր, էջ 137:

վարները անհամբեր սպասում էին այն երանելի օրվան, երբ հենց իրենք կգրավեն վիճահարույց այդ շրջանը:

Հակահայկական հիստերիան, որը ողողել էր վրացալեզու մամուլի էջերը, չէր կարող իր անմիջական հետքը չթողել նաև զինձատայողների գիտակցության վրա: «Վրաց զինվորականները, – վկայում է դեպքերի ժամանակակիցը, – դեպի հայերը վերաբերում են բաւական կոպիտ ու կասկածով. հայերին համարում են թշնամի վրաց հանրապետութեան»²⁹: Սոչիում և նրա հարակից բնակավայրերում հաճախ տեղի էին ունենում գողություններ և ավազակություններ: Կառավարության լիազոր Մ. Խոչուլավան երկրի վարչապետին հասցեագրված իր զեկուցագրում ընդունում էր հիշյալ երևույթների առկայությունը³⁰: «Ես անձամբ տեսել եմ, – գրում է նա, – հետևանքները մի շարք անթույլատրելի գործերի, հափշտակումների և կոպիտ վերաբերմունքի բնակչության նկատմամբ զինվորների կողմից»³¹:

1919 թ. հունվարի 31-ին Վերին Լոռ և Կուբանսկոյե գյուղերի հայ բնակիչների ու թալանով զբաղվող վրաց մի խումբ զինվորների միջև տեղի ունեցավ ընդհարում, ընդ որում վերջիններից մեկը թեթև վիրավորվեց և գերի ընկավ: «Գիւղացիները ազատ կ'արձակեն սարսափած զինուորը իր զէնքով, միայն կը խրատեն, որ այլևս ոտք չկոխէ գիւղի սահմանները»³²: Կարգազանց զինվորները սեփական մեղքը թաքցնելու համար միջադեպի իրական պատճառների մասին իրենց հրամանատարությանն ասել էին, թե «գիւղացիները յանկարծակի կը յարձակին իրենց վրայ»: Լուրը իմանալուն պես ավագ սպան կարգադրել էր

²⁹ «Ճորիգոն»-ի թղթակիցներից // ՀՈՐԻԶՈՆ, 4. X. 1918:

³⁰ Ըստ Ա. Հակոբյանի վկայության, «Խաչալավա բարի մարդ է, բայց անիրազեկ իր կառավարած շրջանին և դեպքերուն, կամ գուցէ անկարող մութ ուժերու դէմ: <...> Կատաղի յարձակումներ գործած է զիւտրականներու և վարչութեան չարաշահութիւններու դէմ, յատարարելով որ այսպիսով ոչ միայն Սոչին կը կորսնցունեն, այլ և Վրաստանը կը կործանուի» (տե՛ս ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, հոկտեմբեր, էջ 139):

³¹ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 116, թ. 22–27:

³² ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, հոկտեմբեր, էջ 138:

պատժիչ մի գորախումբ ուղարկել հայ խաղաղ երկրագործների դեմ, իբր, նրանց ապստամբությունը ճնշելու համար: Դեռ տեղ չհասած՝ կատաղած զինվորները համազարկով սպանել էին մի տարեց հովվի³³:

Հայ գյուղացիներն այդ պատժիչ ջոկատին թույլ չտվեցին մուտք գործել իրենց բնակավայրերը: Դրանց մատույցների մոտ իսկական ճակատամարտ տվեցին: Զենք վերցրած երկրագործներին զլխավորում էր Գաբրիել Մատիյանը: Նա դեռ պատմական հայրենիքում թուրքերի դեմ «կռիւներու մեջ եփած» մի քաջ անձնավորությունն էր³⁴: Վրաց ջոկատի և հայերի միջև ընդհարումը տևեց մի քանի օր: Այդ ողբերգական օրերին հայերը ևս զոհեր տվեցին. զինվորների ձեռքը պատանդ ընկած Ուշ-Դերե ագարակի երկու անմեղ բնակիչ ուղեկալի կողմից անողոքաբար սվինահարվել էին³⁵:

Սոչիի ՀԱԽ-ը և հայ հասարակայնությունն իրենց բողոքի ձայնը դիմումով կարողացան հասցնել Թիֆլիս՝ բրիտանական զինվորական առաքելությանը: Դրա բովանդակությունն անզլխացիները իսկույն հայտնել էին Վրաստանի կառավարությանը³⁶: Ազգակիցների պահանջատիրությանն առաջինը շտապեց նեցուկ կանգնել Վրաստանի ՀԱԽ-ը: Նրա արտահերթ նիստում որոշվել էր դիմել «կառավարութեանը խառը կօմիսիա կազմելու ու ուղարկելու տեղ, գործերը քննելու ու հարթելու համար»³⁷:

Սոչիի ՀԱԽ-ի ելույթին սատար կանգնեց նաև Էւեռների տեղական կոմիտեն: Նա նախատում էր վարչակազմին, որ բռնությունների դեմ ըմբոստացած գյուղացիներին «ճնշում է դաժանությամբ հիշեցնող ցարական ժամանակների պատժիչ արշավանքները»³⁸: Փորձելով քավել այդ մեղքերը վրաց ազգային տեղի

³³ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 9 շրջ.:

³⁴ ՀԱՅԲԵՆԻՔ, 1931, հոկտեմբեր, էջ 138:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 14:

³⁶ ՎԿՊՊԱ, ֆ. 1861, ց. 2, գ. 38, թ. 17–21:

³⁷ Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդ // ՄՇԱԿ, 9. II. 1919:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 56, թ. 7:

խորհուրդը (Մ. Խոփերիա և այլք) դիմել էր ՀԱԽ-ին հատուկ ուղերձով: «Վրաց հասարակությունը, – մասնավորապես ասված է սույն վավերագրում, – արտահայտում է իր ավստասանքը որոշ վրաց զինվորների կողմից կատարած էքսցեսների վերաբերյալ: Միաժամանակ, վրաց հասարակությունը պատվիրակների միջոցով բարեխոսել է բարձրագույն ռազմական և քաղաքական իշխանությունների առջև հայ բնակչության և զորքերի միջև հակամարտությունն անհապաղ վերացնելու մասին: Վրաց հասարակությունը հույսով է, որ բարեկամությունը հայ և վրաց եղբայր ժողովուրդների միջև չի խախտվի և առաջացած թյուրիմացություններն ու առանձին մութ անձանց սադրանքները հետագայում կկանխվեն ոգով բարեկամ երկու ժողովուրդների միացյալ ուժերով»³⁹: Շրջանում գործող կուսակցական և ազգային կազմակերպությունների արտահերթ համաժողովը ևս դատապարտել էր հաճախակի դարձած բռնությունների պրակտիկան խաղաղ բնակչության նկատմամբ և առաջ էր քաշել ռազմական գործողությունները անհապաղ դադարեցնելու մասին պահանջ⁴⁰: Այսպիսով, հայաստյաց տրամադրություններով տոգորված տարրերի սադրանքը տապալվեց, ինչը ակամա տարավ նաև Մոչխում վրաց տիրապետության անկմանը:

«Մպիտակ» զինահրամանատարները ուշիուշով հետևում էին առափնյա այս շրջանում տիրող կացությանը: Ա. Բ. Դենիկինը գրում է. «Մահմանը հատած ռուսները և առավելապես հայերը՝ հարակից գյուղերի բնակիչները, մեր առաջնային պահակակետերն էին հասցնում տեղեկություններ՝ իրենց հետ այնտեղ կատարվող խոշտանգումների մասին և օգնություն էին հայցում»⁴¹: Լսելով Վերին Լոռ և Կուբանսկոյե գյուղերի շուրջ ծավալված ընդհարման մասին, Դենիկինը ցանկանալով, իբր, դադարեցնել արյունահեղությունը, 1919 թ. փետրվարի 5-ին իրեն են-

³⁹ Նույն տեղում, թ. 6–6 շրջ.:

⁴⁰ Նույն տեղում, թ. 4–5:

⁴¹ Деникин А. И. Очерки русской смуты. В 3-х книгах. Книга третья – Вооруженные силы Юга России. М., 2005, с. 222.

թակա գորքերին հրամայեց գրավել վիճահարույց շրջանի ողջ տարածքը⁴²: Հայերի նկատմամբ «սպիտակ» գեներալների «սըրտագին» վերաբերմունքը պայմանավորված էր, թերևս, քաղաքական շահով: Նրանք նպատակ ունեին հայերի օգնությամբ գրավել Սոչին: Վրաց զինվորականության ձեռքով վնաս կրած հայկական սահմանամերձ գյուղերի հարյուրավոր բնակիչներ շտապեցին միանալ հարձակման անցած Կամավորական բանակի գորագնդին: «Սպիտակները», իրենց հերթին, աշխատեցին զինել Սոչիի, Ադլերի և Գագրայի հայերին՝ նրանց հրահրելով վրաց իշխանության դեմ: Առավել խոշոր ընդհարում եղավ Մացեստայի մոտ, որտեղ հայերը ետ մղեցին հակազորոհի անցած հակառակորդին⁴³: Ամեն կողմից օղակված վրացական կայազորները պարտադրված էին անձնատուր լինել: Դեպքերը, այնուհետև, զարգացան կայծակային արագությամբ. 1919 թ. փետրվարի 6-ին և հաջորդ երեք օրում սպիտակները ռազմակալեցին Լոռ և Բզիբ գետերի արանքում գտնվող տարածքը:

Այսպիսով՝ «սպիտակ» զորավարները հմտորեն օգտագործեցին վրացական կամայականությունների հանդեպ Սոչիի շրջանի հայության ունեցած ցասումը: Ձորավար «Չերեպով, որ հանդիսաւոր կերպով մուտք կը գործէ քաղաք և Հայոց Ազգ. Խորհրդի շէնքին առջնէն անցած ատեն բարձրաձայն շնորհակալութիւն կը յայտնէ եղբայր և քաջ հայերուն»⁴⁴: Ի դեպ, այսպես, ի հայտ եկավ, աճեց և ծաղկեց ՀՅԴ տեղի ճյուղի և սպիտակ մեծապետականների հակավրացական «գաղտնի դաշինքի» մասին առասպելը: Այդ մասին իր հուշերում վկայում է վրացիների մոտ ծառայության անցած մի ռուս սպա: «Կամավորականների գործակալները, – գրում է նա, – օգտվելով հայերի և վրացիների միջև եղած ազգային թշնամանքից, կապ էին հաստատել դաշնակցականների տեղի կոմիտեի հետ, որոնց միջոցով նախապատրաս-

⁴² «Меморандум», Добровольческой армии английскому командованию по поводу взаимоотношений с Грузией // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 5. IV. 1919.

⁴³ ՀԱՅԳԵՆԻՔ, 1931, նոյեմբեր, էջ 143:

⁴⁴ Նոյն տեղում, էջ 144:

տում էին հայերի ելույթն ընդդեմ վրացական տիրապետության: Թեպետ կամավորականները հարձակվեցին ավելի վաղ, քան բռնկվեց ապստամբությունը, հայերի ջոկատներն աջակցելով նրանց՝ հարվածեցին վրացական զորքերի թիկունքին»⁴⁵:

Վրաց մամուլը, բնականաբար, շտապեց յուրովի մեկնաբանել սույն դեպքերը: «Մենք գիտենք, – գրում է ժամանակակիցը, – հայ տարրը օգնութեան գնաց Կամաւորական զօրքերին <...> Դա դաշնակցականների ազիտացիայի չար հետևանքն է, որը նրանք մղում էին շրջանում դեպքերից առաջ և, որը ռեակցիայի ցեխը զցեց հայ զիւղացուն»⁴⁶: Վրաց պետական այրերն իրենց ելույթներում արդեն սովորական էին դարձրել Վրաստանի դեմ ՀՅԴ-ի «չար» քարոզչության մասին հեքիաթը: Նրանք այդ սուտը հորինեցին, թերևս, հայ ժողովրդի նկատմամբ սեփական բարբարոսությունների իրական դրդապատճառները քողարկելու և թաքցնելու համար: Պարզ է, որ վրաց ազգայնականները, իրենց ձախողման պատճառը «կը վերագրեն հայերուն և կը սպառնային վրեժ լուծել»⁴⁷: Նախարար Ն. Ռամիշվիլին Վրաստանի խորհրդարանի ամբիոնից պաշտոնապես Սոչիում գործող ՀՅԴ-ի ճյուղին վերագրեց Դենիկինին աջակցելու մեղքը⁴⁸: Այսպիսով, Սոչիի դեպքերը Վրաստանում առաջացրին հակահայկական քարոզչության մի նոր և խոշոր ալիք⁴⁹, որը կարող էր ունենալ շատ ավելի

---

⁴⁵ Воронович Н. В. «Зелёные» повстанцы на Черноморском побережье // Деникин-Юденич-Врангель: Мемуары, М. – Л., 1931, с. 162.

⁴⁶ «Էրթորա»-ն հայերի մասնակցութեան մասին Սոչիի դեպքերին // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 15. II. 1919:

⁴⁷ ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, նոյեմբեր, էջ 145:

⁴⁸ ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 25. II. 1919.

⁴⁹ «Սախալիտ սաքմե» պարբերականը «Վրաստանի թշնամիներ» խորագրի տակ իր խմբագրական առաջնորդում նախատում էր հայերին: «Դաշնակցականները և ոռւա էսէռները <...> իրենց ուրախութիւնը չեն էլ կարողանում ծածկել, արդարացնում են Դենիկինի դաւադրական յարձակումը և Սոչիի շրջանում հայերի համար անհրաժեշտ դարձած և սովորական դաւաճանութիւնը: Մի խօսքով, ամեն կողմից թշնամիներ: Թշնամիներ դուրսը և թշնամիներ ներսը, մեր

հեռուն զնացող հետևանքներ⁵⁰: Դարձյալ վտանգվում էր վիրահայության անդորրը, որը չէր էլ բուժել հայ-վրացական պատերազմի օրերին իրեն հասցված վերքերը: Հետևաբար, Ա. Հակոբյանը պարտադրված էր անմիջապես հերքել վրացական կողմի կեղծ մեղադրանքը: «Վրացական կառավարությունը և մամուլը, – գրում է նա, – էլի “զագովոր” տեսնի այս գործերի մեջ: Բայց պնդում ենք, որ Սոչիի Ազգ. Խորհուրդը ոչ մի կապ չունի այս պատմութեան մեջ և միայն վրաց վարչական մեքենայի ապիկարությունը և զինուորների ու պաշտօնեաների ծայրայեղ անկարգությունները առաջ բերին հրդեհ և անկում վրաց կառավարութեան՝ Սոչիի շրջանում»⁵¹:

Հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը՝ կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունների.

- ✓ Սոչիի շրջանում ՎԴՀ-ի բանակի և «կարմիր» զորքերի միջև տեղի ունեցած ընդհարման ժամանակ հայերի բռնած չեզոք դիրքը եղավ բոլշևիկյան տրամադրություններ նրանց վերագրելու պատճառը, որից օգտվելով էլ վրաց զինվորականությունը հալածում էր հայ ազգաբնակչությանը,
- ✓ կարգազանց զինվորականության ձեռքով հայերի ահաբեկումը պայմանավորված էր ոչ միայն հայատյաց տրամադրությունների տարերային արտահայտումով, այլ նաև

սեփական օջախում» (տե՛ս «ԵՍՏՆԵՆԻՆԻ ԵՎՄԵՅ» (1919, № 458) օրաթերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց թերթերից // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 18. II. 1919:

⁵⁰ Այսպես, հայերը դարձյալ հալածվեցին Կախեթիայում: «Սղնախի հայ ազգաբնակչությունը, – կարդում ենք լրագրում, – կատարելապես տերրորի է ենթարկված: Զանազան սուտ-սուտ լուրեր տարածելով Դենիկինի շուրջը և այդ կոնֆլիկտը կապելով հայ ազգաբնակչության լինել չլինելու հարցի հետ, վրացի շովինիստներն ուղղակի սպառնում են և այս խուլիզանական քայլերը անում են միլիցիայի պետը և գլարդիայի մեծը, ասելով, որ Դենիկինի գալը և “կարմիր տերրորը” հայերի դեմ միաժամանակ կը լինի» (տե՛ս Վրաստանի տեղեկություններ Կախեթիայից // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 18. VI. 1919):

⁵¹ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 25. III. 1919:

վարչակազմի դիրքորոշմամբ, որը դիտավորյալ աչքաթող էր անում այդ երևույթները՝ նպատակ ունենալով դուրս հանել հայ երկրագործներին և նրանց փոխարեն Սոչիի շրջանում վերաբնակեցնել սակավահող վրաց գյուղացիներին, ինչը, թերևս, պետք է մեղմացներ սոցիալական հակասությունները Վրաստանի ներսում,

- ✓ Վրաստանի և Հայաստանի միջև ծագած կարճատև զինաբախումը չէր կարող չանդրադառնալ նաև Սոչիի հայերի կացության վրա, որը էլ ավելի ծանրացավ,
- ✓ հայ-վրացական հարաբերությունների սրումը խիստ բացասական հետևանքներ ունեցավ նախ և առաջ հենց Վրաստանի բուն շահերի տեսանկյունից, քանզի խրախուսեց ռուս մեծապետականներին և առիթ ընձեռեց նրանց տիրել Սոչիի վիճելի շրջանին:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ
ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վրացական հանրապետության հռչակման օրը նրա հիմնադիր այրերից ամենակարկառուն դեմքը՝ Ն. Ն. Ժորդանիան, խոստանում էր, որ «մեր ազգային փոքրամասնությունները կլինեն նույնքան իրավագոր, ինչպես մեր պետության ազգային մեծամասնությունը՝ վրաց ժողովուրդը»¹: Շոայլորեն տարածվող այս խոստումները, սակայն, հայալեզու մամուլի էջերում արժանացան աչալուրջ վերաբերմունքի և խոհեմաբար պնդվեց, որ մինչև Վրաստանի հայությունը «չկազմակերպի և կանոնաւոր ու իրաւաստւ մարմինների միջոցով իրաւունքների պաշտպանելու և իրագործելու խնդիրն առաջ չտանի, այդ իրաւունքները լոկ դատարկ խօսքեր կը լինեն»²:

1918 թ. հունիսի 15-ին Թիֆլիսում գումարված ՀՅԴ-ի անդրանիկ «ոայոնական ժողովի» մասնակիցներն առաջ էին քաշում Վրաստանի հայ համայնքի մշակութային և դպրոցական կարիքները ինքնավար հոգալու անհրաժեշտության գաղափարը: Քննության առնելով վրաց պետության սահմաններում ապրող հայության սովոր գանգվածի իրավիճակը՝ ժողովը անհրաժեշտ գտավ ամենակարճ ժամանակամիջոցում ստեղծել Հայոց ազգային խորհուրդ: Նա «իր վրայ պիտի վերցնի հիմնաւորելու և կեանքի մէջ իրականացնելու Հայոց Ազգային կուլտուրական աստոնմիան Վրաստանի սահմաններում»³, – ամրագրված էր ժողովի բանաձևում:

Ինչպես հայտնի է, մինչ այդ Թիֆլիսում գործող Հայոց ազ-

¹ Տե՛ս «ՆՅՆՅԵԼԵՆ ՆՅՅԵՅ» («Մախալխո սաբմե»), 28. V. 1918.

² Տե՛ս Վրաստանի հայութեան կազմակերպումը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 9. VI. 1918:

³ Տե՛ս Ներքին տեսութիւն. Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւն // ՀՈՐԻԶՈՆ, 30. VI. 1918:

գային խորհուրդը (որի նախագահն Ավ. Ահարոնյանն էր) 1918 թ. հուլիսի 17-ին փոխադրվեց նորակազմ Հայաստանի Հանրապետության մայրաքաղաք: Առաջ եկած քաղաքական անբարենպաստ պայմաններում անհետաձգելի պահանջ և խնդիր դարձավ անհապաղ ձևավորել ազգային մեկ այլ ղեկավար օղակ, որի բացակայությունը գրեթե անմիջապես զգացնել տվեց Վրաստանի ողջ հայության համար: «Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդ»⁴ կոչված նոր կառույցը կազմակերպվեց հայկական երկու կուսակցությունների և քաղաքական այլ հոսանքների փոխադարձ համաձայնությամբ: Նրա ակունքների մոտ կանգնած էին և հիմնադիր անդամներ դարձան քաղաքական և հասարակական անվանի ու ականավոր այնպիսի գործիչներ ինչպիսիք էին՝ Մ. Հ. Պապաջանյանը⁵, Մ. Մ. Հարությունյանը⁶, Գ. Պ. Մելիք-Ղարազյոզյանը⁷, Ա. Բարխուդարյանը՝ Հայ ժողովրդական կուսակցությունից, Ն. Պ. Աղբալյանը⁸, Հ. Գ. Արղությանը (Խնաստորի Բշխան)⁹, Գ. Ա. Տեր-Ստեփանյան, Դ. Գ. Դավիթխանյանը՝ Հ. Յ. Դաշնակցությունից, Լ. Գ. Թումանյանը¹⁰, Ա. Ստամբոլցյանը, Վ. Թու-

---

⁴ Ժամանակի մամուլում և վավերագրերում կարելի է հանդիպել նաև «Վիրահայ ազգային խորհուրդ» տարբերակը:

⁵ ՀԺԿ-ի հիմնադիր առաջնորդ, նրա ԿԿ-ի նախագահ:

⁶ ՀԺԿ-ի կենտկոմի փոխնախագահ, Հ. Քաջազունու ղեկավարած կառավարության երկրորդ կազմում արդարադատության նախարար:

⁷ Հ. Քաջազունու ղեկավարած կառավարության երկրորդ կազմում լուսավորության նախարար:

⁸ ՀՅԴ-ի ականավոր գործիչ, գրականագետ, մանկավարժ, ՀՀ-ի լուսավորության նախարար (1919–1920 թթ.):

⁹ Ազգային-ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ: Հ. Գ. Արղությանի կենսագրության մեջ (տե՛ս *Ով ով է. Հայեր*, Կենսագրական հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 2005, էջ 166) նա սխալմամբ հիշատակվում է նաև որպես Վիրահայ ազգային խորհրդի նախագահ: Իրականում, լինելով նրա գործադիր մարմնի անդամ, երբեմն վարում էր այդ կառույցի նիստերը:

¹⁰ Անդրկովկասյան Սեյմի (1918), Վրաստանի Պառլամենտի (1918–1919) և Հայաստանի խորհրդարանի անդամ (1919–1920):

րագյանը՝ սոցիալիստ հեղափոխականներից, Ա. Չ. Երզնկյանը¹¹, Գ. Չ. Ղարաջյանը (Ս. Տ. Արկունեղ), Ս. Դանդուրյանը, Ս. Ղարաբեկյանը՝ սոցիալ-դեմոկրատներից: Նրանք համաձայնության եկան, որ ՀԱԽ-ի սույն աշխատակազմը կգործի օգոստոսից սեպտեմբեր, երբ նախատեսվում էր գումարել Վրաստանի ողջ հայության համագումարը¹²: Ըստ երևույթին, սա էր այն հիմնական փաստարկը, որ ՀԱԽ-ը որոշեց մերժել հնչակյանների և Հայրենակցական միությունների միության առաջարկը՝ իրենց ևս խորհրդում տեղեր հատկացնելու մասին¹³: Բացասական վերաբերմունքի արժանացավ նաև հայ «կադետների» հայցը, ինչը կասկած է հարուցում, թե սոցիալիստական գործիչները, շահարկելով ՀԱԽ-ի վերընտրության սկզբունքը, փորձում էին փոքրիշատե երկարաձգել իրենց գերակայությունն այդ կառույցում¹⁴:

ՀԱԽ-ի առաջին կազմը կայուն բնույթ չէր կրում և շուտով հիմնովին վերափոխվեց: Նրան մաս կազմող կուսակցությունները շատ հաճախ փոխում էին իրենց ներկայացուցիչներին: Հետևաբար, ՀԱԽ-ը մի քանի անգամ փոփոխություններ կրեց և՛ անհատական, և՛ քանակական առումներով: ՀԱԽ-ի գոյության տարբեր փուլերում նրա գործունեությանը մասնակից եղան նաև հայ ականավոր գիտնականներ Ե. Գ. Տեր-Մինասյանը, Ս. Ս. Մալխասյանցը, Ա. Գ. Բաբախանյանը (Լեո), Ա. Գ. Աբեղյանը, Ղ. Գ. Տեր-Ղազարյանը¹⁵:

Ինչպես նախօրոք որոշել էին ՀԱԽ-ը գումարած կուսակցությունները, նրա «գործունեության սահմանները տարածում են միայն և զլխաւորապէս ազգային կուլտուրական ատոնտ-

¹¹ Անդրկովկասյան Սեյմի և կառավարության անդամ (1918):

¹² Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ՄՇԱԿ, 3. VIII. 1918:

¹³ Տե՛ս Վիրահայ Ազգային Խորհուրդի նիստը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 17. IX. 1918:

¹⁴ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 19. X. 1918:

¹⁵ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամ (1917–1918): Կանգնած է եղել սոցիալ-դեմոկրատ հայ «սպեցիֆիկների» հոսանքի առաջացման ակունքներում:

միային վերաբերեալ հարցերի շուրջը, որոնց թոււմ ամենազլխատր տեղն է բռնում ի հարկէ մեր դպրոցական խնդիրների բարեյաջող լուծումը»¹⁶:

Վրաստանի ՀԱՄ-ի առաջին նիստը կայացավ 1918 թ. օգոստոսի 2-ին և նվիրված էր պետական դպրոցներում հայազգի աշակերտների ուսուցումը կարգավորելու նպատակին¹⁷: Հաջորդ՝ օգոստոսի 6-ի նիստում որոշվեց ՀԱՄ-ի անդամների թիվը կրկնապատկել «պարիտետի» հիման վրա: Յուրաքանչյուր կուսակցությունից նրա մեջ մտան 8-ական հոգի¹⁸: Այսպիսով, խորհուրդը պետք է կազմված լիներ 32 անդամից: ՀԱՄ-ի գործկոմի ընտրության ժամանակ ՀՅԴ-ի և սոցիալիստների (էսդեկներ և էսէտներ) հակասությունները այնպիսի կերպարանք ստացան, որ կարող էին խորհրդի տարածամ արձակման առիթ դառնալ¹⁹: Կուսակցությունները անհրաժեշտ չափով համախմբված չէին և գրեթե առաջին իսկ օրից սկսեցին նիզակներ ճոճել միմյանց դեմ, ինչը մեծապես խանգարում և խոչընդոտում էր հետագա ստեղծարար աշխատանքին: Այս առթիվ մի խելամիտ կոչ էր հրատարակված մամուլում: «Կարծում ենք, – գրված է ՀԺԿ-ի պարբերականում, – որ Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը իսկապես կըմբռնի իր առաջ դրուած խնդիրների կարևորությունը և մի կողմ թողնելով կուսակցական ներշահերի պաշտպանումը, առանց անելորդ բանակոխիների և ձգձգումների կանցնի իրական և գործնական այն աշխատանքներին, որոնց վաղուց արդէն սպասում է Վրաստանի սահմաններում պատասպարուած հայ ժողովրդի մի խոշոր հատուածը»²⁰:

¹⁶ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 10. IX. 1918:

¹⁷ Վրաստանի Հայոց Ազգ. Խորհրդում // ՀՈՐԻԶՈՆ, 4.VII. 1918:

¹⁸ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ՄՇԱԿ, 8. VIII. 1918:

¹⁹ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 1. IX. 1918:

²⁰ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 10. IX. 1918:

ՀԱՄ-ի գոյության փաստը դեռ չէր նշանակում նրա իրավական ճանաչումը: Դա պատճառաբանվում էր հանրապետական սահմանադրության բացակայությամբ, որը և պետք է որոշեր վրաց պետության ու ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցչական մարմինների փոխադարձ լիազորությունները: Հետևաբար, վրացի պաշտոնյաների քնահաճույքին էր մնում՝ փոխհարաբերություններ ունենալ ՀԱՄ-ի հետ, թե անպատասխան թողնել նրա դիմումները: Իրավիճակը մի փոքր շտկվեց, երբ 1918 թ. սեպտեմբերի 16-ին վարչապետ Ն. Ն. Ժորդանիան ոչ պաշտոնապես ճանաչեց ՀԱՄ-ը: Ողջունելով իր մոտ այցելած հայ համայնքի լիազորներին՝ նա, մասնավորապես, վստահեցրեց, որ իր «կառավարությունը համահաւասար և արդարացի կերպով է վերաբերուելու իր տերրիտորիայի վրայ ապրող ազգաբնակիւթեան, առանց ազգային խտրականութեան» և որ վարչական մարմիններն այլևս չեն անտեսի ՀԱՄ-ը²¹: Հետագայում, սակայն, վերջինիս անդամներն արձանագրեցին, որ «Հայոց Ազգային Խորհուրդը հանդուրժելի է լոկ տարբեր տեսակի մասնավոր հարցերի վերաբերյալ բարեխոսություններ կատարելու համար, միջնորդություններ, որոնք ոչ մեկի վրա ոչ մի պարտավորություն չեն դնում»²²:

ՎԱՄ-ը որոշում կայացրեց իր կազմում ընդգրկել նաև Վրաստանի ազգային փոքրամասնությունների լիազորներին: Խորհրդարանում հայ համայնքի ներկայացուցչության կարևոր հարցին, անշուշտ, անդրադարձ եղավ ՀՅԴ-ի կուսակցական մամուլում: Այսպես, կարծիք հնչեց, որ «մեր ներկայացուցիչները միշտ պիտի <...> հեռու լինելով անպատասխանատու օպպոզիցիայի դերից, պիտի գործակցեն բոլոր այն տարրերի հետ, որոնք իրենց հերթին հեռու լինելով նեղ ազգայնական քաղաքականությունից, անվերապահ կերպով պաշտպանում են Վրաստանի

²¹ Տե՛ս Քրոնիկոն // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 17. IX. 1918:

²² MEMORANDUM, Учредительному Собранию о Национальном Самоуправлении армян в Грузии [Тифлис, 1921], с. 25–26.

դեմոկրատիայի շահերը...»²³: Այս գաղափարը, մեր կարծիքով, լրացնում է մեկ այլ միտք, որը խնդրո առարկա հարցն ավելի ընդգծված է բացահայտում. «Մենք մեր պատգամավորներին ուղարկելով Վրաստանի պառլամենտ՝ հրահանգում ենք <...> գործոն մասնակցությամբ շինարար աշխատանք կատարել իբրև հավասար, ազատ ու հարազատ քաղաքացիներ ուժեղ վրացական դեմոկրատական հանրապետություն ստեղծելու համար...»²⁴:

Գրեթե մեկ ամիս պահանջվեց, որ ՀԱԽ-ը կազմող կուսակցությունների միջև որոշակի փոխհամաձայնություն ձևավորվեր վրաց խորհրդարան գործուղվող անձանց մասին: ՎԱԽ-ում աշխատանքի համար լիազորվեցին ՀԱԽ-ի անդամները՝ սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Ա. Երզնկյան, Մ. Փիրումյան, Ա. Իվանյան, դաշնակցականներ՝ Զ. Զորյան, Դ. Դավիթխանյան, Տ. Ավետիսյան, սոցիալիստ հեղափոխականներ՝ Լ. Թումանյան, Ն. Թարխանյան և ՀԺԿ-ի ներկայացուցիչներ՝ Պ. Դոլուխանյանն ու Ա. Բարխուդարյանը²⁵: 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ին նրանք ներկայացան խորհրդարան և ճանաչվեցին որպես նրա իրավագոր անդամներ: Գործընկերների անունից ՎԱԽ-ի պատգամավորներին ողջունեց Դ. Գ. Դավիթխանյանը, որն ի միջի այլոց ասաց. «Մենք Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչներն ենք, բայց եկել ենք այստեղ ոչ թե միայն մեր ազգային-կուլտուրական շահերը պաշտպանելու, այլև Ձեզ հետ միասին լծվելու և մեր փոքրիկ ազատ հայրենիքի - Վրաստանի բարօրության համար աշխատելու»²⁶: Խորհրդարանի բարձր ամբիոնից հնչած այս խոսքերը դահլիճի կողմից դիմավորվեց որոտալից ծափահարություններով: Վրաց կուսակցական մամուլը նույնպես ջերմորեն ողջունեց հայ պատ-

²³ Տե՛ս ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 24. IX. 1918:

²⁴ Տե՛ս ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 29. IX. 1918:

²⁵ Տե՛ս ՀՈՐԻԶՈՆ, 27. IX. 1918:

²⁶ Տե՛ս Վրաց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 5. X. 1918:

զամավորներին²⁷: Վերջիններիս առջև, սակայն, դրվել էին մի շարք սահմանափակումներ: Այսպես, օրինակ, արգելվել էր նրանց մասնակցությունը օրենսդիր մարմնի տարբեր տեսակի հանձնաժողովներում²⁸: Խորհրդարանում հայ համայնքի լիազորները չպահպանեցին կազմակերպչական միասնականությունը. ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչները հանդես եկան պատգամավորական առանձին խմբի ստեղծման նախաձեռնությամբ²⁹:

Վրաց խորհրդարանում հայ համայնքի ներկայացուցչությունից պահանջվում էր գործի դնել իր ողջ ներուժը, որպեսզի բեկում մտցնի մտահոգիչ և անբարենպաստ այն խնդիրների խմորումների մեջ, որոնք արդեն թանձրացել էին Վրաստանի սահմաններում մշտապես բնակվող կամ իրադարձությունների բերումով այնտեղ հայտնված հայերի գլխին: Առաջին հերթին դա վերաբերում էր գաղթականությանն օգնելու հարցին: 1918 թ. հունիսի սկզբին Ջավախքի հայ բնակչությունը՝ շուրջ 80-90 հազ. մարդ, փրկություն փնտրելով թուրքական յաթաղանից, գաղթեց դեպի Բակուրիան և Ծալկա³⁰: Վրացական կառավարությունը,

---

²⁷ Տե՛ս «Եռօրե ժողով» («Սաքարթվելո»), 4. X. 1918. Նաև՝ «ՅՌՕՁ» («Շրոմա»), 4. X. 1918.

²⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 19:

²⁹ Տե՛ս ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 18. X. 1918:

³⁰ 1917-ի դեկտեմբերից 1918-ի հունիսն ընկած ժամանակահատվածում Ջավախքի հայությունն ինքնապաշտպանական կոիվներ էր մղում ինչպես Օսմանյան Թուրքիայի, այնպես էլ նրա փոքր եղբայրների՝ տեղական թուրք-թաթարների դեմ (մանրամասն տե՛ս Մանույան Ա. Մ. Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992): Վրաց քաղաքական վերնախավը, որը Ջավախքի նկատմամբ մեծ հավակնություններ ուներ և այն վերածնված Վրաստանի անբաժանելի մասն էր համարում, գործնական ոչ մի օգնություն ցույց չտվեց գավառի պաշտպաններին և, կարծես, ընդառաջ էր գնում օսման նվաճողների ծրագրերին: Վրաց գործիչները փորձում էին իրենց «ազգային գործերը» կարգավորել հայերի հաշվին: 1918 թ. հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված վրաց-թուրքական պայմանագրի համաձայն Ախալքալաքի գավառը անցավ Թուրքիայի ձեռքը: Գերմանական

սակայն, թույլ չտվեց ջափախքահայ գաղթականությանը տարածվելու դեպի իր երկրի խորքերը. նրանց տեղաշարժը սահմանափակվեց հատուկ արգելագծով³¹:

կողմը, սակայն, չէր ճանաչում Բաթումի տխրահռչակ «հաշտությունը», քանզի Օսմանյան կայսրությունը նվաճեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով չնախատեսված մարզեր: Ենթադրվում էր, որ մինչև նոր խորհրդածոռոկվը, վիճելի տարածքների հարցը առկախ էր մնալու: Այսպիսով, վրաց առաջնորդները, որոնք վայելում էին Գերմանիայի բազմակողմանի հովանավորությունը, Ջավախքի հարցի լուծումն ապագայում ևս տեսնում էին հոգուս Վրաստանի: Իսկ մինչ այդ, կարծես, նրանց շահերից էր բխում Ախալքալաքի գավառի հայաթափումը, քանզի վրաց գործիչները առաջացած գրեթե բոլոր հարցերը դիտում էին տարածքային վեճի տեսակետից: «Մի պարզ ու որոշակի քաղաքականություն է վարում վրաց կառավարությունը դեպի հայկական տարրը Ախալքալաքի, Ախալցխայի շրջաններում: Նա ձգտում է սահմանների վեճի լուծումը այս կամ այն միջոցով՝ ամեն տեսակի խոչընդոտներ ու արգելափակումներ ստեղծելով գաղթականությանը այնպիսի վիճակի մեջ դնել, որ ոչ մի գաղթական կենդանի չմնա, ու այդպիսով խնդիրը լուծված կլինի...», – եզրակացնում էր ժամանակի մամուլը (տե՛ս *Վրաստանի Միջազգեսորը* // ԱՇՆԱՍԱԻՈՐ, 2. XI. 1918):

³¹ Վրաց արմատական ազգայնականների շաբաթաթերթը, էլ ավելի սաստկացնելով հասարակայնության մեջ օր օրի թանձրացող տագնապալից տրամադրությունները, պնդում էր՝ «Եթե մեր կառավարությունը թույլ տա փախստականներին իրանց համակենտրոնացման բանակատեղերը թողնել ու տեղավորվել գյուղերում – Վրաստանն այսօր կամ վաղը Հայաստան կհայտարարվի» [«კლდე» («Կղե», 4. X. 1918, № 5) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Վրաց կեանք* // ՀՈՐԻ-ՋՈՆ, 25. X. 1918]: «Թերևս ավելի մեծ պատուհաս են դառել, – գրում էր ժամանակի մամուլը, – խեղճ գաղթականների գլխին տեղումս եղած քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնյաները և մանավանդ դրանց ստորադրյալ հասարակ ծառայողները: Հանրապետության կառավարությունը որոշ նպատակով արգելել է գաղթականներին Վրաստանի ներսն անցնելը: Առանց որոշիչի ոչ որի թույլ չի տրվում երկաթուղի նստելու: Այդ բանն սկսեց ծառայել որոշ մարդկանց համար որպես հեշտ հարստանալու միջոց և եկամտի խոշոր աղբյուր: Հայտնի է, որ գաղթականության տենչանքն է Թիֆլիս և Հյուսիսային Կովկաս անց-

Ինչպես հայտնի է, վրացական կառավարության հայտարարության համաձայն Թիֆլիսի ամբողջ նահանգը և, բնականաբար, Ախալքալաքի գավառը Վրաստանի անբաժան մասն էր: Հետևաբար, այդ գավառի բնակիչները պիտի համարվեին Վրաստանի Հանրապետության քաղաքացիներ: Վրաստանում Հայաստանի գործերի հավատարմատար Արշակ Ջամայանն արդարացիորեն նշում էր, որ «Ախալքալաքի և Հայկական Բորչալուի հայ բնակիչներին վրաց հանրապետության քաղաքացի չէին նկատում, այլ անցանկալի եկվորներ, որոնց մասին հոգալը իրենց պարտականությունը չէին համարում»³²: Դրանով իսկ, վրաց կառավարությունը հրաժարվեց որևէ աջակցություն ցույց տալ հայ գաղթականներին³³:

նելը: Եվ ով միջոց է ունեցել՝ արդեն գնացել է: Քաղաքի [իմա՝ Ախալքալաք – Բ. Մ.] 6 հազար բնակիչներից մնացել են մոտ 300 հոգի, իհարկե բոլորն էլ աղքատ և թշվառ: Գնացել, հեռացել են այստեղից և հարուստ գյուղացիներից շատերը» (տե՛ս Գյուլգայան Խ. *Գաղթականության վիճակը* // ՀՈՐԻԶՈՆ, 10. VII. 1918): Այսպիսով՝ գաղթականության այս ունևոր և ճարպիկ մասը կաշառք բաժանելով կարողացավ Թիֆլիս անցնել: Ջանազան արգելքներ հաղթահարած հայ փախստականներին, որոնք հասել էին Վրաստանի մայրաքաղաք, Նավթլուղ կայարանում, սակայն, ձերբակալում էին և բռնությամբ վերադարձնում Բակուրիանի անտառներում գտնվող մյուս գաղթականների մոտ: Վարչապետ Ն. Ժորդանիայի կարգադրությամբ թույլատրվեց արգելափակող զծից դուրս փոխադրել միայն 305 որբ երեխա (տե՛ս *Նամակներ խմբագրություն* // ՀՈՐԻԶՈՆ, 25. VII. 1918): Այդուհանդերձ, պետք է նկատել նաև, որ Ջավախքի հայ գաղթականության գերակշիռ մասը սահմանազլխին պահում էր ոչ այնքան վրաց իշխանությունների անկատար ու անկանոն վարչական վերահսկումը, որքան հարազատ օջախներն օր առաջ վերադառնալու հույսը և տենչանքը (տե՛ս **Майлян Б. В.** *Краткий очерк изгнания армян из Джавахка в 1918 году* // Седьмая годовичная научная конференция Российско-Армянского Университета. Сборник научных статей. Ер., 2013, с. 77-83):

³² ՀԱՅԳԵՆԻՔ, 1928, ապրիլ, էջ 90:

³³ 1918 թ. հուլիսի 2-ին Վրաստանի ՆԳՆ-ին կից ստեղծվել էր Մամգյետ-Մեխիսթիայից և Ջավախքից եկած փախստականների գործերով

Երկար մտորումներից հետո ՀԱՄ-ի անդամները, ի վերջո, համաձայնեցին իրենց ուսերի վրա վերցնել հայ գաղթականների

գբաղվող «կոմիտե»: Այդ կառույցին հասկացնելով 185 հազ. ռուբլի նպաստ վրաց կառավարությունն այդպիսով իր մարդասիրական առաքելությունն ավարտված համարեց և մի կողմ քաշվեց [տե՛ս **Владимир Ш. Вопросы грузино-армянских взаимоотношений в политической мысли Грузии (1918–1920)**. Тбилиси, 1999, с. 87, 90]: Ըստ այդմ, որոշվեց «հայտարարել [Թիֆլիսի] քաղաքային ինքնավարությանը և հայոց ազգային խորհրդին, որ կառավարությունն այլևս ի գորու չէ միջոցներ հատկացնել քաղաքային ինքնավարությանը գաղթականների ֆինանսական օգնության համար և առաջարկում է դիմել բարեգործական տարբեր տեսակի հիմնարկներին և ունևոր մարդկանց» (տե՛ս «*ցրտոծա*») [«Էրթոբա», 11. VII. 1918]: 1918 թ. օգոստոսին Վրաստանում գաղթականների ընդհանուր թվաքանակը կազմեց 150 հազ. մարդ (տե՛ս **ՀՈՐԻՁՈՆ**, 11. X. 1918): Այդ թվում՝ 120 հազ. հայ, 15 հազ. հույն և 11 հազ. վրացի: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանից գաղթած 7–8 հազ. հայ փախստականներին, ապա վրաց իշխանությունները նրանց մեծ մասին բռնի դուրս էր հանել սահմանամերձ Ալազան գետի մյուս ափը՝ հազարավոր անմեղ ու անօգնական մարդկանց դարձնելով թուրք արյունարբու խուժանի կոտորածի առարկա (տե՛ս *Նուխու և Արեշի գաղթականների վիճակը* // **ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ**, 11. IX. 1918): Վրացական կողմը չէր կարող չգիտակցել, որ իր երկրի վարչակազմի որոշ ներկայացուցիչների արարքները անմարդկային բնույթ են կրում: «Չենք կարող ծածկել, – գրված է կառավարական լրագրի էջերում, – որ այժմեան ընդհանուր դժբաղդուրթեան ժամանակ վերջերս մեր և հայերի միջև բարի յարաբերութիւնները զգալի կերպով խախտեցին» [«*Նախարարացեալ ճեքնջեղօյա*»] («Մաքարթվելուս Ռեսպուբլիկա», 1918, № 59) թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Վրաց կեանք* // **ՀՈՐԻՁՈՆ**, 9. X. 1918]: Իսկ իշխող կուսակցության պաշտոնաթերթը կառավարությունից պահանջում էր անդդվելի մնալ: «Վրաստանի հանրապետությունը մի բարեգործական ընկերություն չէ», – գրում էր նա և կոչ էր անում անտեսել հարևանի դժբախտությունը («*ցրտոծա*») [«Էրթոբա», 1918, № 217] թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս *Վրաց կեանք* // **ՀՈՐԻՁՈՆ**, 13. X. 1918):

օգնության և խնամատարության հոգսը³⁴: 1918 թ. սեպտեմբերին, Ա. Ջամալյանի գիտությանը, ՀԱԽ-ը որոշեց իրեն ենթարկել մինչ այդ Թիֆլիսում գործող Հայ գաղթականական կազմակերպությունների գլխավոր խորհուրդը: Սույն կառույցը ստացավ ՀԱԽ-ի գործկոմին ենթակա բաժանմունքի կարգավիճակ³⁵: Շուտով, սակայն այդ հաստատության ղեկավարը՝ Հ. Գ. Արդուրյանը, ստիպված էր խոստովանել, որ հատկացված «միջոցները խիստ սահմանափակ են և սպառվելու վրա»³⁶: Ըստ նրա զեկուցագրի, «գաղթականների միայն 50 տոկոսին օրական մեկ ու կես ֆ[ունտ] հացով օգնելու համար հարկավոր է ամսական 4 միլիոն ռուբլի»³⁷: ՀԱԽ-ը վրաց կառավարությանը դիմումներ է հղել հայ գաղթականների կացությունը թեթևացնելու խնդրանքով³⁸: Այդ հայցերը, սակայն, գործնական որևէ նշանակություն և հետևանքներ չունեցան:

ՀԱԽ-ը չկարողացավ (ստեղծված պայմաններում չէր էլ կարող) հանդես գալ գաղթականական գործի համակարգողի դերում: Բարեգործական այն մեթոդները, որոնք կիրառում էին ՀԱԽ-ը, Գովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը և գաղթականներին նպաստ հատկացնող սակավաթիվ այլ կազմակերպությունները, խիստ անբավարար և տկար գտնվեցին. փրկվեց գաղթականների միայն մի որոշ մասը: Այսպիսով, պետք է փաստել, որ ՀԱԽ-ի համար տասնյակ հազարավոր գաղթականների մասին հոգալու գործը եղավ իր համեստ ուժերից և հնարավորություններից վեր: Ըստ ախալքալաքցիների հայրենակցական

³⁴ Տե՛ս Վիրահայ Ազգային Խորհուրդի նիստը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 17. IX. 1918:

³⁵ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 25. IX. 1918: Նաև՝ Գաղթականական բաժնում // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 27. XI. 1918:

³⁶ Տե՛ս Խորհրդակցություն հայ որբերի պահպանության հարցի մասին // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 5. X. 1918:

³⁷ Տե՛ս Թիֆլիսի հասարակության ներկայացուցիչների ժողովը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 8. XI. 1918:

³⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 8, թ. 76-77 շրջ.:

միության վարչության փոխնախագահ Գր. Պապոյանի կարծիքի, «այն օգնությունը, որ ցոյց է տալիս Վիրահայ Ազգային Խորհրդի գաղթականական բաժինը <...> աննշմարելի է և ունի ձևական բնույթ, իրականօրէն ոչ մի օգուտ չի տալիս գաղթականութեան, որովհետև այնտեղ, ուր պահանջում է տասնեակ միլիոններ, Ազգային Խորհուրդը հնարաւորութիւն ունի ծախսելու միայն մի քանի հարիւր հազար ռուբլի»⁴⁰: Գաղթականների հսկայական ալիքը, որը ողողել էր Բալկանյան անտառները, Օալկայի բարձունքները և նույնիսկ Թիֆլիսի փողոցները⁴¹, պահանջում էր պետական հոգածություն⁴²: Վերջինիս բացակայության պարա-

⁴⁰ Տե՛ս *Մխալքալարի գաւառի հայ գաղթականութեան համար* // ՆՈՐ ՀՈՐԻԶՈՆ, 18. XII. 1918:

⁴¹ Ըստ «Թիֆլիսի քաղաքային գաղթականական բաժանմունքի կառավարիչ [Օ.Ս.] Բուկչտեյնի» քաղաքային վարչությանը տված զեկուցումից երևում է, որ անցյալ տարվա մինչև հունիսի 10-ը Թիֆլիս են եկել մոտ 40000 գաղթական, որոնցից 30 հազարը հովանավորվել են քաղաքային ինքնավարության կողմից, իսկ մնացած 10000-ը որևէ կերպ տեղավորվել է քաղաքում ու ապրել իրենց միջոցներով: Իսկ այն օրվանից (հուլիսի 17-ին), երբ կառավարությունը դադարեցրեց գաղթականներին նպաստ տալ, նրանցից 6 հազար հոգի տեղավորվեցին 300-րդ վերստում, 1500 հոգի քաղաքային հանրակացարանում, իսկ մնացածը ինքնազուլի որևէ կերպ տեղավորվեց քաղաքում: Ներկայումս թեև քաղաքից հեռացողներ չեն եղել, բայց գաղթականների թիվը պակասել է հունիս ամսվա համեմատությամբ: Գաղթականների պակասելը եղել է նրանց մահացության հետևանքով, որի պատճառն եղել են վարակիչ հիվանդությունները և սովը: Այսպես, հունիսի 1-ից մինչև հունվարի 1-ը, այսինքն 7 ամսվա ընթացքում, Թիֆլիսում մեռել են 7-8 հազար գաղթական: Մնացած գաղթականներին ներկայումս օգնություն են ցույց տալիս քաղաքային, հայկական, ամերիկական և հունական գաղթակ[անական] մարմինները» (տե՛ս *Գաղթականների վիճակը Թիֆլիսում* // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 14. I. 1919): ՀԱԽ-ը իր համեստ միջոցներից հացով էր ապահովում օրական 21 հազ. կարիքավոր գաղթական (տե՛ս *Քրոնիկոն* // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 27. III. 1919):

⁴² Վրաց էսեռների պարբերականը նախատում էր կառավարությանն անսասան անտարբերության համար՝ հատկապես հայ գաղթա-

գայում այլ տեսակի միջոցառումները, մեղմ ասած, իրական չէին: Այդպես էլ չհաջողվեց հիմնովին և լիակատար կարգավորել գաղթականության սենդի մատակարարման ու բժշկասանիտարական սպասարկման խնդիրները, ինչը նրանց միջավայրում զանգվածային մահացության պատճառը դարձավ: 1918 թ. հունիսից նոյեմբեր Բակուրիանի անտառներում սովից ու համաճարակներից մահացավ ավելի քան 18 հազար մարդ: Գրեթե նույնքան զոհ տվեցին Ծալկայի շրջանում ապաստանած հայ գաղթականները⁴³:

Այս աղետը, անշուշտ, ոչ միայն ձախողող քաղաքական պայմանների հետևանքն էր, այլ նաև ուներ որոշակի հեղինակ ու հասցեատեր: ՀՅԴ-ի թիֆլիսյան մամուլն ամբողջ մեղքը բարդեց վրաց իշխանությունների վրա: Վերջիններս վերին աստիճանի վիրավորական համարեցին այդ մեղադրանքները և, հետևաբար, ժխտողական դիրք բռնեցին⁴⁴: 1918 թ. նոյեմբերի 8-ին խորհրդա-

---

կաններին չօգնելու հարցում: «Փախստականներին աջակցութիւն տալը չէ վերաբերում միայն մի որևէ ազգին, – գրում է վրաց մեկնաբանը, – այլ ամենից առաջ դա պետութեան գործն է: Ճիշտ է, փախստականների ահագին մեծամասնութիւնը հայեր են, սակայն դրանից չպետք է ամեննին այն եզրակացութիւնը հասնել, թէ իբր մենք իրաւունք ունենաւաւելու. “наша хата съ краю” <...> Մարդկային պարտաւորութիւնները պահանջում են, որ մեր կառավարութիւնը անյապաղ խառնւի այդ գործում: Հանրապետութիւնը պարտաւոր է իր փոքր միջոցների մի մասը փախստականների դրութեան թեթևացնելու յատկացնել, բայց այդ բաւական չէ. *անհրաժեշտ է հասարակական լայն աջակցութիւնը* (ընդգծ. «Շրոմա»-ի) և այդ գործը պետք է յանձնն առնէ մեր կառավարութիւնը» («ՁԵԹ» [«Շրոմա», 1918, № 4] թերթից արտատպւած հոդվածը տե՛ս *Հայ փախստականներին պետք է օգնել!* / ՀՈՐԻԶՈՆ, 10. VIII. 1918): Մարդասիրական և խելամիտ այդ կոչը, սակայն, մնաց միայն «ձայն բարբառոյ յանապատի»:

⁴³ Մելքոնյան Ա. Ա. *Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, էջ 294:

⁴⁴ Վրացական կողմը սադրիչ համարեց նման ելույթները հայալեզու մամուլում. «Հորիզոն» պարբերականի լույս ընծայումն՝ արգելվեց (տե՛ս ՄՇԱԿ, 12. XI. 1918): Այս միջադեպին վրաց ազգայնականների օրաթեր-

րանում այս հարցին նվիրված բուռն քննարկում տեղի ունեցավ⁴⁵: Վրաց պատգամավորները, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, միասնականություն դրսևորեցին և նախահարձակ եղան, ինչը չի կարելի ասել հայ համայնքի ներկայացուցիչների մասին: Ախալքալաքցիների հայրենակցական միության վարչության քարտուղար Պ. Գ. Աբեյանն ահա այսպես էր մեկնաբանել խորհրդարանում հարցի քննարկումը: «Շատ ցավալի է, – գրում է նա, – որ վրաց պառլամենտի հայ անդամների ոչ մի արդարացում չգտնող անպատրաստ լինելն այդ հարցում, արգելք եղավ ճշմարտության երևան չգալուն»⁴⁶:

թը շտապեց նվիրել մի զավեշտալի մեկնաբանություն. «Օտարների ձեռքով հրատարակված լրագիրները մեղավոր են նաև այն ժամանակ, երբ լավ բաներ են գրում մեր կառավարության մասին: Նրանք ոչ մի իրավունք չունեն մեր ներքին գործերի մեջ խառնվելու» (տե՛ս «ԵՊՅՆՅՆՅՆՅՆ») («Սաքարթվելո»), 19. XI. 1918):

⁴⁵ Տե՛ս ՄՇԱԿ, 12. XI. 1918, նաև՝ 13. XI. 1918, նաև՝ 14. XI. 1918:

⁴⁶ Նա արդարացի ցասումով հավելում է, որ «Ախալքալաքի Հայրենակցության Վարչությունը պառլամենտի այդ նիստից մոտ 10 օր առաջ դիմել էր Վիրահայ Ազգային Խորհրդին և առաջարկել, որ [զաղթականների տեղաշարժվելու] սահմանափակումների հարցը պառլամենտի հայ անդամների միջոցով հարցապնդման առարկա դառնա: Վիրահայ Ազգային Խորհուրդը ոչինչ չարեց» (տե՛ս *Ներքին տեսություն՝ Փախստական հարցի առթիվ* // ՆՈՐ ՀՈՐԻԶՈՆ, 4. XII. 1918): Կարծում ենք, այս տողերին կարելի է նաև հավելել, որ հիշյալ պահին ՀԱԽ-ն ամբողջությամբ դեռ չէր հաղթահարել իր ձևավորման գործընթացը: Նրա կուսակցական խմբակցությունների միջև գոյություն ունեին քաղաքական տարամբժ լուրջ տեսակետներ և հայացքներ: Ինչպես հայտնի է, 1918 թ. հոկտեմբերին առանձնակի սուր կերպարանք ստացավ Հայաստան – Վրաստան տարածքային վեճը, որի շուրջ արդեն տեղի էր ունեցել վրաց խորհրդարանի բուռն նիստ: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ հայ պատգամավորները խուսափում էին լրացուցիչ լարվածություն հաղորդել հայ-վրացական հարաբերություններին, քանզի վրացական կողմը նրանց ցանկացած ելույթին պատասխանում էր կտրուկ և ծայրահեղ բովանդակություն ունեցող ճառերով: 1918 թ. Դեկտեմբերի 17-ին էլ տեղի ունեցավ միջադեպ, երբ Հայաստանի կառա-

Այս մեկնաբանությունը կարելի է վերագրել նաև 1919 թ. փետրվարի 21-ին ՀԱԽ-ում տեղի ունեցած քննարկմանը: Այդ օրը պարզվեց, որ «վերջին 4 ամսուայ ընթացքում Ծալկայի 25000 գաղթականների համար ուղարկուել է ընդամենը 200 փ[ութ] ալիւր, 50 փ. շաքար և 200 հազար ո[ւրբլի] դրամ, որից 150 հազար ո. ծախսուել է ծառայողների տոճիկների վրայ»⁴⁷: Բակուրիանում ՀԱԽ-ի լիազոր նշանակված Ա. Թորոսյանը, Ծալկայում՝ Ա. Տեր-Գրիգորյանն ապաշնորհ գտնվեցին, նաև զբաղվեցին գաղթականների համար նախատեսված օգնության յուրացումով⁴⁸: Դրանից զատ բացահայտվել էին խոշոր այլ չարաշահումներ, որոնց մեջ մեղադրվող անձանց նկատմամբ ՀԱԽ-ը իր գործկոմիսն հանձնարարեց քննություն կատարել⁴⁹: Սակայն որևէ հետևություն այդպես էլ չարվեց, և, ըստ Պ.Գ. Աբեյանի, չարագործները «Վիրահայ Ազգային խորհրդում նստած քրիստոնյաների կողմից նույնիսկ հանդիմանության խոսքի չարժանացան...»⁵⁰: Այս մտահոգիչ իրողությունը, բնականաբար, չէր կարող նպաստել ՀԱԽ-ի հեղինակության ամրապնդմանը:

վարության դեմ վարչապետ Ն. Ժորդանիայի ճառը ողջունող դահլիճի բուռն ծափահարություններին չմիացան հայազգի պատգամավորները: Նրանց հասցեին վիրավորանքներ հնչեցին, ոմանք էլ բռունցքներով հարձակվեցին ՅՅԴ-ի խմբակցության անդամների վրա (տե՛ս Վրաստանի պառլամենտում դաշնակցական պատգամատորների բողոքը // ՆՈՐ ՀՈՐԻՉՈՆ, 18. XII. 1918):

⁴⁷ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 23. II. 1919:

⁴⁸ Տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա. *Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, էջ 294:

⁴⁹ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 23. II. 1919:

⁵⁰ Տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա. *Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին*, էջ 482:

ՀԱԽ-ի գանձարկղը մշտապես հիմնովին դատարկ էր լինում⁵¹: ՀԱԽ-ի ՀՅԴ-ի խմբակցությունը ֆինանսական կարիքները հոգալու համար առաջարկեց վիրահայ հասարակության վրա պարտադիր տուրք դնել, «հիարկե համապատասխան օրինագիծ մտցնելով վրացական պառլամենտ: Իսկ մինչև այն՝ անհրաժեշտ է միանվագ տուրք ժողովել հայ հարուստներից»⁵²: Մոցիալիստական խմբակցությունները կողմ արտահայտվեցին այդ առաջարկին: ՀԺԿ-ի ներկայացուցիչները, սակայն, առարկեցին: Նրանք կտրուկ հայտարարեցին, որ «կողմնակից լինելով պառլամենտով անցկացրած ստիպողական թե՛ միանվագ և թե՛ մշտական տուրքին <...> ո՛չ մի ձևով և ո՛չ մի նկատառումով, չէ կարող համաձայնել այլ կերպ բռնություն գործ դնելու քաղաքացիների վրա»⁵³: ՀԺԿ-ի մտահոգությունը, սակայն, անտեղի էր, քանզի վրաց իշխանությունները պատրաստ չէին գործնականում ամրապնդել և ուժեղացնել երկրի հայ համայնքի միասնականությունն անձնավորող կառույցը: Ուստի, Վրաստանի խորհրդարանում չէր քննարկվել ՀԱԽ-ի ֆինանսավորման եղանակը⁵⁴:

Վրաստանում հայ գաղթականության կարիքները հոգալու համար Հայաստանի կառավարությունից դրամ ստանալու նպատակով ՀԱԽ-ը Երևան գործուղեց երկու լիազոր⁵⁵: Հայոց կառավարությունը, սակայն, նախընտրեց Թիֆլիսում ստեղծել իր ինվաստարության նախարարությանը ստորադաս հատուկ ներկայացուցչություն, որին և հանձնարարեց «դեմոկրատական հանրապետությունում» գտնվող բոլոր հայ գաղթականների և որբ երեխաների հետ կապված գործերի տնօրինումը: 1919 թ. մարտի

⁵¹ Վիրահայ Ազգ. Խորհրդի ֆինանսական կացութիւնը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 28. III. 1919:

⁵² Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 10. XII. 1918:

⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 144, թ. 14 շրջ.:

⁵⁵ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 21. III. 1919:

27-ին այդ կառույցի գլուխ կարգվեց Վրաստանի ՀԱՄ-ի անդամ Դ. Գ. Դավիթյանյանը⁵⁶:

1918 թ. դեկտեմբերի 20-ին, Վրաստանի և Հայաստանի միջև զինված բախման օրերին, ՀԱՄ-ի գործունեությունը կասեցվեց: Վրաց կառավարության ձեռնարկած քայլերի պատճառով գաղթականական գործերով զբաղվող մարմինները զրկվեցին նրանց օգնելու իրական հնարավորությունից: Կնքվեց ՀԱՄ-ի համապատասխան բաժինը, առգրավվեց նրա ողջ գույքը, ձերբակալվեցին գավառներում աշխատող լիազորները: Բռնագրավման ենթարկվեցին Բորժումի, Բակուրիանիի և այլ շրջաններում գտնվող հացի, շորեղենի ու դեղորայքի պահեստները⁵⁷: Մինչ օրս վրաց պատմաբաններից ոմանք շարունակում են կրկնել ազգայնականների ժամանակի բարբառանքները, թե, իբր, ՀԱՄ-ը վրաց հանրապետության դեմ դավադիր ծրագրեր է մշակել⁵⁸: Այնինչ, Վրաստանի ՆԳ նախարարը խորհրդարանում խոստովանել էր, որ վրաց պետության հանդեպ ՀԱՄ-ը լոյալ է եղել և մասնակցություն չի ունեցել որևէ դավադրության մեջ⁵⁹:

Վրաց-հայկական այս հակամարտության առաջին իսկ օրերին, կողմերին հաշտեցնելու նպատակով, ՀԱՄ-ը դեպքերին միջամտելու փորձ կատարեց, որի համար լիազորվեցին Ա. Հ. Երզնկյանը, Լ. Գ. Թումանյանը և Պ. Մ. Դոլուխանյանը: Նրանց միացավ նաև Հայաստանի Խորհրդի անդամ Գ. Տեր-Օհանյանը: Թեպետ պատվիրակությունը նախապես ստացել էր Վրաստանի կառավարության համաձայնությունը՝ Լոռի-Տաշիրում բախման դեպքերի վայրը մեկնելու համար, սակայն, Եկատերինենֆելդ (այժմ՝ Բոլնիս) բնակավայրի մոտ վրաց «զվարդիականները» նրանց ճանապարհը կտրեցին և պահանջեցին ետ դառնալ⁶⁰:

⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 139, թ. 144:

⁵⁷ Տե՛ս Գաղթականությունը // ՅԱՌԱՋ, 18. I. 1919:

⁵⁸ Տե՛ս Вадачкория III. Նշվ. աշխ., 107-108.

⁵⁹ Տե՛ս Վրացական պառլամենտ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 5. I. 1919:

⁶⁰ Տե՛ս «Знамя Труда» (Թիֆլիս, 1918, № 68) թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Ճշմարտությունը Սանահնի դեպքերի մասին // ԺՈՂ-

Զինված բախման շրջանում և դրա ավարտից անմիջապես հետո ՀԱԽ-ի անդամները մի շարք դիմումներ էին գրել վրաց կառավարությանն՝ իրենց աշխատանքները բնականոն դարձնելու համար, որի համար պահանջվում էր հատուկ թույլտվություն: Նաև երկրի հայ ազգաբնակչության հոգսը և տագնապը թեթևացնելու համար որոշակի քայլեր կատարեցին: Այդ նպատակն էր հետապնդում վարչապետի հետ 1918 թ. դեկտեմբերի 30-ի նրանց տեսակցությունը: Թիֆլիսում հայերի «ձերբակալությունների ժամանակ կատարվող անկարգությունների առթիվ Ն.Ն. Ժորդանյան, որպես կառավարության զուլխ հայտնել է իր զայրույթը և հաստատ համոզմունքը, որ այդպիսի անկարգությունների դեմ կառավարությունը ձեռք կառնի բոլոր միջոցները և բոլոր մեղավորներին ու հանցավորներին կպատժի ամենախիստ կերպով»⁶¹: Հակառակ այս խոստումներին՝ 1919 թ. հունվարի 5-ին Թիֆլիսում դարձյալ տեղի էին ունեցել հայերի զանգվածային ապօրինի ձերբակալություններ⁶²:

1919 թ. հունվարի 6-ին ՀԱԽ-ի ներկայացուցիչները կրկին այցելեցին վարչապետին և «մատնանշեցին այն բոլոր ապօրինություններն ու խժոժությունները, խոշոր ու մանր կաշառակե-

---

ՂՈՎԴԴԻ ՁԱՅՆ, 20. XII. 1918: Նման միջևորդությամբ ՀԱԽ-ը հանդես էր եկել նաև 1918 թ. հոկտեմբերին (տե՛ս ԺՈՂՈՎԴԴԻ ՁԱՅՆ, 3. XI. 1918), սակայն ՀՅԴ-ի խմբակցությունը երկու դեպքում էլ ձեռնարկեց և չմասնակցեց այդ առաքելությանը: Ավելին, այս ասպարեզում գործընկերների դրսևորած ջանասիրությունը հանդիմանության արժանացավ ՀՅԴ-ի Թիֆլիսի ճյուղի անդամների կողմից: Հատուկ մատնանշվեց, որ ՀԱԽ-ը «առջի ծառայություն» մատուցեց Հայաստանի կառավարությանը՝ անտեղի խառնվելով այդ գուտ միջպետական բնույթ կրող գործի մեջ (տե՛ս Ա. Յ. Դաշնակցութիւն՝ ներկայացուցչական ժողով // ՅԱՌԱՋ, 22. II. 1919):

⁶¹ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի պատգամաւորությունը կառավարության նախագահի Ն. Ն. Ժորդանյանի մոտ // ԺՈՂՈՎԴԴԻ ՁԱՅՆ, 1. I. 1919:

⁶² Մալխասեանց Ս. Յունվարի 5-ը Թիֆլիսում // ԺՈՂՈՎԴԴԻ ՁԱՅՆ, 9. I. 1919:

րությունն ու կազմակերպված թալանը, որ տեղի է ունեցել հայերի վերաբերությամբ այս ձերբակալությունների առթիվ և խնդրեցին կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել մեղավորներին գտնելու և պատժելու համար»⁶³: Մեկուկես ժամ տևած զրույցի ընթացքում Ն. Ն. Ժորդանիան դարձյալ խոստացավ բավարարել հիմնավորված բոլոր պահանջները: Դրանց շարքում զլխավորը ՀԱԽ-ի լիազորների մասնակցությամբ քննիչ հաձնաժողովի ստեղծման առաջարկն էր, որը միանգամայն ընդունելի համարվեց:

Հայտնի է, որ 1919 թ. առաջին օրերին մի իրավիճակ էր ստեղծվել, երբ Վրաստանի ու նրա կառավարության հետագա ճակատագիրը մնում էր անորոշ: Թիֆլիս ժամանած բրիտանական բանակի զորավարները (գեներալ Ռ. Գ. Ռայկրոֆտ և ուրիշներ) անբարյացակամ վերաբերմունք դրսևորեցին Ն. Ն. Ժորդանիայի վարչակարգի նկատմամբ՝ որպես գերմանական «դրածոների»⁶⁴: Հայ հասարակայնությունը, ընդհակառակը, հույսեր էր փայփայում, որ Անտանտի հաղթանակի զոհասեղանին մատուցված արյունաքամ հայ ժողովուրդը, իրավամբ, պետք է վայելի Միացյալ Թագավորության զինվորականության երախտագիտությունը, բարեհաճությունը և հովանավորությունը: Մեծ Բրիտանիայի թվացյալ հայամետ դիրքորոշումը շատ հաճախ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ բրիտանացիները, ինչպես նաև Անտանտի ազդեցիկ մյուս երկրները երես թեթեցին հայ ժողովրդից՝ վերանայելով իրենց նախկին խոստումները: Քանի դեռ չէր պատռվել անգլիացիների «հայասեր» դիմակը և մերկացվել նրանց ուխտադրուժ քաղաքականությունը, առժամանակ, ինչպես հայտնի է, հայերի միջավայրում մոլորություն էր տարածված, թե նրանք եկել են նաև մեր ժողովրդին օգնելու: Այդ օրերին թիֆլիսահայ մամուլը, ողջունելով «դաշնակիցների» մուտքը Այսրկովկաս, հրճվանքով գրում էր, որ «հայ փոքրիկ հերոսական

⁶³ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահությունն ու զործադիր մարմինը կառավարության նախագահի մոտ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՅՆ, 9. I. 1919:

⁶⁴ Жордания Н.Н. Моя жизнь. Стэнфорд, 1968, с. 89.

ժողովուրդը հսկայական գոհաբերութիւններից յետոյ, վերջապէս, պաշտոնապէս ճանաչել է որպէս զինակից և իրաւագոր ժողովուրդ դաշնակից պետութիւնների կողմից»⁶⁵:

Ուստի, հասկանալի է, վրաց վարչապետը տրամադրված էր արագորեն քողարկել այն բոլոր հանցագործությունների հետևանքները, որոնք կատարվել էին իր կառավարության կողմից խաղաղ հայ բնակչության նկատմամբ: ՀԱԽ-ի լիազորների հետ հանդիպման ժամանակ նրա բերանով շոայլորեն տարածվող խոստումները, ինչպէս պարզվեց, ձևական բնույթ ունեին և, ակներևաբար, ժամանակ շահելու նպատակ էին հետապնդում: Խոստացած քննիչ հանձնաժողովը, որի անդամ էր նաև ՀԱԽ-ի լիազոր Դ. Գ. Դավիթխանյանը⁶⁶, այդպէս էլ վճռական որևէ դեր չունեցավ հայերին հալածողների ապօրինությունները բացահայտելու գործում: Եվ դա, իսկապէս, զարմանալի չէ, քանզի զլիսավոր հանցագործները հենց վրաց կառավարության անդամներն էին: Ավելին, շարքային ռճրագործներին անպատիժ թողնելը որպէս անմիջական հետևանք ունեցավ 1919 թ. ապրիլ ամսին Գագրայի գավառում հայերի տների և ունեցվածքի զանգվածային թալանն ու ավերը:

ԶՅԴ-ն, որը ՀԱԽ-ի ստեղծման հիմնական ու հետևողական նախաձեռնողն էր, առանձնակի սրտացավությամբ էր նկատում նրա բոլոր թերությունները: Ինչպէս ասվեց, «պարիտետի» սկզբունքով գումարված ՀԱԽ-ի առաջին կազմը պետք է գործեր առժամանակ, մինչև ընտրությունները: Ենթադրվում էր, որ համաժողովրդական քվե ստացած Վրաստանի Հայոց ազգային ժողովը կձևավորի ՀԱԽ-ի նոր կազմը, բայց դա նախապէս որոշված ժամկետներում տեղի չունեցավ: Այդ հանգամանքը որոշակի դժգոհություն առաջացրեց, որը դրսևորվեց ԶՅԴ-ի լրագրում արտահայտված հետևյալ կարծիքի մեջ. «Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհուրդը ունեցել է 4-5 նիստ և այդ նիստերը եկել են

⁶⁵ Խմբագրական՝ դաշնակից պետութիւնները և հայ ժողովուրդը // ՆՈՐ ՀՈՐԻՉՈՆ, 17. XII. 1918:

⁶⁶ Տե՛ս ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 22. I. 1919:

ասպացուցելու, որ այդ մարմինն իր գործունեութեամբ բնա չի արդարացնում իր վրայ դրած յոյսերը <...> Ազգային խորհուրդ կոչվածը դարձել է մի մարմին, ուր կուսակցությունները մարգտում են հոետորական և «դիւսնագիտական» պարապմունքների մէջ: <...> Պետք է օր առաջ նշանակել Վրաստանի հայութեան Մահմ[անադիր] ժողովի ընտրությունները և հնարաւորութիւն տալ, որ դեմոկրատիայի իսկական ընտրելիներն իրենց ձեռքը վերցնեն հայ աշխատաւորութեան կրթական-կուլտուրական կեանքի դէկը»⁶⁷:

1919 թ. փետրվարի 18-ին ՀՅԴ-ի Թիֆլիսի «ներկայացուցչական ժողովում» լսվեց ՀԱԽ-ում նրա լիազորների հաշվետվությունը: Ելույթ ունեցողները (Ա. Գ. Աբեղյան, Հ. Գ. Արդուրյան և այլք) միակարծիք եղան, որ գործող ՀԱԽ-ը պետք է լուծարվի և նրա փոխարեն ստեղծվի նորը: ՀԱԽ-ը մեղադրվեց, որ ձախողել է զաղթականությանը խնամելու առաքելությունը, ինչպես նաև վիրահայությանը մշակութային գործերը հասցրել է անմխիթար վիճակի: Ժողովի մասնակիցները դարձյալ «պարիտետի» սկզբունքով կազմված ՀԱԽ-ը բնութագրեցին որպես «քառանկյունի անիվ»: Այս պիտակավորումը բխում էր նրանից, որ ՀԱԽ-ը «չորս ձևով էր խօսում վրաց կառավարութեան հետ, չորս պրիզմայով էր նայում հարցին ու ինքը վրաց կառավարությունն անգամ մնացել էր շարած, չգիտէր, որին լսէր, որի կարծիքը ընդունէր իբր վիրահայութեան ներկայացուցչի կարծիք»⁶⁸: Հատուկ նշվեց, որ ՀՅԴ-ի խմբակցությունն իր գործընկերներին բազմիցս առաջարկություններ է արել ՀԱԽ-ի վերընտրության մասին, սակայն գործը կանգ էր առել կանոնակարգ մշակող հանձնաժողովում⁶⁹: Դաշնակցականները քննադատում էին մյուս կուսակցությունների գործելակերպը, շեշտելով, թե նրանց համար

⁶⁷ Տե՛ս Քառանկյունի անիւր // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 27. IX. 1918:

⁶⁸ Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցութեան Վրաստանի ռայոնական ժողով, Գ. նիստ // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 2. IV. 1919:

⁶⁹ Տե՛ս Հ. Յ. Դաշնակցություն՝ ներկայացուցչական ժողով // ՅԱՌԱՋ, 22. II. 1919:

«ընտրութիւններ անել՝ նշանակում է աթոռներից զրկել»։ Վերջիններիս կարծիքով էլ, ՀՅԴ-ի ներկայացուցիչները շահարկում էին ՀԱԽ-ի վերընտրության հարցը, քանի որ նրա կազմում «մեծամասնութիւն չեն և իրենց կամքը թելադրել չեն կարողանում»⁷⁰։ 1919 թ. մարտի 14-ին, ձայների ճնշող մեծամասնությամբ, ՀԱԽ-ը մերժեց ՀՅԴ-ի խմբակցության առաջարկը իր լուծարման մասին⁷¹։ Այսպիսով, հարցի կարգավորումն առժամանակ հետաձգվեց, մանավանդ, հիշյալ դեպքից երկու օր առաջ գումարվել էր Վրաստանի ՄԺ-ն։ Վերջինիս անդամակցեցին միայն վրաց ազգային կուսակցությունները։ Փաստորէն, ստեղծված քաղաքական ծանր պայմաններում ՀԱԽ-ը մնաց վիրահայերի, ջավախքահայերի և աբխազահայերի միակ ներկայացուցչական ամբիոնը։

Երկրի ազգային փոքրամասնություններին պատկանող բնակչության իրավունքների սահմանման հույժ կարևոր հարցին թիֆլիսահայ կուսակցական մամուլն անդրադարձել է բազմիցս։ «Վրաստանի հանրապետութեան կազմելու առաջին իսկ օրից՝ պետութեան, թէ՛ օրէնսդիր և թէ՛ վարչական բարձր մարմինների մի շարք դեկլարացիաների մէջ խօսուում էր հանրապետութեան սահմաններում բնակւող ազգային փոքրամասնութիւնների իրաւունքների մասին, – գրում է ականատեսը։ – Սակայն խոստումների սահմանից այդ խնդիրը դուրս չի եկել և գործնական լուծում չի ստացել մինչև օրս։ Ընդ հակառակը, առօրեայ քաղաքական կեանքի ընթացքում ոչ միայն չի նկատւել ազգային փոքրամասնութիւնների պաշտպանութիւնն ու հիմնաւորումը, այլ և ամեն կերպ հալածւել են փոքրամասնութեան պատկանող քաղաքացիները իբրև այդպիսիք։ Աւելորդ աշխատանք կը լինի թւել մի առ մի այն ողիսականները, որոնց ենթարկւեցին ռուս, օս, աջար, հայ բնակիչները հանրապետութեան սահմաններում։ Ազ-

⁷⁰ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 18. XII. 1918:

⁷¹ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 19. III. 1919:

գային կուլտուրական մարմինները ոչ միայն օրենսդրութեամբ չհաստատուեցին ու չամրապնդվեցին, այլ և ամեն ջանք գործադրեց նրանց նսեմացնել ու չեզոքացնել: Հալածանքները ազգային խորհուրդների դեմ սովորական երևոյթ դարձան մեր իրականութեան մէջ»⁷²:

Վրաց քաղաքական միտքը, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, առանձնակի եռանդով քարոզում էր ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցչական մարմինների գոյության դեմ: «Այս բոլոր ազգային խորհուրդները հակավրացական քաղաքականություն վարող հաստատություններ են, – պնդում էին ազգային դեմոկրատները: – Եթե ազգային փոքրամասնություններն աչքի առաջ ունեն լոկ մշակութային նպատակներ, ապա, կտեսնեն, որ նրանց ազգային զարգացումն անձեռնմխելի է և ապահովված: Այս պատճառով ազգային խորհուրդներն ավելորդ են»⁷³: Արմատական ազգայնականներից ետ չէին մնում նաև սոցիալիստական, հետևաբար, «միջազգայնականության» պատմուճան հազած վրաց սոցիալ-դեմոկրատները: Նրանց մամուլն աներեսաբար համոզում էր հասարակությանը, թե «Մահմանադիր ժողովը առանց ազգային խտրականության հանդիսանում է Վրաստանի բոլոր քաղաքացիների ներկայացուցիչը: Ուստի, ազգային որևէ խորհուրդների գոյությունն անթույլատրելի է...»⁷⁴:

Ինչպես տեսանք, ՄԺ-ի ընտրություններն իրականացվում էին լուրջ խախտումներով, երբ ազգային փոքրամասնությունների շուրջը, մասնավորապես հայերի, ստեղծվել էր ահաբեկման մթնոլորտ: Քողարկելով այս խտրականության քաղաքականու-

---

⁷² Մահմանադիր ժողովը և ազգային փոքրամասնությունների իրատունքը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 21. IX. 1919:

⁷³ «საქართველო» («Մաքարթվելո», 1919, № 68) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս և Վրաց թերթերից // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 29. III. 1919:

⁷⁴ «ეროժ» («Էրթոբա», 1919, № 92) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս և Национальные советы // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 1. V. 1919.

թյունը՝ ՎԴՀ-ի առաջնորդները ՎՄԴԲԿ-ի համամասնական ցուցակով խորհրդարան էին մտցրել նաև հայազգի չորս պատգամավոր, որոնց ներկայությունը ՄԺ-ում հեզմանք էր առաջացնում նույնիսկ վրացական կողմի մոտ: «Խոսք չկա, ոչ մի հայ ձայն չէ տվել Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության ցուցակին և եթե այնտեղ [ՄԺ-ում – Բ. Ս.] նստած են մենջնիկների անվան տակ մի երկու հայ “մանեկեն”՝ այդ միմիայն մենջնիկյան մի սիմուլյացիա է և ուրիշ ոչինչ»⁷⁵, – «պարզաբանում էր» վրաց ազգայնականների պարբերականը: Սույն սրամիտ դարձվածքը չվրիպեց ուշադիր ընթերցողի աչքից: «Նոքա եղել են այն մանեկենները, որոնցով կառավարութիւնը հայոցսուրբեան օրերին քօղարկել է իր ամօթալի քաղաքականութիւնը»⁷⁶, – հավելեց դաշնակցական լրագիրը: Բոլորի համար միանգամայն պարզ էր, որ այս «մանեկենները» չէին կարող փոխարինել 400 հազ. թվաքանակ ունեցող Վրաստանի հայ համայնքի լիակատար ներկայացուցչությունը:

Վրաստանում գործող հայ քաղաքական մեծ ու փոքր բոլոր հոսանքների համաձայնությամբ, ի վերջո, որոշվեց ՀԱԽ-ի վերընտրություններն իրականացնել 1919 թ. հուլիսին: Այս կարևոր իրադարձությունը պետք է հնարավորինս ավելի կատարյալ կապ հաստատեր Վրաստանի տարբեր քաղաքներում ու գավառներում բնակվող հայ համայնքի առանձին մասերի միջև: Համամասնական վեց ընտրացուցակներն ընդգրկում էին ՀՅԴ-ի, ՀԺԿ-ի, ՌՄԴԲԿ-ի, ՎՄԴԲԿ-ի, ՍՀԿ-ի և Հնչակյան կուսակցության թեկնածուներին, նաև առանձին խմբով հանդես եկած Աբխազիայի հայազգի սոցիալ-դեմոկրատներին⁷⁷: Շրջանային ընտրական հանձնաժողովներ էին կազմակերպվել Թելավում, Սդնախում, Գորիում, Սուխումում, Քութայիսում, Ախալցխայում և

⁷⁵ «Ճեղո Նձիճոցցեղ» («Ախալի Սաբարթվելո», 1919, № 3) թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կեանք // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 18. VII. 1919:

⁷⁶ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 13. VII. 1919:

⁷⁷ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 10. VII. 1919:

Թիֆլիսի շրջանում⁷⁸: ՀԱԽ-ի կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի խնդրանքով Վրաստանի ՆԳ նախարար Ն. Ռամիշվիլին «խոստացաւ մի շրջաբերականով յայտնել կոմիսարներին և զեմստային վարչութիւններին, որ Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի ընտրութիւնները տեղի են ունենում կառավարութեան գիտութեամբ և ընտրութիւնների դէմ խոչընդոտներ չպիտի յարուցուեն»⁷⁹: Շուտով, սակայն, հայտնի դարձավ, որ ՎՄԴԲԿ հայազգի անդամները, մասնավորապէս, Կախեթիայի շրջաններից, դիմել են վրաց կառավարությանը, խնդրանքով՝ «ընտրութիւնները յետաձգել մինչև աշուն, որովհետև դաշտային եռուն աշխատանքների պատճառով այդ շրջանների ազգաբնակչութիւնը հնարատրութիւն չունի պէտք եղած չափով մասնակցել ընտրական աշխատանքներին»⁸⁰: Ակներևաբար մոզոնված այս պատճառաբանությունը ՀԱԽ-ի կողմից համոզիչ հերքվեց⁸¹: Սակայն նշանակված ժամկետից երկու օր առաջ՝ հուլիսի 18-ին, ՀԱԽ-ի ընտրությունները կառավարության որոշմամբ կասեցվեցին⁸²: Գլխավոր պատրվակներից մեկն այն էր, որ Ջավախքի (որպէս վիճահարույց տարածքի) հայության մասնակցությունը ՀԱԽ-ի ընտրությանը նախատեսված չէր: Հնչակյան կուսակցության մամուլի էջերում ևս մի կարևոր դրդապատճառ էր նշվում: «Իսկական պատճառը, – պնդում է հոդվածագիրը, – № 3 [իմա՝ ՎՄԴԲԿ-ի – Բ. Ս.] չարաբաստիկ ցուցակի հավանական անհաջողությունն էր, որ եկավ քար ձգելու Վրաստանի հայ ժողովրդի գէթ այս անգամ իրագործվելիք ընտրական գործին, և

⁷⁸ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի Կենտրոնական Ընտրական Հանձնաժողովը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 12. VI. 1919:

⁷⁹ Տե՛ս Տեղական կեանք // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 10. VII. 1919:

⁸⁰ Տե՛ս Տեղական կեանք // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 19. VII. 1919:

⁸¹ Տե՛ս Վիրահայ Ազգային Խորհրդի 1919 թ. հուլիսի 18-ի որոշումը // ԳՈՐԾԱՎՈՐ, 28. VII. 1919:

⁸² Տե՛ս Վրաստանի Կառավարության գրությունը Վիրահայ Ազգային Խորհրդին // ԳՈՐԾԱՎՈՐ, 28. VII. 1919:

մենք համոզված ու հավատացած ենք, քար զգեց ընդմիշտ»⁸³:

Մեր կարծիքով, իրականում այս արգելքի բուն պատճառը թաքնվում է, նախ և առաջ, արտաքին քաղաքականության ասպարեզում: Հայաստանի կառավարությունը հրաժարվեց միանալ 1919 թ. հունիսին կնքված վրաց-ադրբեջանական հակառուսական դաշինքին: Հետևաբար, ճնշումների թիրախ դարձավ ՀՅԴ-ի Վրաստանի ճյուղը, փորձ եղավ արգելելու նրա օրգան «Աշխատավոր» պարբերականի հրատարակությունը⁸⁴: Ենթադրելով ՀՅԴ-ի հաջողությունը ՀԱՄ-ի համընդհանուր ընտրությունների պարագայում՝ վրաց իշխանություններն այս հարցում ևս նախընտրեցին արգելքներ դնելու ճանապարհը: Վրաստանում ՀՅԴ-ի «կուսակցական ժողովները փաստօրէն արգելւած են և դաշնակցական լինելը խոշոր յանցանք է համարում»⁸⁵: Մակայն սահմանափակումների քաղաքականության շինծու, արհեստական լինելն ապացուցեցին նաև 1919 թ. օգոստոսին կայացած Վրաստանի ՄԺ-ի նոր անդամների ընտրությունները: Ախալքալաքի, Ախալցխայի և Բորչալուի գավառներում դրանց արդյունքներն սպասելի հաղթանակ բերեցին ՀՅԴ-ի համամասնական ցուցակին:

---

⁸³ Տե՛ս Վիրահայ Ազգային Խորհրդի ընտրությունների «հետաձգումը» // ԳՈՐԾԱՎՈՐ, 28. VII. 1919: Նման տեսակետ է արտահայտված նաև ՀՅԴ-ի մամուլի էջերում. «Կառավարութիւնը ուզում էր խորհուրդը իր արբանեակների ձեռքը ձգել, - պնդում էր հողվածագիրը, - որպէսզի ևս դառնայ իր քմահաճոյքներին ենթարկւող մի խրտուիլակ: Ըստ երևոյթին գաւառի դրութիւնը, որի վրայ այնքան յոյսեր էին դնում վրաց մենշկիկները, այնքան էլ նրանց համար նպաստաւոր չի եղել: Հայ աշխատաւորութիւնը, թելէտն ահաբեկւած, լաւ ճանաչելով հայորսութեան հեղինակներին՝ երես է դարձրել նրանցից» (տե՛ս Գամայականութիւնը // ՆՈՐ ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 20. VII. 1919):

⁸⁴ Վրաստանի ներքին գործերի նախարարի հայտարարությունը «Աշխատավոր» թերթի փակման առթիվ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 12. VII. 1919:

⁸⁵ Տե՛ս Ազգային Խորհրդի ընտրությունները արգելւած // ՆՈՐ ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 22. VII. 1919:

Հայտնվելով արհեստածին արգելքների ճիրաններում՝ ՀԱԽ-ի մաս կազմող կուսակցությունները հայ համայնքի վստահությունը վերականգնելու և ամրապնդելու համար փորձում էին գտնել այլ ուղի: Չկարողանալով ձեռք բերել Վրաստանի ողջ հայության քվեն՝ նրանք վերադարձան միջկուսակցական անդրկուլիսյան համաձայնությունների պրակտիկային: ՀԱԽ-ի կազմավորման այդ եղանակը, ի սկզբանե, ցույց էր տվել իր բացասական, արատավոր և մութ կողմերը: Մակայն այլընտրանք, վրաց իշխանությունների բռնած չար դիրքի հետևանքով, չէր էլ մնում: Ուշագրավ է, որ ՀԱԽ-ի ընտրությունները ձախողած հայ սոցիալ-դեմոկրատների խումբը, որը ներկայանում էր իբրև ՎՄԴԿ-ի «հայկական սեկցիա»⁸⁶, անմիջապես առաջ քաշեց ՀԱԽ-ում իրեն ևս տեղեր հատկացնելու պահանջ⁸⁷: Այդ հարցը լուրջ քննարկման առարկա դարձավ: Ումանք կարծում էին, որ «հայկական սեկցիայի» մասնակցությունը ՀԱԽ-ի աշխատանքներին լրացուցիչ լծակներ կտա նրան՝ գործերը ներսից վերահսկելու և հարկ եղած դեպքում, ի շահ վրաց կառավարության, «անվտանգ» ուղղությամբ տանելու համար⁸⁸: «Սեկցիայի» հանդեպ արտահայտված անվստահության նշանները, ինչպես հաստատվեց հետագայում, անհիմն չէին: Այսպես, Վրաստանում հայկական մշակութային ինքնավարության մասին վճռորոշ հարցի քննարկման

---

⁸⁶ ՎՄԴԿ-ի առանձին հայ անդամներ իրենց դրսևորեցին որպես վրաց իշխանությունների քաղաքականության հլու կամակատարներ, քանզի «դաշտային եռուն աշխատանքների» մասին մոզուած պատրըվակն արդեն չէր էլ կարող բողարկել այս պարզ իրողությունը: Նման երևույթ արձանագրվեց նաև Լոռվա ճակատագրի վճուման հարցում: «Սեկցիայի» ղեկավար Մ. Կ. Վարդոյանը գավառի հայ ազգաբնակչությանը հորդորում էր կողմ արտահայտվել «չեզոք գոտին» Վրաստանի սահմանների մեջ ընդգրկելու օգտին (տե՛ս *Документы об армяно-грузинском пограничном споре в Лори (декабрь 1920г. – январь 1921г.)* // ИФЖ, 2010, № 1, док. № 2, с. 259):

⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 61, թ. 20:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 84, թ. 12 շրջ.:

ժամանակ նրա խմբակցությունը բացեիքաց հայտարարեց, որ «հակառակ քվե է տալու»⁸⁹:

ՀԱԽ-ի կազմում ընդգրկված կուսակցություններից յուրաքանչյուրն ուզում էր կառույցում բացառիկ դիրք շահել, ուստի ձգտում էր այնտեղ շատ ներկայացուցիչներ ունենալ: ՀԱԽ-ի կազմավորման պարիստետային սկզբունքը, ի վերջո, չընդունվեց և դրա փոխարեն առաջ եկավ ոչ պակաս վիճահարույց ու խճճված կառուցվածք: Երբ վերջապես պետք է որոշվեր ՀԱԽ-ի նոր կազմը, տեղերի վերաբաշխման հարցում, ծավալվեցին թեժ վիճաբանությունները: Դրանք կաթվածահար էին արել առանց այն էլ ՀԱԽ-ի ոչ արդյունավետ և անկատար աշխատանքը: 1919 թ. սեպտեմբերին ձեռք բերվեց որոշակի համաձայնություն, որով աթոռները վերաբաշխվեցին ի շահ ՀՅԴ-ի լիազորների⁹⁰: Դա նպաստավոր եղավ նաև ազգային այլ հոսանքների համար, որոնք հանդես եկան իրենց ուժերի միավորման օգտին: ՀՅԴ-ն, ՀՏԿ-ն, հնչակյանները և հայ արդյունաբերողների ներկայացուցիչները միահամուռ կամք դրսևորելով կազմեցին ՀԱԽ-ի նոր գործկոմ, որին առաջնորդելու գործը ստանձնեցին հայտնի ձեռներեց և բարերար Մ. Արամյանցը, գիտնական-հայագետ Ե. Տեր-Մինայանը, ՄՏ-ի անդամ Գ. Տեր-Ստեփանյանը: Էսդեկների և էսեռների լիազորները գործկոմի մեջ տեղ չգտան, քանզի ակնկալելով ուժերի ոչ նպաստավոր հարաբերակցություն՝ ՌՄԴԲԿ-ի, ՎՄԴԲԿ-ի և էսեռների խմբակցությունները ի սկզբանե հրաժարվեցին թեկնածուներ առաջադրել⁹¹: ՀԱԽ-ին նոր շունչ հաղորդող քայլերից մեկը եղավ նաև նախագահության վերընտրությունը, որը համալրեցին Բ. Թոփչյանը (ՀՅԴ), Ա. Մխիթարյանը (ՀՏԿ) և հնչակյան Հ. Ղազարյանը (Լազո)⁹²: Կարծես, ի վերջո, ստեղծվել էր ՀԱԽ-ի այն միջուկը, որը պետք է առաջ մղեր կուտակված մեծ

⁸⁹ Տե՛ս ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 11. VII. 1920:

⁹⁰ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգ[ային] Խորհուրդ // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 21. IX. 1919:

⁹¹ Хроника: В армянском национальном совете Грузии // БОРЬБА, 2. X. 1919.

⁹² БОРЬБА, 1. X. 1919.

ու փոքր բոլոր խնդիրները: Դեպքերը, սակայն, այլ կերպ զարգացան. ՎՄԴԲԿ-ի, ՌՄԴԲԿ-ի և էւեռների խմբակցությունները հայտարարեցին, թե ՀԱԽ-ի նախագահության և գործկոմի ընտրությունները անվավեր են համարում ու «յետագայ քայլերի համար իրենց ազատ են զգում»⁹³: «Եւ եթե այժմ Խորհրդում ստեղծում է “օպպոզիցիա”, – պարզաբանում էր ՀՅԴ-ի լրագրի մեկնաբանը, – դա արդիւնք է ոչ թե սկզբունքային կամ գործնական խնդիրների շուրջը առաջացած տարակարծիքութեան՝ այլ աթոռակուլի: <...> Եւ մենք համոզուած ենք, որ այդ օպպոզիցիայի ամբողջ աշխատանքի նպատակը կը լիմի խանգարել խորհրդի նորմալ պարապմունքներին, սաբոտաժի ենթարկել կարևոր խնդիրները, որպէսզի վաղը խորհրդի անյաջող գործունեութիւնը իր՝ աշխատանքներին չմասնակցելով բացատրի»⁹⁴: Այսպիսով, կրկնենք, կուսակցություններից յուրաքանչյուրն ուզում էր ՀԱԽ-ի կազմում բացառիկ տեղ ունենալ: ՎՄԴԲԿ-ի դրդմամբ ՀԱԽ-ի սոցիալիստական թնր կազմող հոսանքները ոչ կառուցողական դիրք բռնեցին: ՀԱԽ-ի նորակազմ ղեկավար մարմինները, միջկուսակցական խորհրդակցության որոշմամբ, գրեթե անմիջապէս լուծարվեցին: Պաշտոններում վերահաստատավեց նախկին աշխատակազմը⁹⁵:

Նկատենք, որ ՀԱԽ-ը գլխավորող մարմինների մեջ, առանձնապէս ֆինանսական բաժնի կազմում, հայ գործարար խավի նշանավոր ներկայացուցիչների (Մ. Հ. Արամյանց, Ե. Ղ. Մայիլյան և այլք) ներգրավելու ձախողված փորձն առաջ բերեց և այնուհետև ամրապնդեց կառույցի նկատմամբ ունեւոր դասի կասկածամտությունը, ինչը, փաստորեն, մեծապէս նպաստեց ՀԱԽ-ի ֆինանսական ծանր վիճակի էլ ավելի խորացմանը:

Այս վայրիվերումների գլխավոր պատճառը սոցիալիստական թնի դիմադրության և նրա կողմից կառուցողական հետագա

⁹³ Տե՛ս Ազգային Խորհրդի 4-րդ նիստը // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 5. X. 1919:

⁹⁴ Օպպոզիցիան // ԱԽԱՏԱԻՈՐ, 2. X. 1919:

⁹⁵ БОРЬБА, 4. X. 1919.

աշխատանքի սաբոտաժն էր, քանզի «ձախ» հոսանքների ներկայացուցիչները՝ Ա. Հ. Երզնկյան և այլք, ներկայացված չէին գործկոմի նոր աշխատակազմում: Աներկբա է ևս մի հանգամանք, վրաց կառավարությունն անհետևանք չէր թողնի իր կուսակիցների՝ ՎՄԴԲԿ «հայկական սեկցիայի» ներկայացուցիչներին որևէ պաշտոն չտալը: Բշխանությունները ցանկանում էին ՀԱԽ-ի գլուխ կարգել լոյալ սոցիալիստներին՝ պաշտոնական որոշումների լուր կամակատարներին: Այդ հարցում, սակայն, գլխավոր արգելք էր դիտվում ՀՅԴ-ի խմբակցությունը: Վերջինիս մեկուսացնելու համար «հայկական սեկցիայի» լիազորները դիմեցին գործնական քայլերի: Այսպես, «սեկցիայի» ժողովը որոշեց՝ «ոչ մի դեպքում դաշնակցութեան հետ համաձայնութեան չըզայ նախագահութեան կազմելու խնդրում, այլ ուրիշ խմբակցութիւնների հետ ժամանակատր համաձայնութեամբ լուծել այդ խնդիրը և սոցիալիստական մեծամասնութիւն ստեղծել թէ՛ նախագահութեան և թէ՛ գործադիր մարմնի մէջ»⁹⁶: Ասենք ավելին, ՎՄԴԲԿ-ի «ներկայացուցիչները միշտ այն միտքն են պաշտպանել, որ կոնտրոլի տեղը [ՀԱԽ-ում] պիտի վերապահւի իրենց»⁹⁷:

Փաստորեն, ինչպես տեսնում ենք, ՀԱԽ-ի ներսում քաղաքական պայքարը թեժացվում էր այն պարագայում, երբ, առաջին հերթին անհրաժեշտ էր ազգային միասնականության կամք դրսևորել՝ ստեղծարար և կառուցողական աշխատանք կազմակերպելու համար: Մամուլն իրազեկում էր, որ «այնուամենայնիւ դաշնակցականներն որոշ աշխատանք կատարել էին, թէ ինչ ձևով այդ իրենց գործն է, միայն փաստն այն է, որ երբ քւէարկութեան դրւեցին Ա[զգային] Խորհրդի նախագահութեան համար երկու թեկնածուները՝ Ա. Երզնկեանը⁹⁸ սոցիալիստական երեք

⁹⁶ Տե՛ս ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 28. IX. 1919:

⁹⁷ Տե՛ս *Նորակազմ Վիրահայ Ազգային Խորհրդի Բ. նիստը* // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 29. II. 1920:

⁹⁸ Արդի հայ պատմագիտության մեջ կարծիք է ձևավորվել, որ հայ սոցիալ-դեմոկրատները, հանձին Ա. Երզնկյանի, «հետևում էին իրենց

ֆրակցիաների, իսկ Բ. Թովչեանը դաշնակցականների կողմից, վերջինն ստացաւ 26 ձայն, այսինքն երկու ձայն աւելի սոցիալիստների թեկնածուից և ընտրուեց Ազգային) Խորհրդի նախագահ: Ձեռնպահ էին ռուսական կադէտների երկու հայ ներկայացուցիչները»⁹⁹: ՀՅԴ-ի թեկնածուի օգտին ձայն էին տվել նաև ՀԺԿ-ն, հնչակյաններն ու հայ գործարարների խմբի անդամները: Հատկանշական է, որ ազգային այս հոսանքների հակառակորդն էին և՛ հայ սոցիալիստները, և՛ հայ լիբերալները, որոնք հանդես էին գալիս ռուս կամ վրաց կուսակցությունների դրոշի ներքո:

1920 թ. փետրվարին Վրաստանում գործող հայ քաղաքական հոսանքները կրկին համաձայնության եկան ՀԱԽ-ի վերակազմավորման հարցում, որի անդամների համար հատկացվում էր 30 աթոռ: Ըստ այդմ՝ ՀՅԴ-ն ունեցավ 10-ը, մյուս կուսակցություններից (ՎՄԴԲԿ, ՌՄԴԲԿ, հնչակյաններ, էւեռներ) յուրաքանչյուրը 5-ական տեղ¹⁰⁰: Ինչպես մատնանշվում էր, «շնորհիւ պարիտետի սկզբունքին Ազգային) Խորհրդում ստեղծւած է հաւասարակշռութիւն մի կողմից սոցիալիստական հատուածի և

ավագ գործիչներ վրաց մենշևիկներին» (տե՛ս Հակոբյան Ա. *Հայաստանի Հանրապետության անկախության ուղին* // ՊԲՀ, 2008, № 1, էջ 30): Այս կարևոր պատմական դիտարկումը բացահայտում է ժամանակի քաղաքական իրողությունը, որն ունի նաև մեկ այլ աստառ: ՀԱԽ-ի գործկոմի ղեկավար Ա. Երզնկյանի «լավ» հարաբերություններն իր նախկին կուսակից վրաց գործիչների հետ հնարավորություն էին ընձեռում եթե ոչ լիակատար լուծել, ապա գոնե մերթընդմերթ մեղմացնել այն կնճռոտ խնդիրները, որոնք օր օրի առաջանում և թանձրանում էին Վրաստանի հայ համայնքի կյանքում: Հետևաբար, սխալված չենք լինի, եթե մեջբերենք Ե. Տեր-Մինասյանի վկայությունը: Անվանի հայագետն ակադեմիկոս իրավունքով գրում է, որ «ազգային խորհրդի մեջ ամենաազդեցիկ և կարկառուն անձնավորությունը սոցիալ-դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ Արամայիս Երզնկայանն էր» (տե՛ս Եր-Մի-նասյան Ե. *Շուշեր իմ կյանքից*, Եր., 2005, էջ 90):

⁹⁹ Տե՛ս Ազգային Խորհրդի 3-րդ նիստը // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 5. X. 1919:

¹⁰⁰ *Хроника* // БОРЬБА, 10. II. 1920.

միս կողմից Դաշնակցութեան և Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան միջև»¹⁰¹:

Վրաստանի ՀԱԽ-ը գոյատևեց մինչև 1921 թ. փետրվարի 28-ը, երբ խորհրդային իշխանությունների կողմից ազգային այլ կազմակերպությունների հետ կասեցվեց նաև նրա գործունեությունը:

ՀԱԽ-ը ստեղծվել էր Վրաստանի հայության բոլոր հատվածները մեկտեղելու, իրար կապելու, նրաց կարիքները ժամանակին հոգալու նպատակով: Նա եղել է այն հայելին, որն արտացոլում էր վիրահայ, ջավախքահայ և արխագահայ համայնքների հույսերը, իղձերը, ցանկությունները, ինչպես նաև նրանց հասցված վերքերն ու վիրավորանքները: Վրացական կողմը համառորեն պնդում էր, որ ՀԱԽ-ը նախ և առաջ պետք է լինի մշակութալուսավորչական հաստատություն¹⁰², այլ ոչ թե Վրաստանում հայերի ազգային ինքնակառավարման ներկայացուցչական մարմին: ՎԴՀ-ում դեռ ձևավորվող պետաիրավական դաշտի անկատարության հետևանքով ՀԱԽ-ի դերը, առանձնապես հեռանկարում, բոլորի համար մնում էր աղոտ և մշուշապատ: Փաստացի գրկված լինելով հասարակական, իրավական, քաղաքական լիազորություններից, ՀԱԽ-ը, ի վերջո, պահպանեց լոկ մի գործառույթ, այն է՝ Վրաստանում հայկական ժողովրդական դպրոցների համակարգն ղեկավարելու գործը:

Պատմական իրողությունները բացահայտելիս և լուսաբանելիս, պետք է խոստովանել ու արձանագրել նաև մի շարք լուրջ սխալներ ու թերություններ, որոնք եղել են ՀԱԽ-ի գործունեության մեջ, ինչպես՝

¹⁰¹ Տե՛ս Վիրահայ Ազգային Խորհրդում // ԲԱՆՎՈՐԻ ԶԱՅՆ, 7. III. 1920:

¹⁰² Տե՛ս «ՅԹՕԹԾ» («Էրթոբա»), 29. IV. 1919.

- ✓ ներքին կազմակերպչական խնդիրներին չափազանց մեծ տեղ հատկացնելը, ինչն առաջ էր բերում ոչ էական հարցերին նվիրված երկարատև քննարկումներ և վիճաբանություններ,
- ✓ վարչակազմի անկազմակերպ ու անկանոն աշխատանքը,
- ✓ ֆինանսական սակավաթիվ միջոցների ոչ նպատակահարմար օգտագործումը և փոշիացումը,
- ✓ առանձին անհատների էսապաշտ ձգտումները և այլն:

ՎԻՐԱՀԱՅԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԻՄՆԵԼՈՒ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ինչպես ասվեց, վրաց առաջնորդները այլազգիներին շոայլ խոստումներ էին տալիս նորաթուխ հանրապետության կազմում նրանց լուսավոր և բարգավաճ հեռանկարների մասին: «Մեր հանրապետության ապագան ապահովուած է, – հրճվանքով տեղեկացնում էր ընթերցողին ՎՄԴԲԿ-ի պաշտոնաթերթը, – որովհետև նա միայն վրաց ժողովրդի հանրապետութիւն չէ, այլն այն բոլոր ազգերի, որ բնակութիւն ունեն նրա տերրիտորիայի վրայ»¹: Մակայն պաշտոնական Թիֆլիսը ամեն քայլի էր դիմում «ազգայնացումը» (իմա՝ վրացականացումը) «օրինական» հիմքերի վրա դնելու համար²: Այդ տխրահոշակ քաղաքականության հետևանքները մեծ մասամբ մեկուսացրին և օտարեցին ազգային փոքրամասնությունները՝ Վրաստանի կառավարական, օրենսդրական, վարչական և այլ մարմինների գործունեությունից: Որոշումների կայացման լծակներն ամբողջությամբ հայտնվեցին ազգությամբ վրաց վերնախավի ձեռքերում: Այս պարագայում ազգային փոքրամասնություններին այլ ելք չէր էլ մնում, քան պահանջել հատուկ կարգի երաշխիքներ իրենց բուն իրավունքները պաշտպանելու համար:

ՎԴՀ-ի կազմավորումով նրա սահմանների ներսում հայտնվել էր շուրջ 400 000 ազգաբնակչություն ունեցող հայ համայնքը: Երկրում առկա էր հայկական ավանդական միջավայր: Ենթադրվում էր, որ Վրաստանի հայության առջև ծառայած բազմակուտակ և բազմաշերտ խնդիրների կարգավորմանը պիտի նպաստեր մշակութային ազգային ինքնավարության մասին գաղափարի իրականացումը: Այդ համակարգի ստեղծումը «նշանա-

¹ «Երթուղի» («Երթուղի», 1919, № 39) պարբերականից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց թերթերից // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՅՆ, 21. II. 1919:

² Տե՛ս և Քրոնիկոն՝ Ազգայնացում // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՅՆ, 24. I. 1919:

կում է, – գրում էր ճանաչված գիտնական-արևելագետ և հասարակական գործիչ Արտաշես Աբեղյանը, – ոչ միայն որոշ տարիների ընթացքում դպրոցական ցանցի շնորհիւ գրաճանաչ դարձնել հարիւր հազարաւոր հայերի, այդ նշանակում է ոչ միայն հայ գիրքն ու հայ թերթը – Հայաստանից ևս յղելով – տասնեակ հազարաւոր օրինակներով տարածել մեր ցեղակիցների մէջ <...> այդ նշանակում է միննոյն ժամանակ՝ բարձրացնել նրանց ազգային գիտակցութիւնը, ինքնավար մարմինների շնորհիւ և միջոցով սերտօրէն շաղկապել նրանց իրար հետ, բայց նաև Հայաստանի հետ, հայ մշակոյթի կենդրոնի հետ: Այդ նշանակում է՝ այժմու կենդրոնախույս ուժերը փոխարինել կենդրոնաձիգ ուժերով և ազդակներով: Գարճ՝ ազգային-մշակութային ինքնավարութեան պահանջը մեր ազգային քաղաքականութեան հիմնաքարերից մէկը պիտի կազմէ: Հրաժարուիլ նրանից՝ նշանակում է հաշտուիլ այն մտքի հետ, որ Հայաստանից դուրս գտնուող հարիւր հազարաւոր ազգակիցներ վաղ թէ ուշ ուժանան իրենց հայրենի մարմնից, փոշիանան մեզ համար և պարարտ[անյութ] դառնան ուրիշների համար: Նման մտքի հետ հաշտուել չի կարող հայութիւնը»³:

Վրաստանի կառավարությանը հղած դիվանագիտական նոտայում արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանը շեշտում էր, որ Հայաստանը հրաժարվել էր Բորչալուի հյուսիսային և Թիֆլիսի գավառի հարավային հայաբնակ մասերի նկատմամբ իր տարածքային պահանջներից՝ նախապայմանով, որ վիրահայությունը կօգտվի մշակութային ինքնավարությունից⁴: ՀԱՄ-ը ևս աշխատում էր Վրաստանի հայազգի քաղաքացիների համար ձեռք բերել ապատարածքային (էքստերիտորիալ) ինքնակառավարում, որի գլխավոր բաղադրիչը մշակութային ինքնավարության մասին գաղափարն էր: Այն պետք է կարևոր դերակատա-

³ Աբեղեան Ա. Ազգային փոքրամասնութիւնները Անդրկովկասում // ՀԱՅՏԵՆԻՔ, 1929, ապրիլ, էջ 77-78:

⁴ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի ժողովածու, Եր., 2000, էջ 73-74:

րում ունենար վիրահայ համայնքի, այդ թվում՝ վրացախոս հա-
երի ազգային ինքնության պահպանման գործում:

Մշակութային ինքնավարության կարգավորման ուղիները
որոնում, քննարկում և առաջարկում էին հասարակայնության
տարբեր շրջանակները: Հայ համայնքում իշխող տեսակետների
մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է դիմել ժա-
մանակի մամուլին: «Երբ մենք ասում ենք կուլտուրական աստ-
նուհա, – կարդում ենք դաշնակցական պարբերականում, – հաս-
կանում ենք մի այնպիսի դրուսիւն, որ ամեն մի ազգ իրաւունք
պիտի ունենայ պետութեան հաշուով կառուցելու և պահպանելու
իր ազգային կուլտուրական կեանքը: Օրինակ՝ հայերը Վրաս-
տանում (կամ՝ արխագները, թուրքերը, ռուսները, յոյները և այլն)
պիտի ունենան իրենց ընտրովի մարմինը, ասենք Ազգային Խոր-
հուրդ: Պետութիւնը հարկ է հաւաքում անխտիր բոլոր քաղաքա-
ցիներից և այդ դրամով պահում զանազան հաստատութիւններ:
Պետութեան պարտքն է՝ կրթական-կուլտուրական նպատակնե-
րի համար յատկացած ամբողջ գումարը համեմատական չափով
բաժանել – նայած ամեն մի ազգի թիւն – ազգութիւնների ընտ-
րովի մարմինների մէջ, որոնք և պիտի պահեն կուլտուրական
հաստատութիւնները (դպրոց, թատրոն, գրականութիւն և այլն):
Ապա, նոյն ազգային մարմիններին միայն պիտի վերապահւի այդ
կրթական-կուլտուրական հաստատութիւնների ղեկավարու-
թիւնը, ոգի և ուղղութիւն, բովանդակութիւն տալը»⁵:

Հատկանշական է նաև, որ հայ սոցիալիստամետ քաղա-
քական հոսանքները մշակութային ինքնավարության պահանջը
դիտում էին որպէս ազգային ինքնորոշման իրավունքի իրակա-
նացման ընդունելի ձև⁶:

XX դարասկզբին եվրոպական սոցիալիստական գաղափա-
րախոսությունը համարում էր, թէ միայն մշակութային ինքնա-
վարության իրականացման միջոցով է հնարավոր լուծել ազ-

⁵ Լեզվի խնդիրը // ՆՈՐ ՀՈՐԻԶՈՆ, 29. XI. 1918:

⁶ Հակոբյան Վ. Ա. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազ-
մակերպության ձևավորումը և առաջին քայլերը, Երևան, 2015, էջ 84–85:

გაყին ფიგურაშანობაშინი ხინაქინეჩინე: Այդ գաղა-
փարի ջատագովների թիվը քիչ չէր միջազգային ազգեցիկ կազ-
մակերպությունների շարքերում: 1920 թ. սեպտեմբերին Թիֆլիս
ժամանեց II Բնտերնացիոնալի կարկառուն դեմքերի պատվիրա-
կությունը, որի հետ Վրաստանի անկախության «de jure» կար-
գավիճակի ճանաչման խնդիրը պաշտոնական Թիֆլիսը ժամ
ատաջ լուծելու հույսեր էր կապում: Տոնական այն մթնոլորտը,
որը ջանասիրությամբ ստեղծվել էր թանկագին «զբոսաշրջիկ-
ների» համար, վերջիններիս մագաչափ մտածելու տեղիք չէր
տալիս, թե Վրաստանում գոյություն ունի, ասենք, ազգային հա-
լածանք և խտրականություն: Քաղաքակիրթ աշխարհի այքերին
թող փչելով՝ ժամանակի վրաց վերնախավը մշտապես շեշտում
էր հայրենի պետությունում բնակվող այլ ազգությունների իրա-
վունքները հարգելու իր «ջերմ» պատրաստակամությունը: Վրաս-
տանի սոցիալ-դեմոկրատ «մենշևիկ» ղեկավարներն արժանացել
էին II Բնտերնացիոնալի առաջնորդներ՝ Էմիլ Վանդերվելդեի և
Կառլ Կաուտսկու գովասանքներին, որպես միակ կառավարու-
թյուն, որն իրականացնում էր միջազգային սոցիալիստական այդ
կառույցի ծրագիրը⁷: Այն ուրույն տեղ էր հատկացնում նաև ազ-
գային ցանկացած փոքրամասնության իրավունքների պաշտպա-
նությանը: Եվրոպացի բարձրաստիճան հյուրերն այցելեցին նաև
ՀԱՄ՝ և նրա ղեկավարների կողմից արժանացան ջերմ ընդունե-
լության⁸: ՀԱՄ-ի և նույն բովանդակությունն ունեցող Վրաստանի
մնացյալ կառույցների հետ II Բնտերնացիոնալի ղեկավարների
հանդիպումը լիովին արդարացրեց իրենց գոյության փաստը՝
վրաց ղեկավար անձանց քաղաքական հաշվարկների համա-
տեքստում:

ՀԱՄ-ը, ի սկզբանե, այն թյուր համոզմունքն ուներ, թե նո-
րակազմ հանրապետության ղեկավարները հետևողական կլինեն

⁷ ჯავახიშვილი ლეონ, მეორე ინტერნაციონალის დელეგაციის
ვიზიტი საქართველოში და ქართული პრესა 1920 წელს // ქართული
დოკუმენტა, წელიწადეული 7. თბილისი, 2000, გვ. 483-486.

⁸ ԲԱՍՎՈՐԻ ԶԱՅՆ, 29. IX. 1920:

ազգային փոքրամասնությունների մշակութային ինքնավարության հարցում և ՎԴՀ-ում կիրականացնեն այն նույն կերպով ու ծավալով, ինչպես դա նախկինում իրենք էին պահանջում Ռուսաստանի ցարական իշխանություններից Կովկասի ժողովուրդների համար: Դեռևս 1912 թ. վրաց գործիչների տեսակետներն արտահայտող մամուլում գրված է, որ «մշակութային բոլոր գործերի ղեկավարումը պիտի տրամադրվի հենց շահագրգռված ազգերի տնօրինմանը: Մենք հռչակում ենք Կովկասի ազգությունների մշակութային ինքնավարության գաղափարը»⁹: Այդ սկզբունքը IV Պետդումայի ամբիոնից պաշտպանում էին վրաց պատգամավորներ՝ Ա. Չխենկելին, Վ. Գելովանին և Ն. Չխեիձեն¹⁰: Որպես օրինակ էին ծառայում ավստրիացի հայտնի սոցիալ-դեմոկրատներ Օտտո Բաուերի և Գառլ Ռենների կողմից մշակված սկզբունքները: Դրանք հանգում էին հետևյալին. յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտադիր պետք է կցագրված լինի այս կամ այն ազգությանը, յուրաքանչյուր ազգություն իրավական ամբողջականություն է կազմում, որին արտոնվում է իր կազմը մտնող անհատներից պարտադիր տուրք գանձելու իրավունք, դպրոցի և մշակութային այլ օջախների տնօրինումը ազգային ինքնավարության մենաշնորհն է, յուրաքանչյուր ազգություն ընտրում է իր խորհրդարանը, կառավարության ներսում մշակութային ինքնավարության իրավունքից օգտվող ազգության շահերը ներկայացնում և պաշտպանում է նրա գործերով զբաղվող հատուկ նախարարը¹¹:

Մշակութային ինքնավարության սկզբունքի այս պահանջներին լիովին համապատասխանում էին Վրաստանի ՀԱԽ-ի մշակած «Թեգեր»-ը: Ըստ այդ փաստաթղթի՝

⁹ Стé у Сталин И. Марксизм и национальный вопрос. Ленинград. 1950, с. 47.

¹⁰ ქუპატაძე ბონდო. საქართველოს ავტონომიის საკითხი რუსეთის IV სახელმწიფო სათათბიროში // ქართული დიპლომატია, წელიწადი 6. თბილისი, 1999, გვ. 230-232.

¹¹ Советская историческая энциклопедия, том 8. М., 1965, с. 287.

1. «Հայերը Վրաստանի սահմաններում կազմում են Հայկական Ազգային Բնքնավարութիւն:
2. Ազգային ինքնավարութիւնը իրականացում է Ազգային ժողովի և նրա գործադիր մարմնի՝ Ազգային Խորհրդի միջոցով:
3. Ազգային ժողովն ընտրւում է ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի, ուղղակի ու համեմատական ընտրական սկզբունքով և գումարւում է իր իսկ որոշած ժամանակաշրջաններում, իսկ Ազգային Խորհուրդը գործում է Ազգային ժողովի կողմից տրւած իրաւունքների սահմաններում:
4. Ազգային ժողովն ու Խորհուրդն հասարակական իրաւական օրգաններ են, օժտւած իրաւական անձի (юридическое лицо) բոլոր իրաւունքներով, որոնց մէջ նաև շարժական և անշարժ կայքեր ձեռք բերելու ու սեփականացնելու իրաւունքով, օրինական բոլոր միջոցներով:
5. Հայոց Ազգային Բնքնավարութեան գոյքերը համարւում են Վրաստանի հայոց ազգային սեփականութիւն:
6. Ազգային ժողովի ընդհանուր ժողովներում անդամները օգտւում են խօսքի ազատութիւնից նոյն հիմունքներով, որով օգտւում են Օրէնսդիր Հիմնարկութեան անդամները: Թերացումների և ընդհանուր յանցանքների համար Ազգային ժողովի և Խորհրդի անդամները, կարող են հետապնդուել և զրկուել ազատութիւնից միայն դատական կարգով:
7. Այն շրջաններում, որտեղ հայ ազգաբնակչութիւնը կազմում է տւեալ ռայոնի (քաղաք, գաւառ, թեմի, գիւղ) բնակիչների 15-ից ոչ պակաս տոկոս, հայոց լեզուն ճանաչւում է իրաւահաւասար պետական լեզվին վարչական տեղերում, ինքնավարութեան օրգաններում, դատական հաստատութիւններում, հրապարակական ժողովներում և պոստ-հեռագրական հաղորդակցութեան մէջ, այդ տեղերը, հիմնարկութիւնները, հաստատութիւնները և պաշտօնական անձինք, հայերի հետ յարաբերութիւններ ունենալիս, պարտաւոր են ընդունել բանաւոր և գրաւոր յայտարարութիւններ, բացատրութիւններ ու բոլոր գործավարական թղթերը հայերէն լեզուով, այլ և պատասխանել ու թղթեր տալ նոյն հայերէն լեզուով:

8. Կենտրոնական կառավարության համապետական օրենքներն ու կարգադրությունները հրատարակվում են բացի վրացերենից նաև հայերեն լեզուով: Հայերեն են հրատարակվում նմանապես սոյն թեզիսների 7-րդ կետում յիշած վայրերում, վարչական տեղերի և անձանց, տեղական ինքնավարությունների և դատական մարմինների բոլոր որոշումներն ու կարգադրությունները:

9. Հայոց լեզվի իրաւունքները, որոնք յիշած են սոյն թեզիսների 6 և 7 կետերում, ապահովվում են յատուկ օրենքով:

10. Ազգային Ինքնավարութեան իրաւասութեանը ենթակայ են.

ա/ Ներկայացուցչութիւն ու պաշտպանութիւն շահերի և իրաւունքների հայկական հիմնարկութիւնների և հայերի՝ ինչպէս անհատական, նոյնպէս և խմբական, որոնք բխում են նրանց հայ ազգին պատկանելուց:

բ/ Վարումն ժողովրդական կրթութեան և ազգային կուլտուրայի զարգացման գործերի, ինչպէս և օգնութիւն հայ ազգաբնակչութեան պարենաւորման, գիւղատնտեսական, առողջապահական և խնամատարական ասպարեզներում:

11. Հայ ժողովրդական կրթութեան գործը ամբողջութեամբ յանձնւում է Հայոց Ազգային Ինքնավարութեան, ղարցներում դասաւանդութիւնը տարւում է հայերէն լեզուով: Ստորին, միջնակարգ և բարձրագոյն թէ հանրակրթական և մասնագիտական ղարցներում դասաւանդելիք ծրագիրների որոշման և հաստատման, ինչպէս և նրանց կառավարելու գործը ամբողջութեամբ անցնում է Ազգային Ինքնավարութեան: Բարձր տարրական և միջնակարգ ղարցներում վրաց լեզվի դասաւանդութիւնը պարտաւորեցուցիչ է:

12. Ժողովրդական կրթութեան, ազգային կուլտուրայի զարգացման համար Հայոց Ազգային Ինքնավարութեանն է տրամադրւում միջոցներ ազգաբնակչութեան համեմատական չափով – պետական և տեղական ինքնավարութիւնների համապատասխան բիջէներից:

13. Հայոց Ազգային Ինքնավարութիւնը իրաւունք ունի նշանակել և յատուկ տուրքեր հայերի վրայ, իր իրաւասութեան մէջ եղող գործերի համար:

14. Նախարարական Խորհրդի նիստերում մասնակցում է Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչը, որպէս հայկական ինքնավարութեան գործերի վարիչ, մինիստրական իրաւունքներով»¹²:

Ըստ եվրոպական սոցիալիստների, հնարավոր էր ձևավորել երկու տեսակի մշակութային ինքնավարություն՝ ապատարածքային (լայն) և տարածքային (տեղական)¹³: ՀԱԽ-ը պնդում էր առաջին՝ մաքսիմալ տարբերակը, հայտարարելով. «Ազգային խորհուրդը այս թէգերը համարում է այն նւագագոյն իրաւունքները, որոնք պիտի ապահովեն Սահմանադիր ժողովի կողմից հայութեան Վրաստանի հատուածում՝ նրա ազգային կուլտուրական գործերը անարգել կերպով վարելու համար: <...> Ազգային խորհուրդը պիտի պահանջի, որ հայ դպրոցը և ազգային այլ գործերի ինքնավարութիւնը ապահովուած լինի հիմնական օրենքներում, Սահմանադրութեան մէջ»¹⁴:

Մշակութային ինքնավարության ձեռքբերման հարցում ՀԱԽ-ը չհամագործակցեց Վրաստանի այլ ազգությունների շահերը ներկայացնող կառույցների հետ: Բանն այն էր, որ «միւս ազգային փոքրամասնութեանց հետ միանալ մեզ ձեռնատու չէ, քանի որ մենք Վրաստանում կազմում ենք ամենամեծ փոքրամասնութիւն և մեր իրաւունքներն ու պահանջները անհամեմատ աւելի լայն պէտք է լինեն, քան միւսներինը»¹⁵: Խոսքը, անշուշտ, տարածքային ինքնավարության մասին չէ:

Սպասելիքները, սակայն, չարդարացան, քանի որ Վրաստանի նորակազմ կառավարությունը հրաժարվում էր համապետական հատուկ օրենքով սահմանել մշակութային ինքնավարու-

---

¹² Տե՛ս «Թէգեր», Վրաստանի Հայոց Ազգային Ինքնավարութեան, մշակած Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից // ԱՇՆԱՏԱՒՈՐ, 25. III. 1920: «Թէգեր»-ը մշակել էին ՀԱԽ-ի օրենսդրական հանձնաժողովի անդամներ Կոբյուն Ղազազյանի և Ալեքսանդր Պապովյանի ջանքերով (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 61, թ. 21):

¹³ Шаумян С. О национально-культурной автономии. М., 1959, с. 40.

¹⁴ Տե՛ս Վրաստանի Հայ քաղաքացիներին // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 4. VII. 1920:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 84, թ. 6-8:

թյան սկզբունքը: Հարցի լուծումը հետաձգվել էր մինչև Վրաստանի Մահմանադրության վավերացումը, որով էլ կսահմանագծվեին երկրի ազգությունների մշակութային իրավունքները: Լուսավորության «նախարարութիւնը յայտնեց, որ ազգային կուլտուրական աստղնումիայի մասին առայժմ խօսք լինել չի կարող, ոչ թէ այն պատճառով, որ նրանք ընդդէմ են այդ գաղափարին. ոչ երբէք, նրանք միշտ ջերմ կողմնակից են ազգային կուլտուրական աստղնումիայի, այլ որովհետև այդ չի կարող իրականանալ, միչև որ չպարզուեն սահմանադրական օրէնքները, որոնք շուտով կորոշեն փոքրամասնութիւնների իրաւունքները»¹⁶: Հետևաբար, ակնկալելով այս խոստման իրականացումը, հայերը պատրանք էին տածում, թե «երբ օրէնսդրական եղանակով ընդունուած և հաստատուած կը լինի ազգային աստղնումիան, այդ ժամանակից արդէն Վրաստանի հայութեան կեանքը իր նորմալ հունի մէջ կը մտնի»¹⁷:

Մեկիական ազգայնական ծրագրերն առաջ տանելու և իրագործելու համար ՎՄԴԲԿ-ի առաջնորդներն աշխատում էին թմրեցնել ոչ վրաց ազգությունների զգոնությունը և երկրում ազգային հարցի կարգավորման խնդրում նրանց հարկադրաբար պարտադրում էին սպասողական կեցվածք ընդունել: Պաշտոնական Թիֆլիսը այս թեժ հարցի լուծումն առաջարկում էր թողնել հետագայի համար: Դրա փոխարեն նա խոստանում էր օրինաց երկիր կառուցել նրանց համար, ովքեր կլինեն հնազանդ և «չափավոր» իրենց պահանջների մեջ: «Հայերի ներկայացուցիչները մի րոպէ անգամ չպէտք է մոռանան, որ Վրաստանի անաջողութիւնը միաժամանակ նաև հայ դեմոկրատիայի անաջողութիւնը կը լինի, - հայազգի ընթերցողին հորդորում էր կառավարական պաշտոնաթերթը, - և, ընդհակառակ, մեր հանրապետութեան ամրապնդելն ու խոր արմատներ արձակելը հայ ժողովրդի փայ-

¹⁶ Դպրոցների ազգայնացումը Վրաստանում // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 28. XI. 1918:

¹⁷ Տե՛ս Աբեղեան Ա. Վ. Հ. Ազգային Խորհրդի ընտրությունները // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 23. V. 1919:

լուն ապագայի ու աջողութեան դրդապատճառը կը լինի»¹⁸: Դրանով իսկ վրացական կողմը համարում էր, որ երկրի այլ ազգությունների գլխավոր պարտականությունն է հավասար մասնակցություն ունենալ Վրաստանի անկախ պետականության ամրապնդման գործում: Ունենք, սակայն, իրավացիորեն նկատել էին, որ «այդ գործակցութիւնը հնարաւոր և արդիւնաւէտ կը լինի միայն այն ժամանակ, երբ ազգային փոքրամասնութիւնները կը դադարեն «օտարներ», «պետութեան թշնամիներ» յորջորջելուց և պետական-վարչական աշխատանքներին ժամանակից կը լինեն, երբ նրանք կը զգան, որ իրենք էլ այս երկրի ազատ քաղաքացիներն են և պարտականութիւններից դուրս՝ ունեն նաև իրաւունքներ»¹⁹:

Վրաստանի պատկան մարմինները մի կողմ դնելով ազգային հարցի լուծումը, համենայնդեպս, իրենց երկրում չկարողացան ապահովել համահավասար պայմաններ նրա բոլոր մշտական բնակիչների համար: «Եթէ մի յետադարձ հայացք ձգենք, – գրում է դաշնակցական լրագրի մեկնաբանը, – Վրաստանի հանրապետութեան մէջ յարուցած խնդիրների, հաստատուած օրէնքների ու առհասարակ կառավարութեան քաղաքականութեան վրայ՝ հանդէպ մանր ազգերի և մասնաւորապէս հայ ժողովրդի, մենք պէտք է վկայենք, որ այդ ուղղութեամբ ոչ միայն դրական և նշանաւոր ոչինչ չէ արւած, այլ ընդհակառակը՝ վարել է մի քաղաքականութիւն, որը միանգամայն տարամերժ ու ժխտող է եղել մանր ազգերի ու նրանց իրաւունքների վերաբերմամբ: <...> Եւ եթէ մենք ուզենանք բացէ ի բաց բնորոշել մանր ազգերի իրական դրութիւնը Վրաստանում <...> մենք պէտք է հաստատենք, որ նրանք միանգամայն իրաւագուրկ վիճակի մէջ են: Ոչ քաղաքական, ոչ գոյքի ու պատւի ապահովութեան, ոչ իրական քաղա-

¹⁸ «საქართველოს რესპუბლიკა» («Մաքարթվելոս Ռեսպուբլիկա», 1918, № 59) թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց կէտեր // ՀՈՒՄ-ԶՈՆ, 9. X. 1918:

¹⁹ Ազգային կուլտուրական աստղնոմիան և Մահմանադիր ժողովը // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 2. IV. 1919:

քացիական ազատություն մանր ազգերի համար Վրաստանի սահմաններում գոյություն չի ունեցել»²⁰:

Մշակելով ինքնավարության մասին իր ծրագիրը՝ ՀԱԽ-ը, վերը նշվեց, առաջնորդվում էր եվրոպական չափանիշներով, որոնք, ինչպես վկայում է փորձը, իրականում անհրազործելի չէին: Ուկրաինական ժողովրդական Հանրապետության հռչակումից անմիջապես հետո նրա Կենտրոնական Ռադան (խորհրդարան) 1918 թ. հունվարին հաստատեց համանման սկզբունքներով կազմված մշակութային ինքնավարության մասին օրենքը, որի հիման վրա լեհերի ու հրեաների շահերը ներկայացնող նախարարներն ընդգրկվել էին կառավարության կազմում²¹: Նորանկախ Էստոնիայում նույնպես ձևավորվել էին ապաստարածքային մշակութային ինքնավարություններ գերմանացիների ու հրեաների համար: Ողջունելով մերձբալթյան այս երկրի նման փորձը՝ Ազգերի Լիգան այն զնահատեց որպես օրինակելի²²: Այսպիսով, Ռումանովների ինքնակալության լծից ազատված այս երկրներն առաջինը եղան, որ աշխատեցին պարզ և ուղղամիտ լուծել ազգային թեժ հարցը: ՎԴՀ-ում, սակայն, դա տեղի չունեցավ: Եվ սա եղավ այն պարագայում, երբ վրաց «մեն-ջևիկ» առաջնորդները շարունակ դասեր էին տալիս ժողովրդավարության ու ազգերի համերաշխության մասին և այդ արվեստում, թերևս, ոչ մեկին չէին զիջում:

Վրաց սոցիալ-դեմոկրատները ազգային հարցի կարգավորման գործում իրականում այլ ճանապարհ էին ընտրել, քան դա քարոզում էին մինչև Վրաստանի անկախության ձեռքբերումը: Վրաստանի Սահմանադրության նախագծի այն հատվածը, որը նվիրված էր ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների

²⁰ Անկախ Վրաստանն ու փոքրամասնութեան իրաւունքը // ԱՇԽԱՍՄՒՈՂ, 25. V. 1919:

²¹ Симоненко Р.Г. Национально-культурная автономия на Украине 1917–1918 годах // ВОПРОСЫ ИСТОРИИ, 1997, № 1, с. 60–63.

²² Осипов А., Никифоров И. Национально – культурная автономия: идея и реализация – эстонский опыт. Таллин, 2008, с. 18–20, 44–47.

կարգավորման նպատակին, բուռն դժգոհության առիթ տվեց: Ըստ ՀԱԽ-ի անդամների հաստատուն կարծիքի՝ «Փոխարեն դրույթների, որոնք իրենց պարզ իմաստով կերաշխավորեն մեր դեմոկրատական հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների ինքնակառավարման տարրական հիմքերը, այս նախագիծը պարունակում է հողվածներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարծես թե ունի նպատակ շրջանցելու ազգային ինքնավարության սկզբունքի պարզ հռչակումը և նրա հաստատումը: Հողվածների որոշ մասը նույնիսկ արտահայտում է բացահայտ միտում՝ ամեն կերպ խոչընդոտել ոչ վրացի ազգության քաղաքացիներին դասելու այն ազգին, որին նրանք իրականում պատկանում են <...> պարզ է, որպես պատրվակ բռնած այս բոլոր խոսքերը չեն պատասխանում մեր կողմից առաջ բաշած հարցերին և անարդյունավետ փորձում են կոծկել նախագիծը կերտողների հիմնական միտքը՝ ոչ մի [մշակութային] ինքնավարություն ազգային փոքրամասնություններին: Ինչ վերաբերում է Վրաստանի հայ բնակչությանը, ապա [ՀԱԽ-ի] ներկայացուցիչները բազմիցս հավաստիացումներ էին ստանում վրացական կառավարող կուսակցության տարբեր պատասխանատու ղեկավարներից այն մասին, որ ի նկատի ունենալով Վրաստանի կյանքում հայ բնակչության խոշոր տնտեսական և մշակութային նշանակությունն ու նրա թվաքանակը, որը զգալիորեն գերազանցում է ազգային այլ փոքրամասնություններին, ապա հայ բնակչությունն անկասկած կստանա ինքնավարություն այն ծավալով, որի չափի մասին Ազգային խոհուրդը բազմիցս բանավոր և գրավոր հայտնել էր Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչներին: Հայոց ազգային խորհրդի 14 թեզերից բաղկացած գրությունը չունի որևէ նմանություն Սահմանադիր ժողովում մշակած նախագծի 12 հողվածների հետ և, նույնիսկ, ցարական վարչակարգի համեմատությամբ, երբ հայերն օգտվում էին զգալի դպրոցական ինքնավարությունից, Վրաստանի հայերի իրավիճակի բարելավման փոխարեն այն թերվում է դեպի վատթարացում»²³:

²³ К вопросу о правах национальных меньшинств // СЛОВО, 19. VI. 1920.

ՀԱՆ-ի այս դեմարշը չառաջացրեց ուշադրության որևէ նշույլ ՄԺ-ի պատգամավորների մոտ և հետագայում նրանք դարձյալ անտեսում էին վիրահայ լիազորների նման ելույթները: ՀԱՆ-ը, սակայն, չդիմեց քաղաքական պայքարի միջոցին: Դրա բացատրությունը գտնում ենք, թերևս, Ա. Մ. Շիրվանզադեի (Մովսիսյան) մտորումներում: Նա համարում էր «անժամանակ և անտակտ» վրաց կառավարության առջև պահանջներ քաշելու մարտավարությունը, քանի որ «մենք ոչ միայն կովելու, այլև վիճելու ու սակարկելու անգամ ուժ ու կարողություն չունենք <...> հետևաբար ամենայնույլ բարեկամությունն ու ամենափոքր պաշտպանությունն անգամ պիտի ընդունենք գրկաբաց: Իսկ դրա համար պետք է լինենք չափավոր ու զիջող...»²⁴: Բնավ, կարելի է դատել, որ հայ գրականության դասականի վշտով լցված նման խոսքերը իրականում հայ ժողովրդի միանգամայն հյուծված, քայքայված, ուժասպառ լինելու դառը պտուղներն էին:

Վրաց պաշտոնական շրջանակները բազմիցս իրենց «զարմանքն են» հայտնել մշակութային ինքնավարություն ունենալու ազգային փոքրամասնությունների ցանկության վերաբերյալ: ՄԺ-ում ՎՄԴԲԿ իշխող ֆրակցիայի առաջնորդ Ռ. Արսենիձեն համարում էր, որ հայերն արդեն մշակութային օջախ ունեն Հայաստանի Հանրապետությունում և որ հարկ չկա համանման պայմաններ ստեղծել նաև Վրաստանի հայ համայնքի համար²⁵: ՎՄԴԲԿ-ի երկրորդ համագումարը, որը կայացել էր 1920 թ. ամռանը, մերժեց Վրաստանում ազգային ինքնավարության ցանկացած գաղափարի իրականացումը: Համաժողովի վրաց պատվիրակները այն եզրահանգման եկան, որ քաղաքացիների ազգային կարիքները պիտի յուրացվեն միմիայն տեղական ինքնակառավարման համակարգի «զեմստվոյի» շրջանակներում, քանի որ իրենց երկրում հռչակված դեմոկրատական կարգերը երաշ-

²⁴ Ջաբարյան Ա. Հ. Շիրվանզադեի հրապարակախոսական ժառանգությունից (1914–1919 թթ.), Եր., 2006, էջ 209:

²⁵ СЛОВО, 23. VI. 1920.

խիբ են ստեղծում ամեն մի հալածանքի դեմ²⁶: Այս առումով Ա. Ջամայանն իրավացիորեն նկատում էր, որ «Վրաստանի ազգային փոքրամասնությունների վիճակի մասին գաղափար կազմելու համար մենք օրենքներին չէ որ պետք է դիմենք, այլ այն գործնական քաղաքականութեանը, որին հետևում էր վրաց կառավարությունն այս հարցում: Եւ բաւական է թեկուզ հարնանցի ակնարկ նետել այդ քաղաքականութեան վրայ համոզուելու համար, որ Ժորդանիան և իր կառավարությունը շատ քիչ բան ունին պարծենալու գոնէ հայկական փոքրամասնութեան իրաւունքների հարցում...»²⁷:

Վրաց քարոզչական մեքենան մշակութային ինքնավարության գաղափարներին «անջատողականության» պիտակ էր կպցրել: «Մախալխո Մաքմե» լրագրում տպագրվեց մի ուշագրավ հոդված, որի հեղինակը գրում էր. «Հայերի մշակած նախագիծը, ազգային փոքրամասնութեանց իրաւունքների նախագիծ չէ, այլ նման է դաշնակցութեան, որ կնքւում է երկու անկախ պետությունների միջև: Նա ստեղծում է տէրութիւն տէրութեան մէջ:

Կամ ի նչ է նշանակում “Հայոց ազգը” Վրաստանում, – վրդովվում և իսկույն պարզաբանում է հոդվածագիրը, – մեզ մօտ ապրում են հայեր, բայց Հայոց ազգ ուրիշ տեղ է, իր տէրութիւնն էլ ունի: Եվ նա, ով այստեղ է ապրում, պիտի հնազանդուի ընդհանուր կանոններին, որոնց հնազանուում են մնացած քաղաքացիները:

<...> Ինչ վերաբերում է նրան, որ հայոց լեզում [ՀԱՄԻ-ի թեզերում] ամենայնիւ հաւասարում է պետական լեզուին, – գրում է վրաց մեկնաբանը, – այս արդէն աբսուրդ է: <...> Սահմանադիր ժողովը այս [հարցը] լաւ է որոշում. այն վայրերում, որտեղ 20 տոկոսից արելի որևէ ազգային փոքրամասնութիւն է ապրում, կարելի է գործածել այդ փոքրամասնութեան լեզուն:

<...> Հայ քաղաքագէտները ամեն մի լուսաւորչական հայ են համարում: Այդ պատճառով Վրաստանում ապրող հայերի

²⁶ ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 11. VII. 1920:

²⁷ ՉԱՅՐԵՆԻՔ, 1929, մարտ, էջ 116:

թիւր աւելի շատ է դուրս գալիս, քան իրօք կայ: Այս ցնորքով միայն կարելի է բացատրել այն պահանջը, որ պարունակում է իր մէջ հայկական [մշակութային ինքնակառավարման] նախագծի վերջին յօդուածը՝ այն է ունենալ մինիստրական խորհրդում հայկական ինքնավարութեան ներկայացուցիչը մինիստրի իրաւունքներով:

<...> Մեր երկրի ամեն մի անկիւնում մի որևէ ազգային փոքրամասնութիւն է ապրում, և եթէ ամենքի համար մի-մի մինիստր պահենք – այն ժամանակ մեր երկիրը Բաբելոնեան աշտարակին կը նմանուի: Այս կը լինի ազգութիւնների խորհուրդ, որ Վրաստանի պառլամենտում ոչ մի արդարացում չի ունեցել և ոչ էլ կունենայ:

<...> Ուշագրաւ է [Վրաստանի Սահմանադրության] մի յօդուածն էլ, որ մենք իրաւացի ենք համարում, – ակնարկում է հրապարակման հեղինակը: – Այս յօդուածի մէջ ասուած է. ազգային փոքրամասնութիւնների ուսումնարաններում ուսումն լինում է մանուկների մայրենի լեզուով, այսինքն այն լեզուով, որ խօսում են իրանք մանուկները: Այս են պահանջում <...> մանկավարժական շահերը <...>

<...> Աւելին պահանջիր, գուցե աւելին ստանաս – ահա՛, թէ ինչ է բնորոշում հայկական նախագիծը: Կարծում ենք այսպիսի բան [մեզ] բոլորովին պէտք չէ: Վրաստանի դեմոկրատիան ամեն քաղաքացուն հաւասարապէս հաշուի է առնում, բայց եթէ նա միննոյն ժամանակ հաւատարիմ պահապան է կանգնած նոյնպէս մեր երկրի պետական շահերին»²⁸:

Հիշյալ ելույթը տեղ էր տալիս մտածելու, որ վիրահայերի մշակութային ինքնավարութեան մասին ՀԱՄ-ի արդարացի պահանջը չի բավարարվի: Այդ կառույցի նիստերից մեկում կարծիք հնչեց, որ «կառավարութիւնը վարում է շատ պարզ և մտածված քաղաքականութիւն – իրաւագուրկ դարձնել հայ տարրը և <...>

²⁸ «ՆԵՃԵԼԵՆ ԵՎԻՅ» («Մախալխ սաբմե», 1920, № 858) թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց թերթերից. Հայերի նախագիծը // ՄՇԱԿ, 25. VI. 1920:

այդ պատճառով էլ կուլտուրական աստոնումիայի ծրագիրը ոչ մի դեպքում չի հաստատուի»²⁹: ՀԱՄ-ի անդամների մտորումները, հիրավի, իրականությունից շատ հեռու չէին:

1921 թ. փետրվարի 21-ին Վրաստանի ՄԾ-ն վավերացրեց երկրի պատմության մեջ անդրանիկ Սահմանադրությունը: Ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներին նվիրված նրա XIV Բաժինը (հոդված թիվ 129 – 137) վերջնականապես ջրի երես հանեց և դիմակազերծեց ՎՄԴԲԿ-ի առաջնորդների իրական նպատակները: Առաջինը՝ Սահմանադրության տեքստում լիովին բացակայում է «մշակութային ինքնավարություն» սահմանող եզրույթը: Երկրորդը՝ Վրաստանի գլխավոր օրենքի հեղինակները չափազանց անորոշ և լղոզված էին շարադրել հիշյալ հասկացության համար կարևոր ու բնորոշ մի շարք հատկանիշներ: Ավելին, 130-րդ հոդվածը սահմանում էր քաղաքացու ազգությունն ըստ նրա խոսակցական լեզվի³⁰: Հետևաբար, երկրի հազարավոր վրացալեզու, ռուսալեզու ու թյուրքալեզու հայերը պետք է օտարվեին հարազատ ազգությունից, քանի որ նրանց վզին ցանկանում էին հարկադրաբար փաթաթել միանգամայն ուրիշ էթնիկ ինքնություն³¹: Աներկբա է, որ այդ խորամանկ իրավական հնարքը լուրջ նախապայման էր ստեղծում վիրահայերին նախ ջլատելու և, այդուհանդերձ, ձուլելու համար:

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 84, թ. 6-8:

³⁰ საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის 1921 წლის კონსტიტუცია (90 წლის გადასახედიდან), II გამოცემა, ბათუმი, 2013, გ. 57.

³¹ Վրաց լրագրում այդ խնդրին նվիրված ևս մի ուշագրավ ակնարկ է հնչում: «Հայ գործիչները բոլոր նրանց, որոնք լուսատուրչական դասևութեան են պատկանում, – նշում է հոդվածագիրը, – հայ են համարում: Քսաներորդ դարում ազգութեան որոշումն կրօնական տեսակետով – անախրոնիզմ է: Եթէ այս տրամաբանութեամբ գնալու լինենք, անպատճառ թուրք պիտի համարենք մեր երկրի մի մեծ մասը – մահմեդական Վրաստանը» [«სახალხო საქმე» («Սախալխո սաքմե», 1920, № 858) թերթից արտատպված հոդվածը տե՛ս Վրաց թերթերից. Հայերի նախագիծը // ՄՇԱԿ, 25. VI. 1920]:

Հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը՝ կարելի է հանգել այն եզրակացության, որ.

- ✓ վրաց «մենշնիկ» սոցիալ-դեմոկրատները, հենվելով ի միջի այլոց բոլոր ազգակից շովինիստական տարրերի վրա, աշխատում էին թուլացնել վիրահայությունը, դիմագուրկ անել նրան որպես քաղաքական և տնտեսական գործոնի,
- ✓ մտածելով ընդմիջտ զրկել ոչ վրաց ազգություններին մշակութային իրական ինքնավարությունից, խորհրդարանի վրաց պատգամավորների ճնշող մեծամասնությունը հանրապետական այնպիսի սահմանադրություն էր մշակել, որ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների մասով այն չէր կարող արդարացնել ու լիովին բավարարել վիրահայ, ջավախքահայ և արխազահայ համայնքների սպասելիքներից և ոչ մեկը:

ՀԱՅԵՐԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռուսական կայսրության անկումից հետո տեղի ունեցած նշանակալից բոլոր իրադարձություններն ազդեցին նաև Այսրկովկասում դպրոցական կյանքի վրա ու իրենց յուրովի հետքը թողեցին ուսումնական գործընթացների հետագա կազմակերպման գործում: ՕԶԱԿՈՄ-ի կրթության կոմիսարիատին կից ձևավորվեց հաստուկ խորհուրդ, որի կազմի մեջ մտան այսրկովկասյան առավելապես մեծաթիվ երեք ազգությունների և ռուսական քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչները: Այդ խորհրդի ուշադրության կենտրոնում էր գտնվում հատկապես դպրոցների ազգայնացման խնդիրը, որն այն օրերին չափազանց մեծ կարևորություն ստացավ երկրամասի կյանքում, առավելապես ազգային վերածննդի սպասելիքներով լցված հայ ու վրաց հասարակայնության շրջանակներում: Թեև 1917 թ. վերջերին Այսրկովկասում արդեն սկսվել էր տարրական դպրոցների ազգայնացումը, սակայն քաղաքական հետագա բարդ իրադրության հետևանքով միջնակարգ (գիմնազիա)¹ կրթարանների պարագայում գործընթացը կանգ էր առել. հայ, վրացի և այսրկովկասյան թուրքերի լիազոր ներկայացուցիչները, այդուհանդերձ, որոշեցին 1918–1919 ուստարում պետական բոլոր դպրոցների ազգայնացումն անշեղորեն հասցնել իր ավարտին²:

Այս ուղին հեշտ ու դյուրին լուծումներ չէր խոստանում, քանի որ կապված էր հասարակության մի մասի հոգեբանության արմատական փոփոխման հետ, և կտրուկ քայլերի դեպքում

¹ Գիմնազիաներում ուսուցումն ութամյա էր: Իրենց սաներին նաև ուսուցչուհու վկայական էին շնորհում իզական գիմնազիաները:

² Տե՛ս Տեր-Միրաբեան Յ. Վրաստանի հայոց դպրոցները // ԱՇ-ԽԱՏԱԻՈՐ, 3. VII. 1919: Վարդանյան Գ.Վ. Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում, Երևան, 2003, էջ 21:

դժգոհությունների մեծ ալիք կառաջացներ: Մանկավարժական հասարակայնության մի մասն այն տեսակետն էր հայտնում, թե պետք չէ շտապել և անհրաժեշտ է աստիճանաբար անցնել ազգային դպրոցների կազմակերպմանը: Կովկասի ուսուցչական միության Թիֆլիսի ճյուղն էլ գտնում էր, որ ազգայնացման մասին հարցը վճռվել է առանց մանկավարժների լայն շրջանակների մասնակցության: Բացի այդ, ուսուցչական զանգվածում այն թյուր կարծիքն էր տարածվել, թե բռնած ուղին կարող է հիվանդագին կերպով սրել դպրոցականների ազգային զգացումները³: Միջնակարգ դպրոցների ազգայնացումը, սակայն, ընթանում էր բավականաչափ դանդաղ, քանզի, նախ և առաջ, չկային անհրաժեշտ թվով մայրենի լեզուն իմացող բանիմաց ու որակյալ մանկավարժներ, նաև բնագիտական և այլ կարևոր առարկաների դասագրքերի մեծ մասը ռուսերեն էր:

Վրաստանի նորակազմ Հանրապետության կառավարության որոշմամբ 1918-1919 ուստարվա սկզբին իրականացվելու էր գլխավորապես միջնակարգ պետական դպրոցների ազգայնացումը, որոնք, ըստ ուսուցման լեզվի, բաժանվեցին վրացական, հայկական և ռուսական դպրոցների: 1918թ. օգոստոսին Վրաստանի փոխվարչապետ Նոյ Ռամիշվիլին ՀԱԽ-ի գործկոմի անդամներ Ա. Երզնկյանին և Հ. Արդուրյանին առաջարկել էր որոշել, թե որքա՞ն դպրոց է անհրաժեշտ Թիֆլիսի հայ բնակչության կրթական կարիքներն ապահովելու համար: Այս շտալ տրված առաջարկը սթափ մտածող մարդկանց մոտ իսկույն կասկածի տեղիք տվեց, և նրանք զգուշացրին, որ «մեծ չէ այս խօսքերի արժեքը»⁴: Այնուամենայնիվ, ՀԱԽ-ի դպրոցական բաժինը հապաղեց և համապատասխան հայցով լուսավորության նախարարությանը դիմեց միայն 1918թ. հոկտեմբերի 4-ին, երբ կրթարանների բաժանման գործընթացն արդեն իր ավարտին էր հասել⁵: Թիֆ-

³ Դպրոցների ազգայնացման խնդրի շուրջը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 4. VIII. 1918:

⁴ Տե՛ս Խմբագրական առաջաբան // ՀՈՐԻԶՈՆ, 8. VIII. 1918:

⁵ Թիֆլիսի և գավառների դպրոցներում 1918-1919 ուստարվա դասընթացները պաշտոնապես պետք է սկսվեին սեպտեմբերի 21-ից,

լիսում գործում էր 6 արական⁶, նույնքան էլ իգական գիմնագիա⁷: Առաջինում ուսանում էր 1600 ռուս, 1500 հայ և 900 վրաց դպրոցական⁸: Լուսավորության նախարարության որոշմամբ թիվ I, թիվ II, թիվ V գիմնագիաները դարձան վրացական, իսկ թիվ IV և թիվ VI մնացին նախկին ռուսական դպրոցների կարգավիճակում: Նույն կերպ բաշխվեցին նաև մայրաքաղաքի իգական գիմնագիաները: Վերաբաշխման արդյունքում երկու միջնակարգ հաստատություններում՝ II արական և III իգական գիմնագիաներում⁹, ինչպես նաև թիվ IV ու թիվ V գիմնագիաների համապատասխան բաժիններում 2868 հայազգի աշակերտ-աշակերտուհի էր ընդգրկված¹⁰: Հայերին հատկացված դպրոցների քանակը, սակայն, կրկնակի պակաս էր ՀԱԽ-ի խնդրած թվից¹¹: Ի

«բայց իրապէս կանոնաւոր պարապմունքները հոկտեմբերի 1-ից առաջ չեն եղել» (տե՛ս *Դպրոցական կեանքը 1918-ին* // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 5. I. 1919):

⁶ Տե՛ս *Թիֆլիսի արական գիմնագիաները* // ՄՇԱԿ, 28. VIII. 1918:

⁷ Խզմալեան Թ. *Դպրոցների ազգայնացումը* // ՀՈՂԻՁՈՆ, 6. X. 1918:

⁸ Տե՛ս Տէր-Մինասեան Ե. *Դպրոցական գործի ներկայ դրութիւնը* // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 14. IX. 1918:

⁹ Տե՛ս *Ներքին տեսություն*՝ *Թիֆլիսի 3-րդ իգական գիմնագիայի կեանքից* // ՄՇԱԿ, 29. IX. 1918:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 22:

¹¹ «Мы обращаем Ваше внимание на то, что распределение мужских и женских гимназий, произведенное Министерством, не соответствует процентному отношению детей армян в них. Для 1600 детей армян и стольких же армянок в средних учебных заведениях должны быть отведены минимум по две полные гимназии; поэтому для удовлетворения потребностей обучения мы считаем необходимым объявления чисто армянской гимназией и V мужской, в которой армяне составляют более 48 %. Вместе с этим необходимо открытие параллелей при IV мужской гимназии для детей армян в составе всех классов, которые постановлено национализовать для армян. Только выделение названного количества гимназий для армян может кое-как справиться с той большой потребностью в образовании, которую мы находим в Тифлисе. Что касается женских гимназий, мы принуждены остановиться на гимназиях находящихся в армянских районах: III женск[ой] и VI женск[ой], которые должны быть объявлены чисто армянскими, а также параллели при V женской гимназии. Мы обращаем Ваше

պատասխան ՀԱԽ-ի դիմումի՝ լուսավորության նախարարությունն իրազեկեց, որ դպրոցների բաժանման մասին նախկին որոշումը բեկման ենթակա չէ, և «հայացված» դպրոցների թվաքանակն առայժմ մնալու է նույնը¹²:

Կառավարությունը կարգադրել էր վրացացված գիմնազիաներն ազգայնացնել միանգամից մինչև Ե դասարանը: ՀԱԽ-ի վճռի համաձայն, որի մասին տեղեկացվել էր լուսավորության նախարարությանը, որոշվում է, նախ և առաջ, ազգայնացնել պետական հայկական միջնակարգ դպրոցների Ա դասարանները՝ մյուսներում դասավանդումն առայժմ թողնելով ռուսերեն¹³: ՀԱԽ-ը մտահոգված էր նրանով, որ Թիֆլիսում զգալի թվով հայեր թերահավատորեն էին տրամադրված հայկական դպրոցների նկատմամբ: Դա բխում էր նրանց հայերեն լեզվին վատ կամ էլ առհասարակ չտիրապետելու հանգամանքից: Այսպես, III իգական միջնակարգ դպրոցի Ա դասարանի աշակերտների ծնողական ժողովում պարզվեց, որ 68 դպրոցականից հայերեն վարժ են խոսում միայն երկուսը: Քանի որ տարրական դպրոցի դասընթացը երեխաները ռուսերենով էին ավարտել, ապա ծնողները դեմ էին գիմնազիայի առաջին դասարանի ազգայնացմանը, ինչ-

---

внимание на необходимость национализовать I коммерческое училище и торговую школу (վերջինս 1910 թ. հիմնադրել է բարերար Ա. Մանթաշյանը – Բ.Մ.) для детей армян, которых в этих учебных заведениях насчитывается свыше 75 %», – լուսավորության նախարար Գ. Լասխիշվիլուն ուշացած իրազեկում էին ՀԱԽ-ի անդամները (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30 թ. 2-2 շրջ.): Պարզվեց, որ Մանթաշյանի առևտրական դպրոցը «հոգաբարձության որոշման համաձայն ազգայնացման չի ենթարկում, դասաւանդութիւնը լինելու է ռուսերէն, վրացերէն լեզուն պարտադիր կը լինի բոլորի համար. ուժեղացված է հայերէնի դասաւանդութիւնը» (տե՛ս Լրատու // ՀՈՐԻՁՈՆ, 18. IX. 1918): Այսպիսով, ինչպես երևում է, դպրոցական ոլորտում ՀԱԽ-ի հետագա աշխատանքի համար ավելի արդյունավետ կլինէր մինչև նախարարության դիմելը՝ ուսուցչական հասարակայնության հետ տեղում պարզել բոլոր խնդիրները:

¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 6:

¹³ Դպրոցական կեանքը 1918-ին // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 5. I. 1919:

պէս դա առաջարկում էր ՀԱԽ-ը, և նման քայլը համարում էին հակամանկավարժական¹⁴: Լուսավորության նախարարությունից ՀԱԽ-ին ուղղված հարցմանը, թե ի՞նչ անել այս պարագայում, դպրոցական բաժինը պատասխանեց, որ «եթէ մինիստրը նպատակահարմար գտնի թէ՛ հայերի, թէ՛ վրացիների համար որոշ ընդհանուր յանձնարարություն անել, մենք դեմ ոչինչ չենք ունենայ, պայմանով, եթէ երեխաները յիրավի մայրենի լեզուին չեն տիրապետում»¹⁵: Մակայն, նկատի ունենալով հենց այս զանգվածի «տատանողական» տրամադրությունները, ՀԱԽ-ը լուսավորության նախարարությանը առաջարկում էր փակել ռուսական բաժանմունքները պետական հայկական գիմնազիաներում, իսկ Թիֆլիսի խառն ուսուցմամբ (IV և V) գիմնազիաներում հայ մանուկներին տեղավորել միայն հայկական դասարաններում¹⁶: Եվ քանի որ հայերենին չտիրապետող երեխաների ծնողները՝ ռուսական գիմնազիա ընդունվելու համար գրություն տալու խնդրանքով դիմում էին ՀԱԽ-ին, ապա կարելի է ենթադրել, որ լուսավորության նախարարությունը հարգել էր ՀԱԽ-ի պահանջը¹⁷:

Ըստ 1918 թ. հուլիսի 26-ի կառավարության № 886 որոշման՝ ազգայնացրած պետական դպրոցներում նախ պետք է ուսանեին Վրաստանի քաղաքացիություն ընդունած ծնողների զավակները, ապա՝ ազատ տեղերի դեպքում, նաև օտարահայատակների երեխաները¹⁸:

Լուսավորության նախարարությունն իր կազմի մեջ ստեղծեց հայկական պետական դպրոցների վարչություն, որտեղ աշխատում էին հիմնականում վրաց կամ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Այս հարցի կապակցությամբ ՀԱԽ-ի 1918 թ. սեպտեմբերի 18-ի նիստում նշվեց՝ նշանակեցին «հայ կեանքին բոլորովին

¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 4:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 10:

¹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 3, 19 շրջ.:

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 29, 30:

¹⁸ Դպրոցական խնդիրը Վրաստանում // ՀՈՐԻԶՈՆ, 7. VIII. 1918:

անծանոթ մարդկանց»¹⁹: Նույնը կատարվեց տեսուչներ (տնօրեն) նշանակելիս, որը չէր համապատասխանում նախարարության մինչ այդ տված խոստումներին և, ընդհանրապես, ազգայնացման որդեգրած պահանջներին: Մամուլում կտրուկ և ծայրահեղ կարծիքներ հրապարակվեցին, թե «ազգայնացումը միջնակարգ դպրոցներում տարւում է ամենախայտառակ, այլանդակ ձևերով, հայացրած գիմնազիաներում տէր ու տնօրէն են դարձել հին, օտարազգի կամ միայն անունով հայ բիրոկրատներ...»²⁰: Անվանի հայագետ Ե. Տեր-Մինասյանը հեզմանքով գրում էր, որ սա «մի անհասկանալի բան էր տրամաբանական տեսակետից, բայց որը հասկանալի կարող է լինել իբրև մի քաղաքական քայլ»²¹: ՀԱԽ-ը ցանկանում էր, որ այդ դպրոցների վարիչները նշանակվեն իր հայեցողությամբ, և ոչ միայն լինեն հայազգի մարդիկ, այլ նաև վարժ ու գրագետ տիրապետեն հայերենին²²: Այս առթիվ

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 18-18 շրջ.:

²⁰ *Բնընացրումը անհրաժեշտ է* // ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 26. X. 1918:

²¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 19:

²² Ի տարբերություն III օրիորդաց գիմնազիայի, որտեղ ազգությամբ վրաց տնօրեն էր նշանակված (Ջուղաշվիլի), III արականի վարիչը թեկուզև հայ էր (Մաֆարյան), սակայն չգիտեր մայրենի լեզուն (տե՛ս Բերինեան Բ. *III տղայոց գիմնազիայի օրիներգը* // ՄՇԱԿ, 10. X. 1918): Դիմելով Վրաստանի վարչապետին՝ ՀԱԽ-ի անդամները գրում էին. «Мы считаем необходимым для успешного проведения национально-культурной автономии назначение администрации в названных учебных заведениях из педагогов-армян, которые только могут провести в жизнь национализацию, дать надлежащую серьезную постановку учебного дела в национализируемых учебных заведениях и вызвать симпатию к ней и в той части населения, которая еще не сумела уяснить себе необходимость и плодотворность этой меры» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 16-17): Այս խնդրանքը մնաց անարձագանք, քանի որ երկու տարի անց ևս «Թիֆլիսի III-րդ իզական հայկական գիմնազիայում, որ տարեց տարի “ազգայնանում է”, ղեկավար շարունակում է մնալ մի վրացի, միւս դպրոցների ղեկավարներն էլ եթէ հայեր են, միանգամայն անպատրաստ իրենց կոչումին ու դիրքին» (տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի դպրոցական քաղաքականությունը // ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 13. IX. 1920):

հնչած բողոքին ի պատասխան, լուսավորության նախարարության պաշտոնյաները հայտնել էին, թե ազգայնացրած գիմնազիաների վարչակազմը վերահաստատվել է մեկամյա ժամկետով, որից հետո թափուր տեղերի առաջացման դեպքում նկատի կառնվի նաև ՀԱՄ-ի անդամների այդ պահանջը²³:

Ըստ ժամանակի մամուլում հնչած տեսակետի՝ համեմատաբար լավ վիճակում էին գտնվում տարրական այն դպրոցները, որոնց վերահսկողությունը հանձնված էր քաղաքային վարչություններին: 1919–1920 ուստարում Վրաստանի մայրաքաղաքում գործում էին 24 վրացական, 23 ռուսական, 18 հայկական²⁴, 2 թաթարական, ինչպես նաև օսական, գերմանական, լեհական, հունական, ասորական տարրական տեսակի մեկական կրթական օջախ²⁵: Թիֆլիսի վարչությանը պատկանող հայկական տարրական դպրոցներն ունեին իրենց առանձին տեսուչը²⁶:

Քաղաքներում գտնվող դպրոցների իրավական պատկանելության հարցը մի շարք դեպքերում որոշվում էր ստիպողական կարգով: Այսպես, Մոնախի հայկական (նախկին՝ Մարիամյան օրիորդաց) դպրոցը լուսավորության նախարարության 1918 թ. հուլիսի 19-ի կարգադրությամբ դուրս էր բերվել հայկական տեղի կոմիտեի իրավասությունից և հանձնվել քաղաքային վարչության տնօրինման²⁷:

---

²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 16:

²⁴ Այդ թվում նաև ստորին տեսակի տարրական 11 դպրոց՝ Հավլաբարի I, IV, V և օրիորդացը, Նավթլուրի, Կուկիայի I և VI, Սոլուակի, Պուշկինի անվ. II, Ծատուրյանի անվ., Իզմայլովյան (տե՛ս ԲՕՐԵԲԱ, 18. IX. 1919):

²⁵ Համեմատության համար նշենք, որ 1916 թ. Թիֆլիսում գործում էին 12 ռուսական, 10 հայկական, 10 վրացական և թաթարական ու օսական քաղաքային մեկական ուսումնարաններ (տե՛ս *Школьное дело в Тифлисе* // ԲՕՐԵԲԱ, 23. I. 1920. Նաև՝ *Хроника: Городские школы* // СЛОВО, 11. III. 1920):

²⁶ 1918–1919 ուստարվա սկզբում այդ պաշտոնը վարում էր ոմն Մարգիս Աբովյան:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 4:

Պետական միջնակարգ հայկական դպրոցներից բացի, Թիֆլիսում գործում էին նույն աստիճան ունեցող Ներսիսյան, Հովնանյան (Անանյան), Գայանյան հանրային կրթարանները: Գավառներում, սակայն, 1918 թ. հայկական միջնակարգ ուսումնական հաստատություններ չկային: Բացառություն էր կազմում, թերևս, Թելավին, որտեղ հայ անհատների ջանքերով բացվել էր մասնավոր գիմնազիա²⁸: Հետագայում հաջողվեց նույն տեսակի հայկական դպրոց ունենալ նաև Գորիում:

1918-1919 ուստարվա բացվելուց հետո, Թիֆլիսից և այլ քաղաքներից գատ, ՎՂՀ-ի արևելյան հայաշատ գավառներում վերագործարկվել էր միայն երեք պետական տարրական հայկական դպրոց (2-ը՝ Շուլավերում, 1-ը՝ Ծալկայի Ղուշի գյուղում, որը միակ կրթական օջախն էր շրջանի 13 զուտ հայաբնակ գյուղերի համար)²⁹: Համեմատության համար կարելի է նշել, որ

---

²⁸ Երբ տեղի պետական գիմնազիան ենթարկվեց ազգայնացմանը, այսինքն վրացացվեց, Թելավի հայերը խնդրեցին իշխանություններին թույլ տալ իրենց բանալ սեփական գիմնազիա: Նրանք հայցեցին այդ նպատակի համար և՛ շենք, և՛ որոշ գումար, որպես նպաստ: Լուսավորության նախարարության միջոցով իրազեկվեց, որ նա կարող է նպաստել հայերին, եթե վերջիններս ընդունեն Վրաստանի հպատակությունը: Թելավի հայերը ժողով գումարելով, միաձայն որոշեցին ընդունել այդ պահանջը: Շուտով Թիֆլիսից ժամանում է մի հանձնաժողով, որին, ի միջի այլոց, հանձնարարված էր շենք գտնել հայկական գիմնազիայի համար: Տեղի իշխանությունները առաջարկեցին մի շարք շինություններ, որոնք այնպիսի վիճակի մեջ էին, որ այնտեղ դպրոց բանալ բոլորովին անհնարին էր (տե՛ս *Թելաում // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԶԱՅՆ*, 19. X. 1918): Ի վերջո, «Թելա քաղաքի ուսումնարական յանձնաժողովը <...> դիմել է Թիֆլիսի հարուստ վաճառական, տեղիս քաղաքացի Ալեքսանդր Ռոստոմեանցին, [որը] իր լայնածառալ սեփական տունը, III Նագորնի փողոցի վրա գտնվածը, յատկացրել է գիմնազիային, որտեղ արդեն սովորում են մօտ 180-ի չափի երեխաներ» (տե՛ս Բերինեան Բ. *Առաջին հայկական գիմնազիան Թելաում // ՄՇԱԿ*, 2.X.1918):

²⁹ Նահանգի հայկական դպրոցների տեսուչը (ոմն Տեր-Գրիգորյան) վկայակոչում էր, որ «անցեալ տարուայ [իմա՝ 1917 թ. - Բ.Մ.] սեպտեմբերին ուզեցի պետական հաշուով 5 դպրոց բանալ Ծալկայի հայ

նախորդ ուստարում դրանց թիվը 35 էր և «բոլոր այդ դպրոցները ազգայնացված էին»³⁰:

Վելիսցիխե գյուղում (Սդնախի գավառ) «դպրոցը ենթարկել է ազգայնացման, և չնայելով, որ աշակերտների համարեայ երեք չորրորդը հայեր են, մեկ քառորդ վրացի, պարապմունքները կատարում են վրացերեն»³¹:

Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը, նկատի ունենալով երկրամասի ազգային բազմազանությունը, 1918 թ. հուլիսի 25-ին վճռել էր իր տարածքում դպրոցների ազգայնացումը չդարձնել պարտադիր՝ հարցի լուծումը թողնելով բնակչության տեղական ժողովներին³²: Այս քայլը, թերևս, վրաց կառավարության որոշման պատասխանն էր, որը արխազական տարրական կրթարանների համար կադրեր պատրաստող Սուխումի ուսուցչական դպրանոցը (հայտնի էր «Горская школа» անվամբ) վերածել էր վրաց-արխազական խառը տեսակի դպրոցի³³: Սուխումի շրջանային Հայոց ազգային խորհուրդը, տեսնելով, որ վրաց-արխազական մրցակցությունը գնալով էլ ավելի է թեժանում և Աբխազիայի պետական ուսումնարանների թվից հայերին դժվար

գիւղերում, բայց մինիստրութիւնը միջոցներ չուէց. ստիպուած եղայ տեղական միջոցներով բանալ Դարաքեով, Նարդիվան, Խաչքեով, Ղզըլքիլիսա եւ Դաշբաշ գիւղերում: Սակայն նորաբաց դպրոցները հազիւ կարողացան իրանց գոյութիւնը պահպանել մինչեւ նոյն [ուս]տարուայ յունուար ամիսը, ներկայ [1918–1919 ուս]տարուայ սկզբին նորից միջոցներ խնդրեցի ու մերժում ստացայ, ուստի այդ դպրոցները փակուեցին» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 43, թ. 1 շրջ.):

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 2:

³¹ Դպրոցական բոլորը հաւասար իրաւունքներ ունեն // ՆՈՐ ԱՇ-ԽԱՏԱԻՈՐ, 2. VIII. 1919:

³² Աբխազիան և ազգայնացումը // ՀՈՐԻԶՈՆ, 31. VII. 1918: Նան՝ Хроника: Абхазцы и национализация // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 1. VIII. 1918.

³³ Заседание правительства Грузии // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 24. VII. 1918.

թե որոշ բաժին հատկացվի, վերաբացել էր նախկին ծխական դպրոցները³⁴:

Դրությունը համեմատաբար բարվոք էր նաև Սոչիի շրջանում: Տեղի ՀԱԽ-ը հրավիրել էր ուսուցչական խումբ և ընտրել էր շրջանային դպրոցական իր տեսուչին: Պահանջված ծախսերը ՀԱԽ-ը իրականացնում էր դրամական հատուկ ֆոնդից, որը ստեղծվել էր գյուղական համայնքներից եկամտի 5 տոկոսի գանձման միջոցով: Այսպիսով, ՀԱԽ-ի գործադրած ջանքերի շնորհիվ հիմնվեց 14 տարրական հայկական դպրոց, և Սոչիի շրջանի հայաբնակ բոլոր գյուղերը, բացառությամբ, թերևս, 2 բնակավայրի, ունեցան իրենց կրթարանները³⁵:

1918 թ. օգոստոսի 30-ին Թիֆլիսում 194 մանկավարժի մասնակցությամբ և հասարակական գործիչ Թ. Խզմայանի նախագահությամբ ստեղծվել էր Հայկական ուսուցչական խորհուրդ: 1919 թ. դեկտեմբերի 21-ին այն վերանվանվեց և կոչվեց Վրաստանի հայկական դպրոցների ուսուցիչների արհեստակցական միություն³⁶: Հետագայում այդ կազմակերպությունը մտել էր

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 15:

³⁵ Պոնտացի Ա. Դպրոցական գործը Սոչիում 1918-1919 ուս. տարում // ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 13. VIII. 1919: Ա. Բ. Հակոբյանն իր հուշերում լրացուցիչ տեղեկություններ է հաղորդում Սոչիի շրջանում կրթական ոլորտի կազմակերպման մասին. «Ազգ. Խորհուրդը դպրոցի գործին յատուկ յանձնաժողով մը ընտրեց, որ սկսաւ զբաղիլ այդ գործով: Անոր կողմէ լիազօր ընկեր մը դրկուեցաւ Թիֆլիս, ուր կուսակցական ընկերներու աջակցութեամբ վարձեց 28 հոգանոց ուսուցչական խումբ մը ընկ. Յ. Ջառաֆեանի ղեկավարութեան տակ: Ընկ. Յ. Ջառաֆեան կովկասահայ լաւագոյն մանկավարժներէն մէկն էր, աւարտած էր Սորբոնի համալսարանը, ուղղամիտ, լուրջ և պատրաստուած ուժ մը: Ան պիտի մնար բաղաբը և իբրև կրթական տեսուչ պիտի այցելէր շրջանները, ուղղութիւն տալու ուսուցիչներին և հսկելու ծրագրի գործադրութեան» (տե՛ս ՀԱՅՐԵՆԻՔ, 1931, սեպտեմբեր, էջ 159):

³⁶ Հայ ուսուցչութեան ընդհանուր ժողով // ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 24. XII. 1919:

Վրաստանի ուսուցչական միության մեջ որպես «հայկական դպրոցների դասատուների սեկցիա»³⁷:

Հարկ է նշել, որ ռուսական տիրապետության օրոք պետական դպրոցներում ուսում ստացած հայերն ընդհանրապես մայրենի լեզվի թույլ պատրաստություն ունեին: Ազգայնացված դպրոցներում դասավանդում էին ռուսական կրթությունն ստացած անձիք, գլխավորապես քաղաքային ուսումնարաններում և տարրական քառամյա դպրոցներում ուսանած «ցենզովիկները»: Քիչ էին ուսուցչական դպրանոցը կամ հայոց թեմական կրթարաններն ավարտած մասնագետները³⁸: Թիֆլիսի նահանգի հայկական պետական դպրոցների մտահոգիչ կացության մասին բարձրաձայնել էր նրանց տեսուչը: «Ես աշխատել եմ, – գրում է նա, – միայն կասեցնել դպրոցական գործի փլուզումը՝ ստեղծագործական աշխատանքը յետաձգելով մօտիկ ապագային: Եւ այդ բանը ինձ աջողում էր, սակայն տաճկական արշաւանքը տակնուվրայ արաւ ամեն ինչ: Ահա համարեա մի տարի է, որ իմ

³⁷ Քրոնիկոն // ՄՇԱԿ, 13. II. 1921:

³⁸ «Մի քանի հոգի միայն աւարտած էին ուսուցչական սեմինարիան կամ հայոց թեմական դպրոցներ եւ միայն մեկը, մի քահանայ, Վարդաբլուր ուսումնարանի ուսուցիչը, աւարտած է Էջմիածնի ճեմարանի լսարանական դասընթացները: Պետական դպրոցներն աւարտած ուսուցիչները և վարժուհիները ընդհանրապես հայոց լեզուից թոյլ պատրաստութիւն ունեին: Որովհետեւ հնարատրութիւն չը կար կազմակերպելու հայոց լեզուի թէկուզ կարճ ժամանակեայ կուրսեր, եւ սահմանափակուել էմ միայն ինքնակրթութեան միջոցներ յանձնարարելով ուսուցիչներին ու վարժուհիներին, այն է՝ հայոց լեզուի դասագրքերի, օժանդակ միջոցների հետ ծանօթացնելով եւ այլն: Իսկ որտեղ հնարատրութիւն է եղել, հոգաբարձութիւնների համաձայնութեամբ հայոց եկեղեցական-ծխական դպրոցների եւ նոյն տեղերում գտնուող պետական ժողովրդական դպրոցների դասատուները պարապել են միատեղ, ըստ որում ռուսաց լեզուն երկու դպրոցներում (ծխական եւ պետական) աւանդել է պետական դպրոցի դասատուն, իսկ հայոց լեզուն, օրինակ, աւանդել է ծխական դպրոցի դասատուն», – ՀԱԽ-ին իրազեկում էր մեզ համար անհայտ ժամանակակիցը (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 43, թ. 2 շրջ.):

ֆունկցիաները կայանում են միայն ընթացիկ գրագրությունները վարելու, ռոճիկները դուրս գրելու մէջ եւ այլն, որը թէեւ ծանր, բայց զուտ դպրոցական – մանկավարժական գործի տեսակէտից անօգուտ, անարդիւնաւետ եւ անշնորհակալ գործ է³⁹:

Աննախանձելի դրության մէջ էին նաև Վրաստանի հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցները: Աշխարհամարտի ընթացքում այդ դպրոցներից շատերը փակվեցին կամ դասընթացները կրճատվեցին: 1917–1918 ուստարում ծխական դպրոցները չունենալով թեմական տեսուչներ և ուսումնական խորհուրդներ, բացառապէս թողնված են եղել հոգևորականների հոգաւորութեանը⁴⁰: Դրանց զգալի մասը 1918–1919 ուստարում մնացել էր փակ՝ շենքերը գաղթականներով լցված լինելու⁴¹, մյուսներն էլ կոլեկտիւնային միջոցների բացակայության պատճառով⁴²: Գաղթա-

³⁹ Տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 43, թ. 5:

⁴⁰ Խզմալեան Թ. *Դպրոցական գործը* // ՀՈՐԻՉՈՆՆ, 21. VIII. 1918:

⁴¹ Թիֆլիսում՝ Ս. Բեթղեհեմ, Ս. Գևորգ, Ս. Սարգիս, Ս. Կարապետ, Ս. Աստվածածին և Վանքի դպրոցները (տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 43, թ. 24): 1918 թ. ապրիլի 1-ից դպրոցական շենքերը հատկացվեցին գաղթականությանը, սակայն և թ. օգոստոսին նրանցից պահանջեցին տեղավորվել այլ բնակարաններում (տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 16):

⁴² շեղափոխական ցնցումները Հայ Առաքելական եկեղեցուն գրկեցին վանքապատկան և այլ տեսակի բոլոր հողերից, ինչը կտրեց հոգևորականությանը կայուն եկամուտների աղբյուրից: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գևորգ Ե Տփղիսեցին հանդես եկավ եկեղեցական կալվածքների աշխարհականացման (բռնագրավման) դեմ առավել քան հիմնավոր բողոքով: «Էջմիածնի և այլ վանքերի, ինչպես և եկեղեցիների հողերը, – ասում էր Վեհափառը, – դարերով ծառայում են ժողովրդի և հոգևորականութեան կուլտուրական նպատակներին: Այդ հողերը նուիրել են ոչ թէ միայն Անդրկովկասի, այլ ամբողջ աշխարհի հայերը և նրանց տնօրինութիւնը պատկանում է միայն ամբողջ հայ ժողովրդի ներկայացուցչութեան, այլ ոչ զանազան քաղաքական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներին» (տե՛ս Մելիքյան Վ. Հ. *Անդրկովկասյան Կոմիտարիատի սոցիալ-տնտեսական և կրթական-լուսավորական գործունեությունը* // ԼՐԱԲԵՐ հասարակական գիտությունների, 2010, թիվ 3, էջ 34): Այսպես, Վիրա-Իմերեթական հայոց թեմը Ախալցխայի գավա-

կանության վերադարձից հետո Ջավախքում հայկական դպրոցների մեծ մասն այդպես էլ չվերաբացվեց: 70 հայկական բնակավայր ունեցող Ջավախքը հիշյալ ժամանակաշրջանում ուներ միայն 10-ը հայալեզու դպրոց⁴⁵: Բոլորն էլ վերաբացվել էին ՀԱԽ-ի հրահանգով և նրա դրամական միջոցներով⁴⁶: Դյուրին չէր այդ խնդրի իրագործումը, քանի որ ֆինանսական միջոցների խիստ պակաս էր զգացվում⁴⁵: Մինչդեռ պետությունն ամեն կերպ օժանդակում էր գավառի վրացական գյուղերի դպրոցներին: Լուսավորության նախարարությունը հետամուտ եղավ, որ սեփական կրթարան ունենա Ջավախքի վրացաբնակ չորս գյուղերից յուրաքանչյուրը⁴⁶: Նման տեսակի խտրականության մեծ ու փոքր նշանները կարելի էր հանդիպել նաև այլ դեպքերում: «Այս անարդարությունը խիստ ծանր էր գալիս վիրահայոց սրտին, – կարդում ենք Ա. Ջամալյանի մտորումներում, – որովհետև նրանք, մի կողմից, տեսնում էին, որ վրաց կառավարությունը արտակարգ շոայլությամբ դրամներ է բաց թողնում կրթական-մշակութային հաստատությունների ցանկով զուտ վրացաբնակ շրջանները ծածկելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ գիտակցում էին, որ պետական և համայնական հասույթների շատ խոշոր մասը հայերից էր գանձվում»⁴⁷:

Վրաստանի նորակազմ ՀԱԽ-ի 1918 թ. օգոստոսի 2-ի առաջին իսկ նիստը նվիրված էր դպրոցական խնդրին⁴⁸: Նրա գործկոմին կից ստեղծվել էին միջնակարգ և տարրական դպրոցների գործերով լիազորված բաժիններ, որոնց վարիչներն էին, համա-

ում զրկվեց 20 հազար դեսյատին վարելահողից, որոնց շահագործումից ստացած եկամուտները XIX-րդ դարի 50-ական թվականներից ի վեր ծառայում էին կրթական գործի պահպանման և զարգացման համար (տե՛ս MEMORANDUM. C. 84):

⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 40:

⁴⁴ Տե՛ս Դպրոցական՝ Ջավախքում // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 24. XII. 1919:

⁴⁵ Ախալքալաքի դպրոցների համար // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 2. XI. 1919:

⁴⁶ MEMORANDUM. C. 87-88.

⁴⁷ Տե՛ս Ջամալյան Ա. Հայ-վրացական կնճիոր, Երևան, 2011, էջ 161:

⁴⁸ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգ. Խորհրդում // ՀՈՐԻԶՈՆ, 4. VIII. 1918:

պատասխանաբար, Երվանդ Տեր-Մինասյանը և Անուշավան Ստամբուլցյանը⁴⁹: 1919 թ. աշնանը ձևավորվել էր միասնական վարչություն, որին ղեկավար էր կարգվել Ներսիսյան վարժարանի բազմափորձառու ուսուցիչ Բասիակ Հարությունյանը:

ՀԱԽ-ը ցանկանում էր Վրաստանի տարածքում վերահսկողության իրավունք ունենալ հայկական բոլոր դպրոցների նկատմամբ⁵⁰ և եռանդուն միջնորդություններ ու բանակցություններ էր վարել մինչև անգամ լուսավորության նախարարի հետ: Վերջինիս հետ ՀԱԽ-ի անդամների (Ա. Երզնկյան, Ե. Տեր-Մինասյան, Ա. Ստամբուլցյան) տեսակցության ժամանակ «հարց յարուցվեց նաև այն խնդրի մասին, որ մինչև կուլտուրական ինքնավարութեան հարցի լուծումը, Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչները իրաւունք պիտի ունենան վերահսկողութիւն ունենալու ազգայնացած պետական դպրոցների և մասնաւոր դպրոցների հայկական առարկաների դասավանդութեան վրայ: Պ. Մինիստրը [Գիորգի Լասխիշվիլի – Բ.Ս.] խոստացաւ բավարարել մեր խնդիրները, յայտարարեց իրեն կուլտուրական ինքնավարութեան կողմնակից, որի համար իբր թէ օրինագիծ է մշակում և յայտնեց, որ մինչև այդ ինքը շատ ուրախ կ'լինի գործակցել մեզ հետ»⁵¹: Այս խոստումներով բավարարված լինելով՝ ՀԱԽ-ը լիա-

⁴⁹ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 8. X. 1918:

⁵⁰ «Элементарные требования культурной автономии дают, во всяком случае, право контроля над своими просветительными и культурными учреждениями», – ասված է վավերագրում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 17):

⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 19-20 շրջ.: Նախարարը նաև ասել է, որ «առհասարակ մենք ուշացել ենք. հնարաւորութեան սահմաններում կաշխատի բաւարարել Ազգ. Խորհրդի ներկայացուցիչներին: Այս ուսումնական տարում այլևս նշանակուած վերատեսուչները չեն փոխուի, բայց ուսուցիչ-ուսուցչուհիները կարող են նշանակուել այն ցուցակից, որ կը ներկայացնէ մեր գործադիր կոմիտէն» (տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 28. IX. 1918): ՀԱԽ-ը, թերևս, օգտվել էր վերջին իրավունքից և առաջարկել էր, օրինակ, Չոր-

գորել էր իր անդամ Ե. Տեր-Մինասյանին վերահսկելու հայազիտական առարկաների (հայոց լեզու, գրականություն ու պատմություն) ուսուցումը պետական և մասնավոր դպրոցներում: Այդ մասին լուսավորության նախարարությանը տեղյակ էր պահվել⁵²: Առաջ քաշելով սույն պահանջը՝ ՀԱՄ-ը հենվում էր ՕԶԱԿՈՄ-ի հայտնի որոշման վրա, որը ազգայնացված դպրոցներում ուսումնական ծրագրերի մշակման և իրականացման առաջնահերթ իրավունքը սույն ազգային ներկայացուցչական մարմիններին էր վերապահում⁵³: Շուտով, սակայն, վրաց պաշտոնյաները մերժեցին ՀԱՄ-ի նախաձեռնությունը: Նախարարությունն իր կարծիքը հիմնավորում էր նրանով, թե մինչև չպարզվի Վրաստանում մշակութային ինքնավարության տեսակը, վերահսկման հարցն օրակարգից դուրս է հանվում⁵⁴: ՀԱՄ-ը, համաձայն չլինելով այդ պարզաբանման հետ, Վրաստանի վարչապետին բողոքում էր, թե նույնիսկ ռուսական տիրապետության օրոք հայ հոգևորականությունն ուներ այդ իրավունքը, ուստի և այժմ դա պետք է անցնի իր իրավասությանը: ՀԱՄ-ն պատրանք էր տաձում հետազայում, մշակութային ինքնավարության մասին ենթադրվող օրենքի վավերացումից հետո, ամբողջությամբ իրեն ենթարկել Վրաստանի

րորդ գիմնազիայում հայոց լեզվի, գրականության և պատմության ուսուցչի թափուր հաստիքի համար սեփական թեկնածուին (տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 34):

⁵² «7. X. 1918 г. Господину Министру Народного Просвещения Грузинской Республики. В дополнение отношения нашего от 4-го октября 1918 года за № 43, Армянский Национальный Совет сообщает, что со стороны Совета уполномоченным по ознакомлению с постановкой учебного дела в национализуемых для армян Гимназиях и преподаванием Армянских предметов в неармянских Правительственных и частных гимназиях избран член Совета Ерванд Галустович ТЕР-МИНАСЯН, на имя коего просим выдать надлежащее удостоверение и одновременно оповестить об этом все вышеупомянутые учебные Заведения. Председатель. Секретарь» (տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 5):

⁵³ Silogava V. Shengelia K. Նշվ. աշխ., էջ 222-223:

⁵⁴ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 8:

բոլոր պետական հայկական դպրոցները⁵⁵:

Չնայած վրաց պաշտոնյաների տված բազում խոստումներին՝ դրանք իրական գործի չէին վերածվել զլիավորապես լուսավորության նախարարության դիմադրության պատճառով⁵⁶: Այս առթիվ Ե. Տեր-Մինասյանը գեկուցում էր ՀԱԽ-ին, որ «մինչև այսօր չ'նայելով բոլոր գործ դրած ջանքերին, բանաւոր և գրաւոր միջնորդութիւններին Ազգային Խորհրդի Գործադիր մարմնին չի յաջողում փոքր-ինչ կանոնաւորել իրավասութեան խնդիրը և ապահովել Ազգային Խորհրդի վերահսկողութեան իրաւունքը դպրոցական գործի մէջ: Խօսքը վերաբերում է ներկայումս զլիավորապէս պետական և մասնաւոր գիմնազիաներին: Վրաց կառավարութեան լուսաւորութեան մինիստրութիւնը յուրացրել է գործունեութեան այնպիսի ձև և գործելակերպ, որ միանգամայն անհամապատասխանում է Վրաստանի հայութեան կենսական շահերին և ո՛չ մի ձև, ո՛չ մի կերպով չի հարմարում կուլտու-

---

⁵⁵ «Предоставления всецело в наше ведение национализированных для армян учебных заведений», – ասված է ՀԱԽ-ի վավերագրում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 17):

⁵⁶ «Վրաց կառավարութեան լուսաւորութեան նախարարութիւնը Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչներին քանի անգամներ ասել է, որ շատ ուրախ կը լինի գործակցել նրա հետ, որ ի հարկէ Ազգային Խորհուրդը պէտք է որոշ դեր խաղայ ազգայնացած դպրոցների գործում, մինչև որ կուլտուրական ինքնավարութեան օրինակգծով ամբողջ գործը կանցնի նրան, և այլն, և այլն, բացի այս բոլորը մինչև այսօր մնացել են լոկ խօսքեր: Ո՛չ այն պատճառով, որ Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի Գործադիր մարմինը մի քանի անգամ գրաւոր և բերանացի դիմումներ է արել այս հարցի մասին, – այլ այն պատճառով, որ անհասկանալի եղանակով Գործադիր մարմնի բերանացի դիմումներին տրուել է վրաց կառավարութեան լուսաւորութեան նախարարութիւնից գոհացուցիչ պատասխան, մինչդեռ նոյն խնդիրների մասին եղած գրաւոր դիմումներին ստացել են միանգամայն անգոհացուցիչ և մերժողական պատասխան» (տե՛ս *Դպրոցական գործի դրութիւնը Վրաստանում* // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 2. XI. 1918):

րական ինքնավարութեան ամենատարրական պահանջներին, այլ բացարձակ կերպով ժխտում և ոչնչացնում է այն»⁵⁷:

Այսպիսով, ՀԱՄ-ը կատարյալ անհաջողություն կրեց Վրաստանի նորակազմ հանրապետության իշխանությունների հետ վարած երկարատև բանակցություններում: Կուսակցությունների ներկայացուցիչները ՀԱՄ-ում միակարծիք էին, որ սույն կառույցը պետք է լինի վիրահայերի դպրոցական գործի միակ տերն ու տնօրենը: Վրաց պաշտոնյաները, սակայն, արտաքուստ բարի կամք դրսևորելով և սիրալիք վերաբերմունքի արժանացնելով իրենց այցելած ՀԱՄ-ի բանագնացներին, ի վերջո, հստակ հասկացնել տվեցին, որ ո՛չ մի դեպքում և ո՛չ մի պարագայում համաձայն չեն լինի ճանաչել վիրահայերի ուսուցման գործում նրա դեկավար լիազորությունները: Մերժվեց նաև ՀԱՄ-ի վերահսկողական գործառույթի իրավունքը պետական դպրոցների նկատմամբ: Պաշտոնյաները, մխիթարելով զայրացած հասարակայնությանը, խոստանում էին ամեն ինչ կարգավորել ապագայում՝ մշակութային ինքնավարության մասին թեզը սահմանադրական օրենքի վերածման և, հետևաբար, համապատասխան իրավական դաշտի ստեղծման պարագայում:

1918 թ. օգոստոսի 6-ի նիստում ՀԱՄ-ը որոշեց իր իրավասությանը ենթարկել մինչ այդ Վիրահայ թեմին պատկանող դպրոցները⁵⁸: Նա, փաստորեն, «իրաւական խնդիրը չվճռելով՝ իր վրայ է վերցնում դպրոցների փաստական կառավարութիւնը»⁵⁹: Դա, անշուշտ, վաղուց մտածված քայլ էր, որը, սակայն, ՀԱՄ-ում չարժանացավ միաձայն որոշման: ՀԺԿ-ի լիազորները տարակուսանքով վերաբերվեցին վիճահարույց սույն քայլին՝ գործընկերներին կոչ անելով թեմի հետ հարցը լուծել համերաշխաբար և փոխադարձ համաձայնությամբ, սակայն «առաջարկութիւնը չէ

⁵⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 30, թ. 19-20 շրջ.:

⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 15 շրջ.:

⁵⁹ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 19. III. 1919:

անցել»⁶⁰: Վեճի առարկան հիմնականում ծխական դպրոցներն էին, որոնց կացությունը, ինչպես արդեն նշվել էր, անմխիթար ու թշվառ էր: Երկար տարիներ գոյություն ունեցող և սեփական շինություններով ապահովված Դաղեթ-Խաչենի, Շամշուղայի և Բոլնիս-Խաչենի դպրոցները, օրինակ, փակ էին: Բորչալուի հայաշատ շրջանում մնացել էր միայն երկու գործող ծխական կրթարան՝ Աղբուլաղում (կամ՝ Բելի Կյուչ, այժմ՝ Թեթրի Ծղարո) և Դուրնուկում⁶¹: Այդպես, Վրաստանի հայաբնակ շատ ու շատ այլ վայրերը ևս զրկված էին սեփական դպրոցներ ունենալու հնարավորությունից:

ՀԱՄ-ի այս քայլերին ի պատասխան՝ տարածվեց Վրաստանի և Իմերեթի թեմի հոգևոր առաջնորդ Մխիթար եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանի 1918 թ. հոկտեմբերի 5-ի № 298 կարգադրությունը: «Վերջին ժամանակներս, – գրում էր սրբազանը, – թեմիս հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցների հոգաբարձութիւններից ոմանք Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի Գործադիր Մարմնից ստացել են գրութիւններ, որոնցով Գործադիր Մարմինը տրամադրութիւն է ցոյց տուել միջամտին լինելու Հայոց եկեղեցական դպրոցների գործերին, որոնք գտնուում են բացառապէս ծխական համայնքների և հոգևոր իշխանութեան տեսչութեան ներքոյ: Ուստի և պատուիրում եմ Ձեզ որևիցէ թիրիմացութիւնից խուսափելու համար շրջաբերականով բացատրել շրջանիդ Հոգաբարձութիւններին, որ նրանք պարտաւոր են անշեղ դեկավարուել Նորին Վեհափառութեան Ազգիս Ընդհարական Հայրապետի կողմից մեր եկեղեցական-ծխական դպրոցների համար հաստատուած ընդհանուր ծրագրով և կանոնադրութեամբ, ուստի և որևիցէ կողմնակի միջամտութիւն դպրոցական

⁶⁰ Տե՛ս ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 19. XI. 1918: Նաև՝ նույն օրաթերթը, 19. III. 1919:

⁶¹ Տե՛ս Դպրոցները պատմական Մոմխերթիայում // ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 21. XI. 1918:

գործերում անընդունելի է»⁶²: Վիրահայ թեմի առաջնորդը միանշանակ պատվիրել էր «հոգաբարձուներին չլսելու ո՛չ մի իշխանութեան, բացի, իրեն հոգևոր իշխանութեան, որ տէր և տնօրէն է հանդիսանում յիշեալ դպրոցների»⁶³:

1918 թ. հոկտեմբերի 17-ի նիստում ՀԱԽ-ը որոշում է դպրոցական խնդրում գործել կտրուկ և պաշտպանել իր «իրավունքները» հոգևորականության «ոտնձգություններից»⁶⁴, քանի որ սոցիալիստական հոսանքների գաղափարախոսությունն ավանդաբար տոգորված էր հակակղերական ոգով: Ուստի սուր վեճի հետևանքով կրքերն այն աստիճանի շփկացան ու լարվեցին, որ դաշնակցական օրաթերթի էջերում հրապարակվեց անխոհեմ հայտարարություն, թե «ոչ մի սրբազան կամ հոգևոր իշխանութիւն որևէ մասնակցութիւն չպիտի ունենայ մատաղ սերնդի դաստիարակութեան գործում»⁶⁵: Ազատամտական քննադատները, պահանջելով եկեղեցու և դպրոցի առանձնացում, մոռանում էին նշել նաև հոգևորականության ունեցած հսկայական մշակութային դերը մեր ժողովրդի լուսավորության ասպարեզում:

Գայանյան միջնակարգ օրիորդաց դպրոցում հիշյալ խնդիրը նույնպես դարձավ անախորժությունների պատճառ: Կրթական այդ օջախում գրեթե մեկ տարի սուր հակամարտություն էր ծավալվել հոգաբարձության և ուսուցչական կոլեկտիվի միջև: Դպրոցը մատնվել էր լիակատար անգործության: ՀԱԽ-ը նպատակահարմար գտավ միջամտել ու իր գործկոմին հանձնարարեց անմիջապես վարել դպրոցի գործերը⁶⁶: Վերջինիս «նախաձեռնութեամբ ընտրուած է նոր հոգաբարձութիւն, որը և

⁶² Տե՛ս Սրբազան Առաջնորդի շրջաբերականը // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 19. X. 1918:

⁶³ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 19. X. 1918:

⁶⁴ Տե՛ս Վիրահայ Ազգային խորհուրդ // ՀՈՐԴՁՈՆ, 20. X. 1918:

⁶⁵ Տե՛ս Հոգևորականութիւնը և դպրոցական գործը // ԱՇԽԱՍԱԻՈՐ, 8. X. 1919:

⁶⁶ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 8. X. 1918:

հրաւիրել է նոր տեսուչ՝ յայտնի հայազէտ և բանասէր Ստեփան Մալխասեանին, սա ևս հոգաբարձութեան հետ միասին կազմել է ուսուցչական խումբը 22 հոգուց բաղկացած, որից 12-ը բարձրագոյն կրթութեամբ տէր անձինք են, միւսները՝ միջնակարգ»⁶⁷: Այս քայլերը ապահովեցին կրթարանի հետագա կայուն և ստեղծարար աշխատանքը: 1920–1921 ուստարում այն ուներ շուրջ 500 աշակերտուհի:

Մի շարք դպրոցների հոգաբարձուներ «հնարաւոր չեն գտնում ճանաչել Ազգային Խորհրդի իրաւասութիւնը, յենուելով այն սկզբունքի վրայ, թէ առայժմ վտանգաւոր է, քաղաքական հորիզոնը և մեր կուլտուրական ինքնավարութեան պայմանները չպարզուած, նախկին հոգնոր իշխանութեան իրաւունքները կրճատել և նոր մարմնի իրաւասութիւն ընդունել, որի իրաւունքների սահմանները որոշ չեն և կառավարութեան կողմից էլ ճանաչուած չեն: Տեսակէտներ, որ միշտ պարզել է Հայ Ժողովրդի(ական) Կուսակցութիւնը, բայց չէ անցել Ազգային Խորհրդի մէջ: Այսպէս է պատճառաբանում Ազգային Խորհրդի իրաւասութիւնը չճանաչելը, օրինակ, Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձութիւնը»⁶⁸: Մակայն, ինչպէս երևում է, հոգնորականությունը նույնպէս լիարժեքորեն չէր վերահսկում այս ուսումնարանը: «Ի՞նչ է պատճառը, որ դպրոցի հոգաբարձութիւնը հաշիւ չի տալիս հասարակութեանը դպրոցի ուսումնական և տնտեսական վիճակի մասին հրապարակով, ինչպէս լինում էր առաջ, ուր են գնում միլիոնները, ինչի՞ վրայ և ի՞նչպէս են ծախսում բարերարների կտակները...», – իրավացիորեն հարց էր հնչում մամուլում: – Հարիրաւոր միլիոնների արժէք ունեցող կալուածքների տէր դպրոցի աշակերտութեան թիւը իջել է երկու հարիւրի <...> մինչդէռ ոչ շատ հեռու անցեալում այդ թիւը հազարից անցնում էր (երբ դպրոցը բաժանմունքներ ուներ Սօլօլակում և Հալա-

⁶⁷ Տե՛ս «Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 3. XI. 1918:

⁶⁸ Տե՛ս «Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 19. III. 1919:

բարում)»⁶⁹: Ինչպես տեսնում ենք, ՀԱԽ-ի և հոգևորականության միջև ծագած տարաձայնությունը տարավ վիրահայ մի շարք դպրոցներում վերստուգիչ առյանների աշալուրջ հսկողության վերացման, ոմանց էլ հնարավորություն ընձեռեց գործել միմիայն սեւիական շահի բավարարման տեսակետից:

Առհասարակ Հայոց «Ազգային Խորհրդի իրաւասութիւնը լիովին ճանաչում են և ենթարկում նրան այն դպրոցները, որոնք նիւթական կարիք և օգնութեան ակնկալութիւն ունի <...> Կարիք ունեցող թէ՛ տարրական, թէ՛ միջնակարգ դպրոցները խոշոր օժանդակութիւն են ստացել Գործադիր մարմնի որոշման համաձայն այն 100 հազար ռուբլուց, որ յատկացրել էր Ազգային Խորհուրդը դպրոցական գործին: Մի օժանդակութիւն, որ մեր դպրոցական կեանքում եզակի է և մինչև այժմ չի եղել»⁷⁰, – պնդում էին ՀԱԽ-ի դպրոցական բաժնի վարիչները:

Դժվար է այսօր կոտակել իրական այն դրդապատճառները, որոնք ստիպել են Վրաստանով մեկ ցրված հայ բնակչությանն իրենց դպրոցները ենթարկեցնել ՀԱԽ-ին: Որ այս որոշումները չեն եղել թեթև և վճռվել են երկարատև մտորումներից հետո, հուշում է Սուրամի⁷¹ և Բորժումի⁷² դպրոցների ճակատագիրը:

---

⁶⁹ Տե՛ս Ներսիսեան դպրոցը եւ նրա «ցմահ» հոգաբարձուները // ՄՇԱԿ, 27. I. 1921:

⁷⁰ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 19. III. 1919:

⁷¹ Սուրամի հայ հասարակայնության ժողովը վճռել էր «դպրոցն այսուհետև ժողովրդականացնել, անջատելով հոգևոր իշխանութեան գեր-իշխանութիւնից և ենթարկել Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդին, կատարելով վերջինից բխած բոլոր հրահանգներն ու կարգադրութիւնները անշեղ ու անթերի» (տե՛ս Սուրամի հայոց դպրոցը // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 28. IX. 1919):

⁷² Բորժումի հայերի բազմամարդ «ժողովն որոշում է, այսուհետև դպրոցին եկեղեցականի տեղ ժողովրդական անունը տալ, վերացնել կրօնի դասաւանդութիւնը և ամբողջովին ենթարկել Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդին, այլևս չճանաչելով հոգևոր իշխանութեան կնրգա-

Ֆինանսական խնդիրները, անկասկած, գերակայում էին բոլոր պարագաներում: Նման բնույթի հարցերը վճռողից էր հաճախ կախված կրթական օջախների լինել, չլինելը: Այսպես, Կալթիսխնի գյուղի (Գորիի գավառ) դպրոցի հոգաբարձությունը համաձայնել էր մինչ այդ Հայ քահանաների միության միջոցներով պահվող կրթարանը ենթարկել ՀԱԽ-ին, քանզի վերջինս իր վրա էր վերցրել դպրոցի երկու ուսուցչուհիների վարձատրությունը⁷³:

ՀԱԽ-ի ենթակայության տակ, այս կամ այլ կերպ, հայտնվեց շուրջ 50 հայկական ժողովրդական դպրոց (տե՛ս աղյուսակ N° 1)⁷⁴:

Ամբողջ վիրահայության վստահության քվեն չստացած ՀԱԽ-ը, այնուամենայնիվ, բարոյական ոչ մի հիմք չուներ ստիպել հայկական ոչ պետական կրթարաններին ենթարկվել իր իրավասությանը: Կարծիք էր հնչում, թե «շատ ցանկալի է, որ մեր միակ գերագոյն մարմինը՝ Ազգային Խորհուրդը հրաւիրէր դպրոցական և այլ ազգային կուլտուրական հիմնարկությունների և հաստատությունների ներկայացուցիչներին, նաև ձեռնհաս անհատներ, որոնց զեկուցուէր մեր դպրոցական գործը իր ամբողջութեամբ և այդպիսի մի պատկառելի հեղինակաւոր ժողովի կողմից հաւանութիւն ստացած հրահանգով զէթ ժամանակաւորապէս Ազգային Խորհուրդը վարէր դպրոցական գործը, առանց բացառութեան, բոլոր դպրոցներն ևս ենթակայ անելով իր իրաւասութեան»⁷⁵:

դրութիւնները դպրոցական գործերում» (տե՛ս Գաւառական կեանք. հասարակական ժողովը Բորժումում // ԲԱՆՎՈՐԻ ՁԱՅՆ, 27. X. 1919):

⁷³ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 28. XII. 1919:

⁷⁴ Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը և նրան ենթակա դպրոցները // ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 27. IX. 1920:

⁷⁵ Դպրոցական խնդիր // ՄՇԱԿ, 30.I.1921:

Աշակերտության բաշխումն ըստ դպրոցների, դասարանների և սեռի								
Դպրոցների տիպը (աստիճանը)	Դպրոցների թիվը	Աշակերտների թիվը				Աշակերտների թիվը դասարաններում		
		տղամե սուսներ	անղեկիկներ	ընդամենը	վերջրամասում Միլիթ	Խորվիզի սուս	Խորվիճուր սուս	միջին
ստորին տարրական	45	1940	1926	3866	134	20	60	29
բարձր տարրական	5	269	884	1153	36	8	58	32
միջնակարգ	3	26	461	484	18	12	44	27

1919 թ. օգոստոսի 1-ին Վրաստանի ՀԱԽ-ն ընդունեց «Կանոնադրություն Վրաստանի հայոց ժողովրդական դպրոցների»⁷⁶: Ըստ դրա ուսումը սկսվում էր 7 տարեկանից: Ուսման տևողությունը ստորին տեսակի տարրական կրթարանում 3-ամյա էր⁷⁷, բարձր կոչված տարրական աստիճանը ուներ 4-ամյա ծրագիր⁷⁸: Բացի այդ, միջոցների տևտեսման նպատակով ՀԱԽ-ը 1919-1920 ուստարուց իր տարրական դպրոցները վերածեց երկսեռերի⁷⁹: ՎԴՀ-ում տարրական բոլոր դպրոցներում ուսուցումը պարտադիր էր և անվճար: Թեև պետական միջնակարգ դպրոցները վճարովի էին, սակայն դրանց ուսման վարձը զգալիորեն ցածր էր մասնավորներից: ՀԱԽ-ին ենթակա միջնակարգ դպրոցներում

⁷⁶ Տե՛ս Տեղական կեանք // ԺՈՂՈՎՐԻ ԶՍՅՆ, 5. VIII. 1919:

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, ք. 61:

⁷⁸ Կանոնադրություն Վրաստանի հայոց ժողովրդական դպրոցների // ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 2. XI. 1920:

⁷⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, ք. 84:

ուսման վարձը զգալիորեն գերազանցում էր պետականը⁸⁰: 1919 թ. հոկտեմբերին ՀԱԽ-ի գործկումը որոշեց ուսման վարձից ազատել ժողովրդական դպրոցների ուսուցիչ-ուսուցչուհիների զավակներին⁸¹: ՀԱԽ-ին պատկանող կրթարաններում 1919-1920 ուստարում դասավանդում էր 211 ուսուցիչ-ուսուցչուհի (տե՛ս աղյուսակ N 2)⁸²:

Աղյուսակ № 2

Ուսուցչա-մանկավարժական կազմ					
ուսուցիչ-ուսուցչուհիների կրթական աստիճանը					
դպրոցների տիպը (աստիճանը)	բարձրագույն	միջին	մասնագիտական	առանց ցենզի	ընդամենը
ստորին տարրական	2	61	22	24	109
բարձր տարրական	13	21	7	7	48
միջնակարգ	24	20	9	1	54
ընդամենը	39	102	38	32	211

ՀԱԽ-ը ձեռնարկել էր կազմել ուսուցչական ցանկ, և այն մանկավարժները, ովքեր ցանկանում էին աշխատատեղ ստանալ, մինչև 1920 թ. մայիսի վերջը պետք է դպրոցական բաժնին ներկայացնեին իրենց համապատասխան վկայականները: Նախատեսվում էր, որ 1920-1921 ուստարում դպրոցներում կաշ-

⁸⁰ ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 27. IX. 1920:

⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 90, թ. 2:

⁸² ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 27. IX. 1920:

խատենին միայն նրանք, ովքեր կլինեն միասնական ցանկի մեջ⁸³:

Ըստ իր խոսակցական լեզվի՝ Վրաստանի հայ ազգաբնակչությունը բաժանվում էր երկու հիմնական մասի՝ հայախոս և վրացախոս: Թիֆլիսահայերի ավելի քան 80 % համար մայրենի լեզուն հայերենն էր, գրագետ էր՝ 55.3 %-ը, իսկ վերջիններիս 73.7 %-ը գրագետ էր նաև իր ազգային լեզվով: Երկրի գյուղաբնակ հայության շրջանում անհամեմատ ցածր գրագիտության աստիճանը, որը կազմում էր ընդամենը 23.9 %, ոչ ցանկալի ցուցանիշ էր: Վրաստանում բնակվող 27.6 % հայազգի երկրագործների համար մայրենի լեզուն վրացերենն էր: Վրացախոս հայերը, բացի Թիֆլիս և Քութայիս քաղաքներից, անհամեմատ շատ էին Կախեթիայի և Շիրա Քարթլիի պատմական գավառներում: Առանձնապես ցածր էր հայերենի՝ որպես մայրենի լեզվի, տիրապետողների տեսակարար կշիռը Սդնախի (25.6 %), Գորիի (12.7 %) և Թելավի (11.5 %) շրջաններում⁸⁴:

Վիրահայերի գյուղերում «բոլոր դպրոցներն էլ անապահով են, – ընթերցողին իրազեկում էր մամուլը, – և չունին մշտական նիւթական աղբիւր, որի պատճառով շատ անգամ տարին երկու ուսուցչական կազմ փոխելով ու մեծաւ մասամբ էլ դպրոցից նոր էլած անփորձ ու պաշտոնին անձեռնհաս դասատուների պատճառով՝ դպրոցը ևս առաւել հետադիմել ու կորցրել է իր վեհութիւնը վիրախօս հայ ժողովրդի աչքում»⁸⁵: ՀԱՄ-ի նախագահության կարծիքով իր գանձարանի միջոցներն առաջին հերթին պետք է ուղղվեին վրացախոս հայերի բնակության շրջաններում հայկական դպրոցների բացմանը⁸⁶: Որոշվեց 1919 թ. դեկտեմբերից ձեռնամուխ լինել այդ գործին⁸⁷:

⁸³ Հայտարարություն // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 22. III. 1920:

⁸⁴ Ալեքսանյան Հ. Ս. Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Երևան, 2014, էջ 87-90:

⁸⁵ Կրթական գործը Գորու գաւառում // ԲԱՆՎՈՐԻ ԶԱՅՆ, 28. IX. 1919:

⁸⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, թ. 66:

⁸⁷ Լրատու. Լոր դպրոց // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 13. XI. 1919:

Վրաց իշխանությունները, սակայն, հրաժարվում էին արտոնել հայկական կրթարանների բացումը⁸⁸: 1918–1919 ուստարվա սկզբին լուսավորության նախարարության կարգադրությամբ վրացախոս հայերի երեխաները պետք է կրթվեին վրացերեն լեզվով, իսկ հայերենի ուսուցումը մնում էր իբրև առանձին առարկա⁸⁹: Կամայական սույն որոշումը որոշակի ըմբոստություն առաջացրեց հայերի միջավայրում և «այս կարգադրության հետևանքով ծղնէթցիք [Օղնէթ գյուղ, Թիֆլիսի գավառ – Բ. Մ.] փակեցին իրենց դպրոցը»⁹⁰: Արհեստական վիճաբանություն էր հրահրվել նաև «մայրենի» և «մայրական» լեզուների խնդրի շուրջ:

---

⁸⁸ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 22. II. 1920: 1919 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության նախարար Ն. Աղբալյանը դիմում է կառավարության անդամներին, մասնավորապես գրելով. «Վրաստանի քաղաքականությունը բավական պարզված է մեր դպրոցների վերաբերմամբ՝ ամեն կերպ արգելքներ հարուցել, որ մեր դպրոցները չվերաբացվեն, մասնավոր վրացախոս [հայերի] գյուղերում: Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը Թիֆլիսում կյութական աջակցություն խնդրեց հատկապես վրացախոս [հայերի] գյուղերի համար: Ի տես այս երևույթների խնդիր է հարուցվում, թե մեր հանրապետությունը քաղաքական նպատակներով պետք չէ՞, որ դպրոցական հաստատություններին օժանդակի հարևան հանրապետությունների մեջ, որոնք մեր կառավարության համբերատար ոգին չունեն և հետամուտ են հայ գանգվածների ապագայնացման, առնվազն զլանում են նրանց ազգային կրթությունը նպաստել և աջակցել: Ինձ թվում է, որ մեր կառավարության պարտականությունն է հակադրել այս քաղաքականությանը շոշափելի և իրական միջոցներով: Այն է՝ դրամական այնպիսի կացություն ստեղծելով հայ դպրոցների համար հարևան հանրապետության մեջ, որ նրանք եթե ոչ գերազանց, գոնե հավասար պայմանների մեջ լինեն տիրող ժողովրդի դպրոցների համեմատությամբ և չստիպվեն փակվելու կամ կառավարության բռնության առջև տեղի տալու մինչև կատարյալ ապագայնացում» (տե՛ս Վարդանյան Գ.Վ. Եզվ. աշխ., էջ 37–38):

⁸⁹ Տե՛ս շԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 43, թ. 3:

⁹⁰ Տե՛ս Տեր-Միրաքեան Յ. Վրաստանի հայոց դպրոցները // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 3. VII. 1919:

Վրաց պաշտոնյաներն ասում էին, թե իրենք դեմ չեն լինի, որ հայերենով դասավանդումն իրականացվի այնտեղ, որտեղ բնակչությունը գիտի այն, իսկ որտեղ խոսում են միայն վրացերենով, ապա դա նրանց «մայրենի» լեզուն պետք է համարել առանց ազգային պատկանելության⁹¹: Կավթիսիսիի գյուղի (Գորիի գավառ) ավագ վարժուհի Օ. Մանուկյանը ՀԱԽ-ին տեղեկացնում էր, որ 1919 թ. նոյեմբերին դպրոցների շրջանային տեսուչը և գյուղապետը իրենից պահանջել էին, որ տեղի հայոց ծխական դպրոցում բոլոր առարկաները այսուհետև ավանդվեն վրացերեն լեզվով, իսկ հայերենը կարելի է ուսումնասիրել միայն Գ դասարանից: Հակառակ պարագայում տեսուչը սպառնացել էր փակել դպրոցը⁹²: Սույն պաշտոնյայի նման պահվածքը, անշուշտ, թելադրված էր իր ղեկավար աստյաններից: Լուսավորության նախարարության տարրական դպրոցների վարչության պետ Գ. Ճումբուրիձեն ճանաչելով, որ ՀԱԽ-ը Վրաստանում ունի 49-51 կրթարան, միաժամանակ պնդում էր, թե «այդ դպրոցները շատ կասկածելի բնույթ և ուղղություն ունեն: Դրանք գլխավորապես նախկին հայոց ծխական դպրոցներն են կազմում, որոնց տիպն ու ուսուցման ծրագիրն ընդհանրապես անընդունելի պետք է համարել դեմոկրատական հանրապետության համար»⁹³: Մրան արձագանքեց ՀԱԽ-ի վարչության անդամ Բս. Հարությունյանը. «Ազգային Խորհրդի պահած դպրոցների ծրագրերը ոչ թե միայն համապատասխանում են նորագույն մանկավարժական պահանջներին, այլև հիմնված են ամենադեմոկրատական սկզբունքների վրա: Արդյոք պարոն հողվածագիրը բարեհաճել է ծանոթանալ այդ ծրագրերին, թե միայն դիտավորյալ ենթադրություններ է անում»⁹⁴:

⁹¹ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 15. III. 1920:

⁹² Վրաստան. Ինչպես հասկանալ (նամակ խմբագրութեան) // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 29. XI. 1919:

⁹³ Հարությունյան Բ. Վրաստանի տարրական դպրոցների գլխավոր վարիչ պ. Ճումբուրիձեի յօղվածի առթիվ // ՄՇԱԿ, 1. X. 1920:

⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր վրացախոս հայ ծնողներն էին ցանկանում իրենց զավակներին կրթել վրացական դպրոցներում: Այսպես, Վեյխցիխեի (Մղնախի գավառ) պետական դպրոցում 1917–1918 ուստարվա վերջում ուսանում էր 115 հայ դպրոցական: Ազգայնացումից հետո՝ 1918 թ. սեպտեմբերին, դպրոցը բաժանվել էր երկու մասի՝ հայկական և վրացական: Մակայն Գ. Ճումբուրիձեն, համարելով, որ տեղի հայերի համար վրացերենը «մայրենի» լեզու է, կարգադրել էր ուսուցումն իրականացնել միայն վրացերենով: Այդ պահից դպրոցում շարունակել է ուսանել 40 հայ մանուկ⁹⁵: Լուսավորության նախարարը ՀԱԽ-ին առաջարկել էր «վրացախոս հայերի մեջ դասաւանդութիւնը վրացերէն լեզուով կատարել մինչև որ երեխաները կը տիրապետեն հայերէն լեզւին»⁹⁶: Մակայն իրավացիորեն հարց է առաջանում, թե ինչպէս ս յուրացնել լեզուն, եթե այն չի դասավանդվում: Վրացախոս հայ բնակչությունը կարոտ մնաց հայերեն լեզվի յուրացումից, քանի որ զեմստվոնները ՀԱԽ-ին արգելում էին գյուղական վայրերում հիմնել հայկական դպրոցներ, իսկ պետականներում էլ ոչ մի տեղ չէր հատկացվում հայերենին, գոնե իբրև առարկայի: Այդ արգելքի հիմնական պատճառաբանությունն այն էր, թե, իբր, հակամանկավարժական է երեխաներին սովորեցնել մի լեզվով, որով նրանք չեն խոսում: Հայ միջավայրը, սակայն, դա միանշանակ ընկալում էր իբրև քաղաքականություն, որն ուղղված էր հայության մի ստվար հատվածի ուժացման⁹⁷: Ա. Ջամայանը, որը եղել է ՀՀ-ի ներկայացուցիչը Թիֆլիսում, հաստատում է, որ Վրաստանի կառավարությունն արգելում էր հայկական ազգային դպրոցներ ունենալ վրացախոս հայերի համար: «Պատրվակ բռնելով, – գրում է նա, – թե մանկավարժական կանոնների համաձայն, մանուկների նախնական ուսուցումը պետք է մայրենի լեզվով կատարվի՝ վրաց

⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, թ. 48: Նաև՝ Վրաստան. Տեղեկություններ Գախտեթից // ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 18. VI. 1919:

⁹⁶ ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 14. III. 1920:

⁹⁷ Գրկնակի հաշվապահությունը դպրոցական քաղաքականութեան մէջ // ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 8. XI. 1920.

դպրոցական տեսչությունները պահանջում էին, որ վիրախոս հայերը իրենց զավակներին վրացական դպրոցներ ուղարկեն: <...> Հին ռուսացման քաղաքականության հետքերով ընթացող այս վրացացման ակնհայտ ճգնումը ժամանակին շատ կրքեր հարուցեց մեր մամուլի և հասարակական շրջանակների մեջ: Մակայն, նա ունեցավ նաև խիստ բարեբար ազդեցություն. վիրախոս հայերը, որ մինչ այդ բավական հեռացել էին ազգային տրամադրություններից՝ տեսնելով <...> այս վերաբերմունքը վերստին հատեցին իրենց աչքերը դեպի մայր ժողովուրդը»⁹⁸:

Վրաց խորհրդային պատմագրության մեջ այն տեսակետն է իշխել, թե դպրոցի անջատումը եկեղեցուց Վրաստանում տեղի է ունեցել Հեղկոմի 1921 թ. ապրիլի 15-ի դեկրետի համաձայն⁹⁹: Այսինքն՝ երկրում կոմունիստական կուսակցության իշխանության հաստատումից անմիջապես հետո: Նկատենք, սակայն, որ այդ որոշումն ընդունվել և կենսագործվել է կյանքում դեռ առաջին հանրապետության օրոք: Վրաց խորհրդարանը որոշել էր 1918 թ. դեկտեմբերի 1-ից վերացնել կրոնական ուսմունքների դասավանդումն իր երկրի աշխարհիկ կրթական հաստատություններում¹⁰⁰: Լուսավորության նախարարությունը պահանջում էր այդ սկզբունքին հետևել նաև ՀԱՄ-ին պատկանող դպրոցներում: Իս. Հարությունյանը հետևյալ կերպ էր մեկնաբանել. «[Կրոնի խնդրի] վերաբերմամբ մենք ըստ էությանբ համաձայն լինելով, ըստ ձևի չէինք կարող համաձայնել, քանի որ դա խախտում էր [մեր դպրոցների] ինքնավարության սկզբունքները»¹⁰¹: Լուսավորության նախարարության ճնշման տակ միայն 1919 թ. մայիսի 30-ին ՀԱՄ-ը մի որոշում է արձակել, ըստ որի իր ենթակայության տակ գտնվող դպրոցներում արգելվում էր կրոնի դասավանդումը: Այնուհետև նոր մշակած ու պարտադիր դարձած ուսուցման ծրագրերի մեջ այդ առարկան այլևս տեղ չգտավ:

⁹⁸ ՀԱՅԳԵՆԻՔ, 1929, մարտ, էջ 117:

⁹⁹ *История Грузии* (учебник), Тбилиси, 1960, с. 363.

¹⁰⁰ *Хроника* // КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, 4. XII. 1918.

¹⁰¹ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 15. III. 1920:

ՀԱԽ-ի նախագահությունն առաջարկում էր իրեն ենթակա դպրոցներում 1919–1920 ուստարում անշեղորեն գործադրել սույն որոշումը¹⁰²: Թեև եղել էին առանձին դպրոցներ, որտեղ աշակերտների ծնողները ցանկացել էին շարունակել կրոնի դասընթացները, սակայն դրանք եղել էին ծրագրից և դասացուցակից դուրս: 1920 թ. հունիսին ՀԱԽ-ի դպրոցական վարչությունը դարձյալ մի շրջաբերական էր հղել իր բոլոր կրթարաններին՝ նախագգուշացումով, որ կրոնի դասերի արգելման մասին որոշումն անվերապահորեն իրագործվի¹⁰³: Դրա հետ համաձայն չէին ոչ միայն Հայ Առաքելական եկեղեցու ներկայացուցիչները¹⁰⁴, այլև ՀԱԽ-ի որոշ անդամներ (Ե. Գ. Տեր-Մինասյան¹⁰⁵ և այլք): ՀԱԽ-ի ոչ մտածված և անխոհեմ այդ որոշումը դարձյալ տարավ հարաբերությունների սրման նրա ու ազգային եկեղեցու միջև: Վիրահայ թեմի առաջնորդարանը ևս մի ապարդյուն փորձ կատարեց իրեն վերանկարկելու ՀԱԽ-ի ժողովրդական դպրոցները: Կրթարանների վարիչները ստացել էին բարձր հոգևորական այրերի հրահանգները՝ դպրոցներում ճանաչել միմիայն եկեղեցական իշխանության իրավունքները¹⁰⁶: Դարեր շարունակ հայ

¹⁰² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 90, թ. 1:

¹⁰³ ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 4. X. 1920:

¹⁰⁴ Վիրահայ Ազգային Խորհրդի գործելակերպից // ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՁԱՅՆ, 12. VI. 1919:

¹⁰⁵ Նկատենք, որ Ե. Գ. Տեր-Մինասյանի հուշերում ընդգրկված ՀԱԽ-ի մասին համառոտ դրվագը չի պարունակում կարևոր որևէ նյութ կամ տեղեկություն սույն կառույցի պատմության ուսումնասիրման տեսանկյունից (տե՛ս Տեր-Մինասյան Ե. Նշվ. աշխ., էջ 90): Հայ ժողովրդական դպրոցներում կրոնի դասերի արգելման մասին ՀԱԽ-ի վավերագրում բացակայում է Ե. Տեր-Մինասյանի ստորագրությունը: Հետևաբար, ՀԱԽ-ի դպրոցական վարչության ղեկավարի պաշտոնից 1919 թ. նոյեմբերին նրա հրաժարականը, թերևս, փոխկապակցված էր սույն կնճոռոտ հարցի հետ: Ե. Տեր-Մինասյանը, սակայն, նախընտրել է լռել դրա մասին, քանզի իր հուշերը գրվել են խորհրդային տարիներին:

¹⁰⁶ Հայ կղերականության «ապեկոնտիսիներ» // ԲԱՆՎՈՐԻ ՁԱՅՆ, 26.X.1919:

եկեղեցու ազգանվեր գործունեության շնորհիվ էր հայ դպրոցը պահպանել իր ազգային ուրույն դիմագիծը: Այս առումով, Ե. Տեր-Մինասյանը մատնանշում էր. «Կրօնի ուսուցումը առանձնապես մեծ նշանակություն ունի այնպիսի դպրոցի համար, որը ցանկանում է լինել ազգային»¹⁰⁷: Լուսավորության նախարարության տարրական դպրոցների վարչության պետ Գ. Ճումբուրիձեն պնդում էր, թե հայկական ժողովրդական դպրոցները տոգորված էին «կղերական ոգով», որը նա անընդունելի էր համարում իր «դեմոկրատական հանրապետության» համար¹⁰⁸: Առաջ քաշված այդ «ծանրակշիռ» կովանը՝ տազնապով ընդունվեց ավանդապաշտ հայ հասարակայնության կողմից: «Մշակի» հողվածագիրն արձանագրում էր, որ «երբ <...> պետությունը բաժանում է իրենից եկեղեցին, բնական ու տրամաբանական է, որ իր՝ պետական դպրոցների մեջ չավանդվեն և ոչ մի կրոնի դասեր: Բայց երբ <...> այլ ազգի ժողովրդին [ստիպում են] <...> իրենց ազգային ժողովրդական դպրոցներից վերացնել իրենց կրոնը. թերևս մի օր էլ [կարգելեն] իրենց պատմությունը, գուցե և լեզուն...»¹⁰⁹:

Դպրոցներում կրոնի դասավանդման վերացման հետևորդից կարևորվել էր վրացախոս հայերի իրավական կացության հիմնահարցը: Կտրվում էր նա մի կարևոր լար, որը նույնիսկ ռուսական տիրապետության ժամանակաշրջանում նրանց կապում էր հայության հետ: Վտանգվել էր վիրահայի ազգային ինքնությունը: «Ի նչ արժե դեմոկրատական կարգը Կախեթիայում ապրող վրացախոս հայի համար, – գրում է դեպքերի ակադեմիկոսը, – երբ նա զրկված պիտի լինի իր ազգային դպրոցում իր ազգային կրոնը դասավանդվելու իրավունքից, քանի որ հենց կրոնով է որ մնացել է հայ, որ պահել է իր ազգությունը, իր լեզվի հետքերը»¹¹⁰: Գիտակցելով հարցի կարևորությունը՝ այն բարձրա-

¹⁰⁷ Դարձյալ կրոնի դասավանդության վերացման մասին // ԺՈՒՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, 1. I. 1919:

¹⁰⁸ Чумбурдзе Г. Еще об армянских школах // СЛОВО, 16. X. 1920.

¹⁰⁹ Խայթունի. Դարձյալ հայ դպրոցների մասին // ՄՇԱԿ, 29. X. 1920:

¹¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

ձայնել էին նաև Ձեզվի, Թելեթի, Կոջորի և հայաշատ այլ բնակավայրերի կրթարանների հոգաբարձուները: Նրանք իրավացիորեն մատնանշում էին, որ ՀԱԽ-ի «որոշումը կրօնի դասաւանդութիւնը վերացնելու հայոց դպրոցներից, անցանկալի հետևանք և ազդեցութիւն կունենայ այդ գիւղերի վիրախօս հայ ազգաբնակչութեան վրայ: Հայ եկեղեցին և կրօնը եղել է մինչև այսօր նրանց միակ կապը իրենց ազգութեան ամբողջութեան հետ»¹¹:

ՎՄԴԲԿ-ի կենտրոնի անդամ Լ. Նաթաձէն, արտահայտելով պաշտոնական տեսակետները, պահանջում էր Վրաստանում Հայ Առաքելական եկեղեցու հետևորդներից ոչ բոլորին հայ համարել¹²: Իսկ «Քութայիսի միջնակարգ դպրոցներից մէկի մանկավարժական ժողովում, – իրազեկում էր ընթերցողին մամուլը, – ազգայնացման հարցի շուրջը եղած վէճերի ժամանակ, մերժվել էր հայերէն լեզւի աւանդելու առաջարկութիւնն այն հասարակ պատճառով, որ մանկավարժական խորհրդի նախագահը ամենալուրջ կերպով պնդել էր, թէ Վրաստանի սահմաններում հայեր չկան, իսկ նրանք, որոնք հայ անունն են կրում, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ վրացիներ, լուսաւորչական դավանանքով...»¹³: Հետևաբար, երբ կառավարությունը սկսել էր գյուղերում բացել տարրական կրթարաններ «ձրի և պարտաւորական ուսումով, ապա այդ դպրոցներում հայ աշակերտութեան համար ոչ միայն հայոց լեզուով չի տարւում դասաւանդութիւնը, այլև այդ լեզուն չի աւանդում իբրև առարկայ»¹⁴:

Այսպիսով, չի կարելի չնկատել վրացախոս հայերի ուժացման ծրագիրը օր առաջ գործի դնելու և իրականացնելու ակընհայտ ցանկությունը: Դա առաջին դեպքը չէր, երբ վրացիներն այս հարցը բարձրաձայնում էին: 1906 թ. լույս տեսած մի հետազոտության մեջ հեղինակը գրում էր. «Շատ ապշեցուցիչ է և միաժամանակ վշտալի, որ Վրաստանում կարելի է հանդիպել այն-

¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 63, թ. 8:

¹² БОРЬБА, 23. VI. 1920.

¹³ Ռիոնի ամերիկացի // ՀՈՐԻՁՈՆ, 15. VIII. 1918:

¹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 48, թ. 83:

այիսի վրացի <...> [որը] հայադավանության է պատկանում: Հայադավան վրացիներին այսօր ստիպում են արհամարհել սեփական վրացերենը և դրա փոխարեն խոսել իրենց համար օտար լեզվով: Մակայն, չբավարարվելով դրանով, չեն սովորեցնում նրանց գրել և կարդալ վրացերեն լեզվով¹¹⁵: Նկատենք, որ սույն տողերի հեղինակը, միաժամանակ ստիպված էր խոստովանել, որ հայադավան այդ «վրացիները» համատորեն շարունակում են իրենց հայ կոչել:

Հայերի ազգային ինքնության գորավիզ լինելու պահանջը կարևորվել էր նաև Աբխազիայում: Այստեղ բնակվող հայության 99.3 %-ի համար հայերենը մայրենի լեզու էր, որը բացառիկ բարձր ցուցանիշ էր: Գրագիտության մակարդակով արխազահայությունն ուներ միջին ցուցանիշ, որը կազմում էր 33.6 %, իսկ վերջիններիս 94.4 %-ը գրագետ էր նաև իր ազգային լեզվով¹¹⁶:

Վրաստանի ՀԱՄ-ի տարրական դպրոցների վարիչ Ան. Ստամբոլցյանը գրում էր, որ 1918–1919 ուստարում «երջանիկ բացառություն է կազմում Սուխումի շրջանը, ուր տեղական [Հայոց] Ազգային Խորհրդի միջոցով վերսկսվել է դպրոցական գործունեությունը: Այլ տեղերի համեմատությամբ այստեղ մտցված է հայ մանուկների պարտադիր ուսում, բոլոր գյուղերում բացված են դպրոցներ՝ ուսուցիչների բավարար քանակով և նախանձելի վարձատրությամբ¹¹⁷: Մամուլն էլ ընթերցողներին իրազեկում էր, որ «Աբխազիայի Հայոց Ազգ. Խորհրդի համար

---

¹¹⁵ ქართველი გრიგორიანები. სომხის რჯულის ქართველები. ისტორიული მიმოხილვა შავშელისა [ზაქარი ჭიჭინაძე]. თბილისი, «ცოდნა»-ს გამომცემა, 1906, გვ. 11. Հավելենք, որ այսօր էլ վրաց որոշ հեղինակներ աշխատում են «հայադավան վրացիների» მასին թերի მիտքը դარձյալ ირამენს ირენს ხანროქანը (տե՛ս Кутателадзе К. Об арменизации грузин согласно грузинской периодике на рубеже XIX – XX вв. // Кавказоведческие разыскания (Тбилисский госуниверситет), Тбилиси, 2010, с. 522):

¹¹⁶ Ալեքսանյան Հ. Ս. Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Երևան, 2014, էջ 91:

¹¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 26, թ. 15:

դպրոցական գործը հոգացողութեան ամենամեծ առարկան է եղել: <...> Չնայած գիւղացիների այս տարւայ տնտեսական անմխիթար դրութեանը, շնորհիւ ծխախոտի <...> ցածր գնի <...> ներկայ [1919-1920] ուսումնական տարում ոչ միայն վերաբացել են անցյալում գործող դպրոցները, այլ դրանց վրայ աւելացել են բոլորովին նորերը Գագրիի և Կոդորի շրջաններում: Ազգ. Խորհուրդը ամենամեծ ուշադրութիւն է դարձրել հնարաւոր սահմաններում ապահովել ուսուցիչների տնտեսական դրութիւնը և ազատել նրանց կենսական մթերքների գների աստիճանական բարձրացումից»¹¹⁸:

Վրաստանի հայոց ժողովրդական դպրոցների կանոնադրության հիման վրա էին գործում նաև Աբխազիայի հայկական կրթարանները¹¹⁹: Դրանք բոլորը տարրական դպրոցների տեսակին էին պատկանում: Մուխոմի քաղաքային, ինչպես նաև Օեբելդայի և Մծառայի դպրոցները երկդասյան էին (իմա՝ 5-ամյա ծրագիր), սակայն Աբխազիայի հայկական այլ կրթարանները ունեին մեկական դասարան (իմա՝ 3-ամյա ծրագիր)¹²⁰, ի տարբերություն պետական դպրոցների, ուր ուսուցումը չորսամյա էր¹²¹: 1918-1920 թթ. Աբխազիայում հայկական դպրոցների թիվն աճել էր՝ 12-ից դառնալով 30, որտեղ ուսանում էին 1567 աշակերտ, այդ թվում՝ 511 աղջիկ¹²²: Դասավանդող 57 ուսուցչի աշխատանքը հսկում էին տեսուչը (Վաղարշակ Աղեկյան, այնուհետև՝ Տիգրան Սողոմոնյան) և հրահանգիչը: Աբխազ ականավոր մանկավարժ և հասարակական գործիչ Անդրեյ Չոչուան վկայում է, որ հայ ուսուցիչները տեղացի չէին և, աշխատանքի հրավիրվելով նոյեմբերից մայիս, վարձատրվում էին բնամթերքով¹²³: Ի տարբերություն Վրաստանի հայկական ժողովրդական այլ

¹¹⁸ Դպրոցական գործը Աբխազիայում // ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 5. X. 1919:

¹¹⁹ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ, 1. X. 1920:

¹²⁰ ՏԵՐ-ՄԻՐԱՔԵԱՆ Յ. Վրաստանի հայոց դպրոցները // ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ, 3. VII. 1919:

¹²¹ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐ, 22. X. 1920:

¹²² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, թ. 63:

¹²³ Чочуа А. М. Собрание сочинений, т. 3., Сухуми, 1976, с. 90.

դպրոցների, Աբխազիայի կրթարանները չէին ֆինանսավորվում ՀԱԽ-ի բյուջեից, դրանց ծախսերն ամբողջովին հոգում էր տեղի հայ համայնքը¹²⁴:

Կառավարությունը մինչև կրթության մասին օրենքի մշակելը որոշել էր ողջ երկրում ինչպես և Աբխազիայում, տարրական դպրոցների վարելու գործը հանձնել տեղական զեմստվոների վարչություններին¹²⁵:

1920 թ. աշնանը Գ. Ճումբուրիձեն պնդում էր, թե լուսավորության նախարարությունը պետական զանձարանի հաշվին Աբխազիայում պահում է 27 տարրական հայկական դպրոց¹²⁶: Իս. Հարությունյանը գրուն էր, որ «Սուխումի շրջանի [Հայոց] Ազգային Խորհուրդը դիմել է կառավարութեանը և նպաստ խնդրել իր շրջանի 30 դպրոցների համար: Կառավարութիւնը խոստացել է նպաստ տալ և ահա պ. Ճումբուրիձէն այդ դպրոցները ևս մտցրել է [պետական դպրոցների ընդհանուր] թուի մէջ, չնայելով, որ այդ դպրոցներն ամբողջովին ենթակայ են Ազգային Խորհրդին [և մինչև] այժմ նոյնիսկ մէկ կոպէկ դրամ էլ չեն ստացել կառավարութիւնից ու անցեալ [1919-1920 ուս]տարի ամբողջովին պահուել են հայ գիւղացիների հաշուով»¹²⁷: Ըստ Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամ Տ. Սողոմոնյանի, «շրջանի հայ գիւղացին մինչև այսօր տւել է իր [դպրոցների] ուսուցիչներին հաց, իւղ, հաւ և այլն, քայց շնորհիւ այն քանի, որ կառավարութիւնը համարեա սնանկացրել է այդ շրջանի հայութիւնը, նա այսօր անընդունակ է մի կտոր աւելորդ հաց ունենալու, որպէսզի ուսուցիչներին բաժին հատկացնի <...> Սուխումի շրջանում կառավարութիւնը բիւջէի եկամուտների մեծ մասը ստացել է հայ գիւղացու քրտինքով մշակած

¹²⁴ ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 8. VIII. 1920:

¹²⁵ Լրատու. Աբխազիայի դպրոցներ // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 26. VIII. 1919:

¹²⁶ Ճումբուրիձե Գ. Դարձեալ հայ դպրոցների մասին // ԱՇԽԱՏԱՒՈՐ, 22. X. 1920:

¹²⁷ Հարությունեան Ի. Վրաստանի տարրական դպրոցների գլխավոր վարիչ պ. Ճումբուրիձեի յօդվածի առթիվ // ՄՇԱԿ, 1. X. 1920:

ծխախտտի միջոցով: Ինչ ու այդ նոյն գիւղացին իրեն իրատունք չպետք է համարի կառավարութիւնից պահանջելու <...> իր աշխատանքից ստացած գոնէ մի շնչին մասը և հոգայ իր մանուկի ուսման գործը»¹²⁸:

Ուստի Սուխումի շրջանային ՀԱՄ-ի ղեկավար Խ. Ավդալբեգյանը 1920 թ. սկզբին դիմել էր լուսավորության նախարարին և խնդրել, որ նա պետական միջոցներից աշխատավարձի հավելումներ վճարի Արխագիայի հայկական դպրոցների ուսուցիչներին, ինչպես դա ընդունված է եղել պետական դպրոցների համար: Մամուլը իրազեկում էր, որ «Սուխումի [շրջանային] Հայոց Խորհուրդն աշխատում է պետութիւնից զեմսուսների միջոցով <...> նպաստ ստանալ և պահել իր դպրոցները, որոնք ժողովրդի տնտեսական քայքայման պատճառով ծանր դրութեան մէջ են [հայտնվել]»¹²⁹: Այս հարցով վրաց պաշտոնյաների հետ մի շարք բանակցություններին մասնակից է եղել նաև Վրաստանի ՀԱՄ-ի գործկոմի ղեկավար Ա. Երզնկյանը, քանի որ ենթադրվում էր, թէ արխագահայ դպրոցներին տրվելիք կառավարական նպաստը կհատկացվի հենց այդ կառույցի միջոցով¹³⁰: Կառավարությունը արխագահայ դպրոցների ուսուցիչներին խոստացավ փետրվար ամսից սկսած 800-ական ռուբլի հավելում տալ մինչև ֆինանսական նոր տարվա սկիզբը, որից հետո վճարել ամբողջական աշխատավարձ: Մակայն, ինչպես գրում է արխագահայ դպրոցների տեսուչ Տ. Սողոմոնյանը, «ո՛չ մեր դպրոցները և ո՛չ էլ որևէ ուսուցիչ պետական զանձարկղից ոչ մի կոպէկ չի ստացել»¹³¹: Երականում վարկը տրամադրվել էր 1920 թ. ապրիլին, քանի որ ճումբուրիձէի ասելով՝ «այդ ժամանակ նախարարութեան մէջ մշակում էր 1920-1921 բիջէտային տարւայ նոր նախահաշիվը և [Արխագիայի] հայկական դպրոցներն առանց արգելքի մտցւեցին պետութեան հաշուով պահուող կառավարական դպրոցների թւի

¹²⁸ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 2. X. 1920:

¹²⁹ ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 3. X. 1920:

¹³⁰ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 9. X. 1920:

¹³¹ Դարձնալ պ. Ծումբուրիձէի յօդվածի առթիվ // ՄՇԱԿ, 31. X. 1920:

մէջ»¹³²: Երկու կիսամյակների համար նախատեսված դրամը փոխանցվել էր Աբխազիայի զեմստվոններին, սակայն համապատասխան հիմնարկները Սուխումի շրջանային ՀԱԽ-ին այդ մասին չէին իրազեկել: 1920 թ. օգոստոսին կայացել էր շրջանային ուսուցչական ժողով, որը Սուխումի ՀԱԽ-ին պարտավորեցրել էր պարզել աշխատավարձերի խոստացված հավելումների ճակատագիրը: Սուխումի ՀԱԽ-ի նախագահ Խ. Ավդալբեգյանը շուտով մեկնեց Թիֆլիս՝ հույս ունենալով գտնել այդ հարցի պատասխանը: 1920 թ. սեպտեմբերին, սակայն, Սուխումի շրջանի գավառական զեմստվոնների կենտրոնական վարչությունը շրջաբերական էր հղել Աբխազիայի հայկական բոլոր դպրոցներին, որով տեղեկացնում էր, թե նրանք անցնում են զեմստվոնների վերահսկողության ներքո և այնուհետև պահվելու էին վերջիններիս միջոցների հաշվին, իսկ նախկին ուսուցիչներն էլ ազատվում են աշխատանքից: Դա նշանակում էր, որ ուսուցիչներին վարձելը և ընդհանրապես դպրոցական գործի դեկավարությունն անցնում է զեմստվոնների վարչություններին: Խ. Ավդալբեգյանն իսկույն դիմում է հղում լուսավորության նախարարի տեղակալ Ն. Կ. Յինցաձեին, որտեղ մանրամասն ներկայացնում է իրավիճակն ու մատնանշում, որ նման «հանգամանքներում Սուխումի շրջանի զեմստուօներն անկարող են բաւարար բարձրութեան վրայ պահել հայ ազգային դպրոցները»¹³³ և նրանք պիտի շարունակվեն պահ-

¹³² ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 22. X. 1920:

¹³³ Այսպես, Աբխազիայի գավառական զեմստվոները ունակ չէին ինքնուրույն հոգալ իրենց ենթակա դպրոցների կարիքները: Մամուրգական գավառի վարչությունը դիմել էր լուսավորության նախարարությանը Գալիի քառամյա բարձր տեսակի տարրական դպրոցը ֆինանսավորելու խնդրանքով: 1919–1920 ուստարում Գումիստայի վարչությանը պատկանող դպրոցներից 6-ը դարձյալ մնում էին փակ՝ ուսուցիչների չլինելու հետևանքով: Այդ պարագայում Աբխազիայի զեմստվոնները համաձայնության էին եկել լուսավորության նախարարության հետ՝ ազգային դպրոցներն ընդգրկել ընդհանուր պետական ցանկի մեջ (տե՛ս Хроника: ходатайство самурзаканского земства // БОРЬБА, 5. XI. 1919. Նաև՝ Земская и городская жизнь // БОРЬБА, 28. XII. 1919):

վել Հայոց Խորհրդի ղեկավարութեամբ: Կառավարութիւնը պիտի նպաստ տայ հայ դպրոցներին զեմստւօնների միջոցով: Հայոց Խորհուրդը (դարձյալ) կը կազմի ուսուցչական խմբերը, կը ներկայացնի զեմստւօններին ուսուցիչների տոճիկների հաշիւը և կատանայ դրամը և կը բաշխի նրանց (աշխատավարձը), իսկ տարւայ վերջում ընդհանուր տեղեկագիր կը ներկայացնի իր դպրոցների մասին: Այսպիսով Սուխումի շրջանի Հայոց Ազգ. Խորհրդը իրեն է վերապահում հայ դպրոցների ամբողջ ղեկավարութիւնը, իսկ կառավարական օրգաններին՝ զեմստւօններին մնում է միայն ընդհանուր հսկողութեան գործը, որը առանց (կառավարական) նպաստ տալու անգամ նրանց իրատւնքն է:¹³⁴ Վրաց պաշտոնյան, սակայն, Ավդալբեգյանի խնդրանքը մասամբ է ընդունելի համարում և առաջարկում է հայկական ժողովրդական դպրոցները վերջնականապէս ենթարկել զեմստվոններին¹³⁵: Քանի որ դա հայկական կողմի համար ընդունելի չէր, բանակցությունները ձախողվեցին¹³⁶:

Իրադարձությունների զարգացան ահա նման ընթացքը ցույց տվեց, որ Աբխազիայի հայկական դպրոցների կարգավիճակի հարցը դարձավ այն փորձաքարը, որը պարզորոշ բացահայտեց պաշտոնական Թիֆլիսի իրական ծրագրերը հայկական ոչ պետական, մասնավորապէս ՀԱԽ-ին ենթակա դպրոցների հետագա ճակատագրի նկատմամբ: Լուսավորության նախարար «Ռամիշվիլին հրճվում էր <...> և ուրախ էր, որ Սուխումի [շրջանի հայկական] դպրոցները կառավարությանն են անցել: <...> Եթէ Ռամիշվիլին հրճվում է, ուրեմն մի վատ բան է կատարվել մեզ համար»¹³⁷, - իր գործընկերներին տեղեկացնում էր ՀԱԽ-ի վարչության անդամ Արշակ Միանսարյանը: Իս. Հարությունյանն էլ եղածը գնահատում էր իբրև «նախադուռ մեր դպրոցները զեմստվոնական դարձնելու համար»¹³⁸:

¹³⁴ ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 3. X. 1920:

¹³⁵ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 1. X. 1920:

¹³⁶ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 2. X. 1920:

¹³⁷ ՏԷ՛Ս ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 9. X. 1920:

¹³⁸ ՏԷ՛Ս ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 1. X. 1920:

Աբխազիայի հայկական դպրոցների շուրջ առաջացած քաշքշուկը բացահայտեց կառավարության իրական ծրագրերը: Նախարար Ն. Վ. Ռամիշվիլին այն կարծիքին էր, որ, նախքան պետական նպաստ հատկացնելը, հայկական բոլոր ժողովրդական դպրոցները պետք է պարտադիր և գլխանց հանձնվեին զեմստվոններին¹³⁹: Վիրահայերի մի զգալի հատվածը ծանր տարավ այս հերթական հարվածը: «[Դեմոկրատական հանրապետության] ոչ մի հայ քաղաքացի չէր էլ կարող երևակայել, որ մի գեղեցիկ օր Վրաստանի լուսաւորութեան մինիստրի կողմից առաջարկ կարւի հայկական դպրոցները նրա «խնամքին» հանձնելու»¹⁴⁰, – զայրանում և ըմբոստանում էր դաշնակցական հողվածագիրը:

Այսպիսով, հայկական ժողովրդական դպրոցները հայտնւրվել էին երկրնտրանքի առջև. նախ՝ հավելյալ դրամական միջոցներ չունենալու հետևանքով անխուսափելիորեն սնանկանալ և այնուհետև փակվել կամ էլ գլխանց ենթարկվել պետական նպաստը բռնած զեմստվոններին, որոնք ամբողջովին արդեն վրացացվել էին: Հեռանկարում, սակայն, վերջին հանգամանքն առաջացնում էր հայկական դպրոցների համար ազգային դիմագիծը կորցնելու երկյուղ:

Ուսուցչական մտավորականությունը հայտնվել էր ծայրաստիճան ծանր կացության մեջ Վրաստանում տիրող համընդհանուր և սաստիկ տնտեսական ճգնաժամի պատճառով: Մամուլը հաղորդում էր, որ «այն չնչին ռոճիկները (4 մինչև 9 հազար ռուբլի), որ սահմանւած են [Վիրա]Հայոց Խորհրդի կողմից ուսուցիչների համար՝ միանգամայն անբաւարար են: Հազիւ թէ ընտանիքաւոր մի մարդ կարողանայ այդպիսի ռոճիկով ապրել: Հազիւ թիչ թէ շատ պատրաստւած մի անձնաւորութիւն համաձայնի ուսուցչական ասպարէզում աշխատել այդպիսի վարձատրութեամբ: Այս հանգամանքը աւելի լուրջ բնույթ է ստանում, եթէ նկատի առնենք, որ քաղաքային և զեմստուային դպրոցների ուսուցիչներին, բացի մինիստրութեան սահմանված նորմերից,

¹³⁹ Տե՛ս ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 30. IX. 1920:

¹⁴⁰ Տե՛ս ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 29. IX. 1920:

հաճախ տրտում է նաև յավելյալ վարձատրություն և պարէն»¹⁴¹: Տեսակետ է հնչում, որ «պէտք է խնդրել Վրաստանի կառավարությունից հայկական դպրոցների պահպանութեան համար որևէ գումար համապետական միջոցներից, որոնք լրացում են հարկերով – որ վճարում է այժմ նաև Վրաստանի հայ ազգաբնակչությունը: <...> [Դա] կը լինի արդարացի և համապատասխան ազգային փոքրամասնությունների իրաւունքների [ապահովման] սկզբունքին»¹⁴²: Պատասխանը, սակայն, եղավ այն, թէ ՎԴՀ-ի լուսավորության նախարարությունը դրամ չունի ու չի կարող բավարարել ՀԱԽ-ի դիմումներից և ոչ մեկը¹⁴³:

Հայկական ժողովրդական դպրոցների ֆինանսական վիճակը ծանրանում էր նաև նրանով, որ վրաց «սոցիալիստական» կառավարությունն իրականացնում էր հայ ունևոր խավի սնանկացման քաղաքականություն: Դրա հետևանքով ՀԱԽ-ը չէր կարողանում անհրաժեշտ գումար հանգանակել: ՀԱԽ-ի վարչության անդամ Ան. Ստամբոլցյանը հայտնում էր, որ հայազգի «հարուստները դժարանում են իրանց վրայ դրած տուրքը վճարելու և խորհրդի դրությունը կամաց-կամաց կրիտիկական է դառնում»¹⁴⁴: Հետևաբար, մամուլում այն միտքն է հնչում, որ «միայն բարեգործական միջոցներով ու այլ պատահական եկամուտներով չի կարելի խոշոր դպրոցական գործ կազմակերպել»¹⁴⁵:

Ըստ Վրաստանի ՀԱԽ-ի նախագահության ղեկավար Բ. Թոփչյանի, «անցյալ տարվա [ֆինանսական եկամուտների] բացը ծածկելու համար վրաց կառավարությանը արված դիմումը մերժվել էր, իբր թէ ազատ վարկ չունենալու պատճառով: Հայաստանի կառավարությունը ոչ մի հնարավորություն չունի Վրաստանի

¹⁴¹ Անելիքներ // ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 30. IX. 1920:

¹⁴² Վերմիշեան Խ. Մեր դպրոցների դրությունը // ՄՇԱԿ, 17. II. 1920:

¹⁴³ Ճումբուրիձէ Գ. Դարձեալ հայ դպրոցների մասին // ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 22. X. 1920:

¹⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 91, ք. 14:

¹⁴⁵ Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի դպրոցական քաղաքականությունը // ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 13. IX. 1920:

հայկական դպրոցների ծախսերը, եթե ոչ ամբողջ, ապա գոնե մեծ մասը իրեն վրա վերցնելու¹⁴⁶: Ուսումնական տարվա հենց սկզբից հայկական դպրոցները կանգնած են փակման փտանգի առաջ»¹⁴⁷: ՀԱԽ-ի գործկումի վարիչ Ա. Երզնկյանն էլ գտնում էր, թե ստեղծված պայմաններում հայկական բոլոր դպրոցները պետք է ենթարկվեն պետությանը: «Հայկական ժողովրդական դպրոցները չպետք է հակադրել զեմստվայականներին»¹⁴⁸, – իր միտքը այսպես էր եզրափակում Ա. Երզնկյանը:

Ֆինանսական խնդրի լուծումից բացի, ՀԱԽ-ը ցանկանում էր օրինականացնել իր տնօրինության տակ գտնվող ժողովրդական դպրոցները, որոնց զրանցման համար լուսավորության նախարարությանը ներկայացվել էին բոլոր հիմքերը: Այդ դիմումին, սակայն, պատասխան չտրվեց¹⁴⁹: Կարծիք էր ձևավորվել, որ Վրաստանի «կառավարութիւնը գիտակցօրէն սաբոտաժի է մատնում [Հայոց] Ազգային Խորհրդի դիմումները, ամիսներով ձգձգում նրանց պատասխանելը, որպէսզի փաստօրէն զրկի Խորհրդին դպրոցական գործը վարելու հնարավորութիւնից»¹⁵⁰:

Վրաստանի լուսավորության նախարարը հայկական ժողովրդական դպրոցների համար նշանակել էր կառավարական վերաստուգիչ (ոմն Մամուլով), որը, վրաց պաշտոնյաների հավաստիացումների համաձայն, օժտված էր միայն տեղեկատվական գործառույթով և, իբր, չէր միջամտելու հայկական կրթաբանների ներքին անցուդարձին: Այս հարցը 1920 թ. մարտին քննության առարկա դարձավ Վրաստանի ՀԱԽ-ում: ՎՄԴԲԿ-ի խմբակցությունը միակն էր, որի անդամները հակված էին ճա-

¹⁴⁶ Օգնության խնդրանքով դիմելու փաստը հաստատում է նաև Ա. Ջամալյանը. «Վիրահայ Ազգային Խորհուրդը հարկադրված էր Հայաստանի կառավարութեան նիւթական օգնութեանը դիմել՝ Վրաստանի հայկական դպրոցների անխուսափելի փակումը կանխելու համար» (տե՛ս ՀԱՅԳԵՆԻՔ. 1929; ապրիլ, էջ 147):

¹⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 91, թ. 23:

¹⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ. 441, ց. 1, գ. 91, թ. 25:

¹⁴⁹ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 15. III. 1920:

¹⁵⁰ ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ, 29. IX. 1920:

նաչել նախարարության վերահսկման իրավունքը: ՀԱԽ-ը, սակայն, մերժեց ՎՄԴԲԿ-ի առաջարկը¹⁵¹, քանզի իր «Թեզեր»-ում որդեգրված վիրահայության մշակութային ինքնավարության սկզբունքները չէին նախատեսում պետական մարմինների որևէ միջամտություն հայկական ժողովրդական դպրոցների գործերին:

1920 թ. աշնանը ՀԱԽ-ում տեղի ունեցան բուռն քննարկումներ՝ նվիրված Վրաստանում հայկական ազգային դպրոցի ճակատագրին: Լեոն (Ա. Բաբախանյան) իր գործընկերների ուշադրությունը սևեռեց սկզբունքային մի շարք հարցերի վրա: «Խոսում են այն մասին, ասում էր ականավոր պատմաբանը, – թե դրամը ամեն բան պետք է որոշի: <...> Ուրեմն, եթե վրաց կառավարությունը մեզանից շատ դրամ ունի, մի թե դա կնշանակի, որ նա մեզանից ավելի լավ կտանի դպրոցական գործը, կամ մեր դպրոցները ավելի մոտ կլինեն նրա սրտին, քան մեր սրտին: <...> Հայ մանուկ սերնդի համար դպրոցը խորթ չպետք է լինի: <...> Եթե վճռել էք Սուխումի [ՀԱԽ-ի] պես «փրկել» դպրոցական գործը՝ մի մոռացեք, որ այդ դեպքում մենք Վրաստանում ընդմիջտ կորցնում ենք ազգային դպրոց պահելու իրավունքը: <...> Եթե կան կարծիքներ, թե կարելի է դպրոցները զեմստվոներին հանձնել, ապա այդպիսիները թող գիտենան, որ մենք կգերադասենք մեր դպրոցները փակել, քան օտարին հանձնել»¹⁵²: Մեկնաբանությունները, թերևս, անտեղի են, քանզի «հայկական համարում է միայն այն, ինչ որ պահում ու դեկավարում է հայի ձեռքով ու միջոցներով»¹⁵³:

Մանուկ սերնդի կրթության և դաստիարակության անչափ կարևոր գործը միշտ էլ եղել է հայ հասարակայնության ուշադրության և հոգատարության կիզակետում: Ուստի մեր ավանդապաշտ մտավորականությունը ձգտում էր լուսավորության միջոցով ազգի համար կրթված անհատներ պատրաստելու: Մայր

¹⁵¹ ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, 14. III. 1920:

¹⁵² ԱՇԽԱՏԱԻՈՂ, 8. X. 1920:

¹⁵³ Տե՛ս Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի դպրոցական քաղաքականությունը // ՆՈՐ ԽՕՍՔ, 13. IX. 1920:

Հայրենիքից օտարված և աշխարհով մեկ սփռված հայ համայնքները առաջնային խնդիրներից են համարել սեփական դպրոցների բացումը և դրանց պահպանումը:

«Յայտնի է, – տեղեկացնում էր ընթերցողին «Մշակ» լրագիրը, – որ վրաց կառավարության և Վրաստանի Հայոց Ազգային խորհրդի մեջ կայացած համաձայնության հիման վրայ՝ մինչև Մահմանադիր ժողովի կողմից օրենք հրապարակուելը – փոքրամասնությանը ինքնաւարտութեան մասին – հայոց դպրոցները մնում են նախկին դրութեան մեջ. այսինքն լիովին անկախ և ինքուրոյն կազմակերպութեամբ, սակայն զեմստվօներն իրաւունք են համարում ի նկատի չառնել այդ հանգամանքը:

Չեմստվօները ցանկանալով աւելացնել իրենց շրջանի դպրոցների թիւը, նոր դպրոց են բաց անում հէնց այն գիւղում, որտեղ արդէն հայ դպրոց կայ, թէն շրջակայ մի քանի գիւղեր մնում են առանց դպրոցի:

Երբեմն էլ չբաւականալով դրանով իրենց բացած դպրոցը տեղաւորում են հայ դպրոցի շէնքի մեջ, այդ դեռ բաւական չէ, պատահում են դէպքեր, որ զեմստվօն գրաւելով հայ դպրոցի շէնքը և տեղաւորուելով այնտեղ՝ խլում է նաև դպրոցական կարասիքը, նստարանները, գրասեղանները, գրատախտակը և հայ դպրոցի ուսուցիչն ու երեխաները մնում են դուրսը <...>

Պատահել են դէպքեր էլ, երբ զեմստվօները ցանկացել են նաև իրենց իրաւասութիւնից բարձր խնդիրներ վճռել և այդ ուղղութեամբ պահանջներ արել – օրինակ՝ նրանք ժխտել են հայ դպրոցի և հայոց լեզուի գոյութեան իրաւունքը և պահանջել, որ հայ դպրոցում բոլոր առարկաներն աւանդուեն վրացերէն լեզուով և, երբ այդ պահանջը չի իրագործուել, ուժով փակել են դպրոցը»¹⁵⁴:

Հետևաբար, Վրաստանի իշխանությունները ազգային փոքրամասնությունների մշակութային ինքնավարության խնդրի մասին վճռի կայացումից շատ առաջ արդէն հարմար պատրվակ

¹⁵⁴ Տե՛ս Վրաստանի զեմստվօները և հայոց դպրոցները // ՄՇԱԿ, 9. II. 1921:

էին փնտրում հայկական ինքնավար ժողովրդական դպրոցները պետականացնելու համար: Դա իրականացվեց Վրացիեղկովմի որոշմամբ, երբ երկրի հանրակրթական բոլոր հաստատությունները 1921 թ. ապրիլի 15-ին անխտիր ենթարկվեցին լուսավորության ժողկոմատին¹⁵⁵:

Այսպիսով, հանրագումարի բերելով վերը շարադրած նյութը, կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացության.

- ✓ հայագգի նվիրյալները նպատակ ունեին վիրահայերի, ջավախքահայերի և աբխազահայերի համար ստեղծել այնպիսի դպրոց, որտեղ մատաղ սերունդը ոչ միայն կուսաներ հայագիտական առարկաներ, այլ նաև կդաստիարակվեր ազգային ու ավանդապաշտ ոգով, ինչը հուսալի երաշխիք կլիներ ուժացման վտանգից խուսափելու համար,
- ✓ ՎՂՀ-ի իշխանությունները մտադիր էին ՀԱԽ-ին զրկել վիրահայերի, ջավախքահայերի և աբխազահայերի ազգային գործերը տնօրինելու իրավունքից,
- ✓ փաստորեն, մինչև անգամ ազգային փոքրամասնությունների մշակութային ինքնավարության խնդրի մասին վերջնական վճիռը, պետական աստիճանները ժամ առաջ փորձում էին յուրացնել Վրաստանում ինքնուրույն գործող հայկական ժողովրդական դպրոցների համակարգը,
- ✓ ազգային բոլոր կրթարանները վրացացված զեմստվոններին ենթարկելու լուսավորության նախարարության պարտադիր պահանջը հայկական դպրոցների համար նշանակում էր սեփական դիմագիծը կորցնելու երկյուղ:

---

¹⁵⁵ Атанелишвили А.Г. Против буржуазной фальсификации истории Советской Грузии. Тбилиси, 1983, с. 213.

ՎԵՐՁԱԲԱՆ

Եկել է ժամանակը բազմակողմանի քննարկել կոմկասա-գիտության համար կարևորություն ունեցող և հետաքրքրություն շարժող Վրաստանի նորագույն պատմության կնճռոտ հիմնա-խնդիրները: Առավել ևս, որ վրաց առաջին հանրապետության պատմությունը լուսաբանող աղբյուրները դեռ լիարժեք ուսում-նասիրված չեն և, թերևս, նորովի մեկնաբանման կարիք ունեն: Խոսքը, գերազանցապես, երկրում ազգային հարցի առաջացման և արևատավորման մասին է: Ուստի, արդի հետազոտողը պար-տադրված է նյութը շարադրելիս հաշվի նստել վերոհիշյալ կար-րևոր հանգամանքի հետ, և, հետևաբար, իր վերլուծություններն անցկացնի սույն պրիզմայի միջով: Թեմայի ճիշտ լուսաբանումը և վերձանումը ոչ պակաս կարևոր է նաև վրաց-հայկական ազ-գամիջյան փոխհարաբերությունների պատմության ուսումնա-սիրման տեսանկյունից:

Սույն մենագրությունը գրելիս մեր առաջ նպատակ էինք դրել, մնալով պատմական կոնկրետ ժամանակի՝ տվյալ դեպքում 1918–1921 թթ. շրջանակներում, ուրվագծել հասարակական-քա-ղաքական այն համապատկերը, որն իշխում էր Վրաստանում ազգային հարցի բևեռացման բնագավառում: Հանրապետություն հռչակելով՝ վրաց առաջնորդները երկրի բոլոր ազգություններին շոյալ խոստումներ էին տալիս նորաթուխ պետության կազմում նրանց լուսավոր ու բարգավաճ հեռանկարների մասին: Իրենց հայրենիքը «դեմոկրատական» երկիր հայտարարելով՝ վրաց վեր-նախավր, հետևաբար, պետք է իր վրա վերցնեք նաև պարտա-կանություն՝ հետևել ժողովրդավարության ժամանակի չափա-նիշներին, քանի որ նրանց համար այդ առումով օրինակ էին ծա-ռայում եվրոպական քաղաքակրթական հենքի վրա կառուցված մոդելները:

Նշենք, որ վրաց վերնախավն իր ցեղակիցների ինքնորոշ-մամբ ազգային հարցը մեծամտաբար համարեց լուծված Վրաս-տանին բաժին ընկած բոլոր տարածքներում: Վրացական կառա-վարությունը, որը, ինչպես հայտնի է, հաստատվել էր գերմա-

նական սվինի օժանդակությամբ, այլևս չէր ուզում հաշվի նստել երկրի ոչ վրաց ազգությունների շահերի հետ: Դրանով իսկ, նախ և առաջ, անտեսվեց սեփական ճակատագիրը տնօրինելու ազգային փոքրամասնությունների օրինական իրավունքը: Ավելին, ազգային հալածանքը, որը գոյություն ուներ ռուսական ինքնակալության ժամանակ, «մենշնիկյան» կառավարության խտրական քաղաքականության հետևանքով երկրում ընդունեց էլ ավելի կատարյալ ձև: Վրացական կողմն իր «ազգային խորհուրդ» կոչված կառույցը կամայաբար օժտեց օրենսդրական լայն իրավունքներով: Քաղաքացիության մասին օրենքը եղավ այն առաջին գործիքը, որը կիրառվեց ազգային փոքրամասնություններին իրավագուրկ դարձնելու համար: Երկրորդի դերում հանդես եկավ լեզվի մասին օրենքը: Երկրի բոլոր բնագավառների սրբնթաց վրացականացումը, իբր, պայմանավորված էր սեփական լեզվի պահպանման վրաց մտավորականների պահանջով: Այս «վեհ» գաղափարները, սակայն, ունեցան նաև իրենց ստվերային կողմը: Վրացականացման քաղաքականությունը բացահայտեց մեկ այլ նպատակ ևս: Բանն այն է, որ լեզուն դարձավ այն հմուտ գործիքը, որի միջոցով ջարդվեցին օտարազգի մտավոր ուժերը և երկրի պետական կառավարման լայն ասպարեզը բացվեց միայն վրաց վերնախավի համար: Նրա ձեռքն անցան որոշումների ընդունման բոլոր լծակները: Դա միանշանակ տարավ դեպի արհեստական մեկուսացում և վրաց պետության նկատմամբ օտար դարձրեց ազգային փոքրամասնությունների բազմազանությունը, ինչը վերջիններիս միջավայրում ծնեց սեփական ինքնավար միավորներ ունենալու անդրդվելի ցանկություն: Վրաց քաղաքական վերնախավն արհեստականորեն կասեցնելով մի շարք ազգությունների ինքնորոշման գործընթացը, ինչպես նաև երկրի ոչ վրաց բոլոր ազգություններին զրկելով քաղաքացիական լիակատար իրավունքներից, այդպիսով, ասպարեզ բերեց ազգային թեժ հարցը: Հետևաբար, վերջինիս կարգավորման պահանջը, որպես առաջնահերթ և առանցքային գերխնդիր, մտավ Վրաստանի քաղաքական օրակարգ, քանզի աբխազները, օսերը, թուրք-մեսխեթցիները և աջարները ցանկանում էին գործնա-

Ազգային փոքրամասնությունների կացության չլուծված խնդիրները հրաշալի առիթ էին ստեղծել թե՛ ռուս «սպիտակ» մեծապետականների և թե՛ Ռուսաստանի կոմունիստական կառավարության համար միջամտելու Վրաստանի գործերին: 1918-ին վերածնված վրացական անկախ պետականությունը, երեք փոթորկոտ տարիների ընթացքում անցնելով բազում փորձությունների միջով և բախվելով շատ ու շատ վտանգավոր և կնճռոտ խնդիրների հետ, ի վերջո, հայտնի պատճառներով, անկարող եղավ դիմագրավել Խորհրդային Ռուսաստանի զինված հարձակմանը: Պետք է, սակայն, փաստել, որ ներքին քաղաքականության բազմատեսակ և կնճռոտ խնդիրները, առաջին հերթին ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորման ոլորտում, իրենց լուծումը չգտնելով Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության գոյության շրջանում, օրակարգի մեջ էին մնում նաև խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո:

Ստալինյան վարչակարգի բռնատիրության տարիներին ԽՍՀՄ-ում ստեղծված քաղաքական թունավոր մթնոլորտը ևս նպաստեց վրացական ազգայնական ծրագրերի իրականացմանը: Տարբեր պատրվակներով և, նույնիսկ, «միջազգայնականության» հաստատման կարգախոսների քողի տակ ոչնչացվեցին բազմաթիվ ոչ վրացական պատմամշակութային կոթողներ, առաջին հերթին՝ հայկական եկեղեցիներ և գերեզմանատներ: Ավելին, Վրաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները դարձան էթնիկ գտման թիրախը, որին զոհ գնացին հազարավոր հայեր, ասորիներ, թուրք-մեսիթեցիներ, գերմանացիներ, հույներ... Այսպիսով՝ Կրեմլը, փորձելով վրաց հանրությանը հաշտեցնել խորհրդային իշխանության գերակայության գաղափարի հետ, այս կամ այն չափով նաև ներողամտություն էր դրսևորում վրացական ազգայնական տարրերի ծավալապաշտական ձգտումների նկատմամբ: Այդ «աչքակապությունը», ի վերջո, «փոքր կայսրության» վերածեց Խորհրդային Վրաստանը:

Ազգային փոքրամասնությունների կացության չլուծված խնդիրները հրաշալի առիթ էին ստեղծել թե՛ ռուս «սպիտակ» մեծապետականների և թե՛ Ռուսաստանի կոմունիստական կառավարության համար միջամտելու Վրաստանի գործերին: 1918-ին վերածնված վրացական անկախ պետականությունը, երեք փոթորկոտ տարիների ընթացքում անցնելով բազում փորձությունների միջով և բախվելով շատ ու շատ վտանգավոր և կնճոռոտ խնդիրների հետ, ի վերջո, հայտնի պատճառներով, անկարող եղավ դիմագրավել Խորհրդային Ռուսաստանի զինված հարձակմանը: Պետք է, սակայն, փաստել, որ ներքին քաղաքականության բազմատեսակ և կնճոռոտ խնդիրները, առաջին հերթին ազգամիջյան փոխհարաբերությունների կարգավորման ոլորտում, իրենց լուծումը չգտնելով Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության գոյության շրջանում, օրակարգի մեջ էին մնում նաև խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո:

Ստալինյան վարչակարգի բռնատիրության տարիներին ԽՍՀՄ-ում ստեղծված քաղաքական թունավոր մթնոլորտը ևս նպաստեց վրացական ազգայնական ծրագրերի իրականացմանը: Տարբեր պատրվակներով և, նույնիսկ, «միջազգայնականության» հաստատման կարգախոսների քողի տակ ոչնչացվեցին բազմաթիվ ոչ վրացական պատմամշակութային կոթողներ, առաջին հերթին՝ հայկական եկեղեցիներ և գերեզմանատներ: Ավելին, Վրաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունները դարձան էթնիկ գտման թիրախը, որին զոհ գնացին հազարավոր հայեր, ասորիներ, թուրք-մեսիսեթցիներ, գերմանացիներ, հույներ... Այսպիսով՝ Կրեմլը, փորձելով վրաց հանրությանը հաշտեցնել խորհրդային իշխանության գերակայության գաղափարի հետ, այս կամ այն չափով նաև ներողամտություն էր դրսևորում վրացական ազգայնական տարրերի ծավալապաշտական ձգտումների նկատմամբ: Այդ «աչքակապությունը», ի վերջո, «փոքր կայսրության» վերածեց Խորհրդային Վրաստանը:

1. ՏՊԱԳԻՐ ՄՎԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ա) ոռուտրեն

- 1.1. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии [под ред. Войтинского В.С.]. Тифлис, 1919.
- 1.2. MEMORANDUM, Учредительному Собранию о Национальном Самоуправлении армян в Грузии. [Тифлис, 1921].
- 1.3. Документы внешней политики СССР, том III. Москва, 1959.
- 1.4. Борьба за победу советской власти в Аджарии, документы и материалы (1917-1921). Батуми, 1961.
- 1.5. Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921). Сборник документов и материалов. Сухуми, 1967.
- 1.6. Дни господства меньшевиков в Грузии. Документы и материалы (составитель Девдариани Г.). Тифлис, 1931.
- 1.7. «Демократическое» правительство Грузии и английское командование. (Составитель и автор предисловия Сеф С. Е.) // КРАСНЫЙ АРХИВ (журнал, Москва), 1927, № 21, с. 122-173.
- 1.8. Документы об армяно-грузинском пограничном споре в Лори (декабрь 1920 г.- январь 1921 г.). (Составитель и автор предисловия Сукиасян А.) // ИФЖ (журнал, Ереван), 2010, № 1, с. 253-262.

բ) վրացերեն

- 1.9. Տաթարտեղոս ճեմոկրատիւղի ղեքսքըղիոքի 1921 Վղիս կոնստիտւղիոն (90 Վղիս ղաճաքեղիճան), II ղադոքղեղա, ղաղղեղի, 2013. [Վրաստանի Ղեղիկրատական Հանրապեղտուղյան 1921 ղվականի Մահմանաղղիղղիղղը (90-անյակի տարեղղարճը) II հրատարակուղղիղղ, Բաղղիղղի, 2013]

գ) անգլերեն

- 1.10. Adjara and The British Empire 1918-1921, Second Edition (Selections from The British National Archives on Adjara). London, 2008.

դ) հայերեն

- 1.11. Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). Փաստաթղթերի ժողովածու, կազմողներ՝ Գալոյան Գ. և ուրիշ, Երևան, 2000.

2. ՀՈՒՇԵՐ ԵՎ ԵՐԿԵՐ

ա) հայերեն

- 2.1. Զամալեան Ա. Հայ-վրացական կնճիորը (առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Խ. Ստեփանյանի), Երևան, 2011:
- 2.2. Խատիսեան Ա. Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէյրուֆ, 1968:
- 2.3. Վրացեան Ս. Հին թղթեր նոր պատմության համար, Բեյրութ, 1962:
- 2.4. Միմոնյան Ե. Ախալցխան կրակե օղակում՝ 1917-1921 թթ. դեպքերի հուշագրություն, Երևան, 2000:
- 2.5. Ռուբէն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Է հատոր, Լոս Անջելես, 1952:
- 2.6. Տեր-Մինասյան Ե. Հուշեր իմ կյանքից (Պ. Մուրադյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով), Երևան, 2005:
- 2.7. Էջեր Մանուկ Աբեղյանի պատմահրապարակախոսական ժառանգությունից (Վազմոզ, առաջաբանի և ծանոթագրությունների հեղինակ Ա. Զաքարյան), Երևան, 2013:

բ) ռուսերեն

- 2.8. **Авалов З. Д.** Независимость Грузии в международной политике (1918-1921 гг.). Париж, 1924.
- 2.9. **Жордания Н. Н.** Моя жизнь. Стэнфорд, 1968.
- 2.10. **Байков Б.** Воспоминания о революции в Закавказье (1917-1920 гг.) // Архив Русской Революции, том IX. Берлин, 1923, с. 91-194.
- 2.11. **Величко В. Л.** Кавказ: Русское дело и междуплеменные вопросы. Москва, 2003.
- 2.12. Воспоминания участников гражданской войны в Юго-Осетии. Сталинири, 1957.

- 2.13. **Воронович Н. В.** Меж двух огней (Записки зеленого) // Архив русской революции, том VII. Берлин, 1922, с. 53-183.
- 2.14. **Воронович Н. В.** «Зелёные» повстанцы на Черноморском побережье // Деникин-Юденич-Врангель: Мемуары (Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев, 2-е изд., сб. сост. Алексеев С. А.). Москва – Ленинград, 1931, с. 159 – 206.
- 2.15. **Джугели В.** Тяжёлый крест (Воспоминания народогвардейца). Тифлис, 1920.
- 2.16. **Квинитадзе Г. И.** Мои воспоминания в годы независимости Грузии, 1917–1921. Париж, 1985.
- 2.17. **Мещеряков Н. Л.** В меньшевистском раю (Из впечатлений поездки в Грузию). Москва, 1921.
- 2.18. **Сталин И.В.** Сочинения, том V. Москва, 1947.
- 2.19. **Чочуа А. М.** Собрание сочинений, том III. Сухуми, 1976.
- 2.20. **Фавицкий В.** Зелёная армия в Черноморье // ПРОЛЕТАРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ (Исторический журнал Испарта, Москва), 1924, № 8-9, с. 43-71.
- 2.21. **Лукомский А. С.** Деникин и Антанта // Деникин-Юденич-Врангель: Мемуары (Революция и Гражданская война в описаниях белогвардейцев, 2-е изд., сб. сост. Алексеев С. А.). Москва – Ленинград, 1931, с. 74 – 115.

գ) անգլերեն

- 2.22. **Bechhofer С.Е.** In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920. London, 1921.

3. ՄԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՅԼ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ա) հայերեն

- 3.1. **Մելքոնյան Ա. Ա.** Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003:
- 3.2. **Մելքոնյան Ա. Ա.** Նյութեր Ախալցխայի և Ախալքալաքի դպրոցների պատմությունից (19-րդ դար – 20-րդ դարի սկիզբ), Երևան, 2005:

- 3.3. Ալեքսանյան Հ. Ս. Հայկական համայնքները խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941 թթ., Երևան, 2014:
- 3.4. Մարդարյան Կ. Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, 2002:
- 3.5. Մանուսյան Ա. Ս. Ախալցխայի և Ախալքալաքի գավառների 1918-ի ինքնապաշտպանությունը, Երևան, 1992:
- 3.6. Կնյազյան Դ. Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետության կոլկասյան քաղաքականությունը 1918-1920 թթ., Երևան, 2008:
- 3.7. Մախյան Բ. Վ. Աբխազիայի կարգավիճակի հիմնահարցը 1917-1921 թթ., Երևան, 2008:
- 3.8. Հակոբյան Ա. Հայաստանի Հանրապետության պարբերական մամուլի պատմություն 1918-1920 թթ., Երևան, 2005:
- 3.9. Հակոբյան Վ.Ա. Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայ կազմակերպության ձևավորումը և առաջին քայլերը, Երևան, 2015:
- 3.10. Վարդանյան Գ. Վ. Մշակույթը Հայաստանի առաջին Հանրապետությունում, Երևան, 2003:
- 3.11. Զարբարյան Ա. Հ. Շիրվանզադեի հրապարակախոսական ծառանգությունից (1914-1919 թթ.), Երևան, 2006:

բ) ոռուերեն

- 3.12. **Минасян С.** Этнические меньшинства Грузии: потенциал интеграции на примере армянского населения страны. Ереван, 2006.
- 3.13. **Ментешашвили А.** Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии (1917-1921). Тбилиси, 1987.
- 3.14. **Мерквиладзе В. Н.** Создание и укрепление советской государственности в Грузии (1921-1936). Тбилиси, 1969.
- 3.15. **Хармандарян С. В.** Ленин и становление Закавказской федерации (1921-1923). Ереван, 1969.
- 3.16. **Драбкина Е.** Грузинская контр-революция. Ленинград, [1928].
- 3.17. **Эристов-Шарвашидзе Н.** Памятная записка о нуждах грузинского народа. Москва, 1906.

- 3.18. **Мирицхулава И. И.** Аграрно-крестьянский вопрос в Грузии в 1900-1921 гг. Тбилиси, 1978.
- 3.19. **Махарадзе Ф.** Диктатура меньшевистской партии в Грузии. Москва, 1921.
- 3.20. **Жвания Г.** Великий Октябрь и победа советской власти в Грузии. Тбилиси, 1987.
- 3.21. **Карапетян С.** Мэры Тифлиса. Ереван, 2003.
- 3.22. **Ишханян Б.** Метаморфоза грузинской социал-демократии (причины и критика явления). Баку, 1919.
- 3.23. **Ишханян Б.** Экономические и общественные основы армяно-грузинского антагонизма (критический анализ). Тифлис, 1914.
- 3.24. **Джапаридзе А.** Месхети: мусульманизация грузин. Тбилиси, 2008.
- 3.25. **Волхонский М., Муханов В.** По следам Азербайджанской демократической республики. Москва, 2007.
- 3.26. **Шафир Я.** Тайны меньшевистского царства. Тифлис, 1921.
- 3.27. **Плиев Б.З.** Борьба трудящихся Южной Осетии за советскую власть в 1917-1921 гг. Цхинвали, 1977.
- 3.28. **Дзидзоев В. Д.** Кавказ конца XX века: тенденции этнополитического развития (историко-политологическое исследование). Владикавказ, 2004.
- 3.29. **Дзидзоев В. Д., Дзугаев К. Г.** Южная Осетия в ретроспективе грузино-осетинских отношений. Цхинвал, 2007.
- 3.30. **Очерки истории Юго-осетинской автономной области, том I.** Тбилиси, 1985
- 3.31. **Цховребов В. Д., Санакоев М. П.** Южная Осетия в период трех революций. Тбилиси, 1981.
- 3.32. **Блиев М. М.** Южная Осетия в коллизиях российско-грузинских отношений. Москва, 2006.
- 3.33. **Топчишвили Р.** Осетины в Грузии: миф и реальность. Тбилиси, 2009.
- 3.34. **Захаров В. А. и др.** Абхазия и Южная Осетия после признания: исторический и современный контекст. Москва, 2010.
- 3.35. **Амия М. [Орахелашвили Д. И.]**. Путь грузинской Жиронды. Тифлис, 1926.
- 3.36. **Гамахария Дж., Гогия Б.** Абхазия – историческая область Грузии (исторические документы, материалы, комментарии с древнейших времен до 30-х годов XX века). Тбилиси, 1997.

- 3.37. **Гурко-Кряжин В. А.** Абхазия (изд. Научной Ассоциации Востоковедения при ЦИК СССР). Москва, 1926.
- 3.38. **Дзидзария Г. А.** «Киараз» (об Абхазской революционной крестьянской дружине 1917-1921 гг.). Сухуми, 1981.
- 3.39. **Басария С.** Абхазия: в географическом, этнографическом и экономическом отношении. Сухум-Кале, 1923.
- 3.40. **Лежава Г. П.** Изменение классово-национальной структуры населения Абхазии. Сухуми, 1989.
- 3.41. **Дзидзария Г. А.** Очерки истории Абхазии. Тбилиси, 1963.
- 3.42. **Деникин А. И.** Очерки русской смуты. В 3-х книгах. Книга третья – Вооруженные силы Юга России. Москва, 2005.
- 3.43. **Вадачкория Ш.** Вопросы грузино-армянских взаимоотношений в политической мысли Грузии (1918-1920). Тбилиси, 1999.
- 3.44. **Сталин И.** Марксизм и национальный вопрос. Ленинград, 1950.
- 3.45. **Шаумян С.** О национально-культурной автономии. Москва, 1959.
- 3.46. **Осипов А., Никифоров И.** Национально-культурная автономия: идея и реализация – эстонский опыт. Таллин, 2008.
- 3.47. **Атанелишвили А. Г.** Против буржуазной фальсификации истории Советской Грузии. Тбилиси, 1983.
- 3.48. **Лакоба С. З.** Очерки политической истории Абхазии. Сухуми, 1990.
- 3.49. **Чугаенко Ю. А.** Грузия – Южная Осетия: исторические первопричины противостояния. Киев, 2013.

գ)սևգլխերև

- 3.50. **Silogava V. & Shengelia K.** History of Georgia: from the ancient times through the «Rose revolution». Tbilisi, 2007.
- 3.51. **Lang D.M.** A modern history of Georgia. London, 1962.
- 3.52. **Suny R.G.** The making of the Georgian nation. California (USA), 1988.
- 3.53. **Kazemzadeh F.** The struggle for Transcaucasia (1917-1921). New York, Oxford, 1951.
- 3.54. **Pipes R.** The formation of the Soviet Union (Communism and Nationalism 1917-1923). Cambridge, Massachusetts (USA), 1964.
- 3.55. **Melkonyan A.A.** Javakhk: in the 19th century and the 1st quarter of the 20th century (A historical research), Yerevan, 2007.

4.6. Հակոբյան Ա. Հայաստանի Հանրապետության անկախության
նվիրն // ՊԲՀ, 2008, № 1, էջ 20-33:

բ) ռուսերեն

- 4.7. **Маилян Б. В.** К вопросу о политическом статусе Абхазии (март 1917-февраль 1921 гг.) // ВЕСТНИК Российско-Армянского Университета (гуманитарные и общественные науки), 2009, № 2 (8), с. 27-43.
- 4.8. **Маилян Б. В.** «Сочинский вопрос» в российско-грузинских отношениях (июль 1918 г.– май 1920 г.) // Третья годичная научная конференция Российско-Армянского Университета. Сборник. Часть I. Ереван, 2009, с. 77-82.
- 4.9. **Маилян Б. В.** К вопросу о территориальном конфликте на Черноморском побережье Кавказа (июль 1918 г.– май 1920 г.) // Историческое пространство (Проблемы истории стран СНГ), Москва, 2013, с. 174-207.
- 4.10. **Маилян Б. В.** Армяне в контексте миграционных процессов в Абхазии и её этнополитической истории конца XIX – начала XX веков // Наири (Альманах: сборник материалов об Армении и армянской диаспоре). Ниж. Новгород, 2013, № 6, с. 169-187.
- 4.11. **Маилян Б. В.** Краткий очерк изгнания армян из Джавахка в 1918 году // Седьмая годичная научная конференция Российско – Армянского Университета. Сборник научных статей. Ереван, 2013, с. 77-83.
- 4.12. **Маилян Б.В.** К проблеме актуализации вопроса самоопределения Грузии на рубеже XIX и XX веков // Историческое пространство (Проблемы истории стран СНГ), Москва, 2014, с. 33-61.
- 4.13. **Маилян Б.В.** О некоторых аспектах армяно-грузинских отношений на рубеже XIX и XX веков // Армения и христианский Кавказ (Республиканский симпозиум, посвященный 1700-летию принятия христианства в Кавказской Албании и Грузии, Ереван, 15-16 декабря 2015 г.), Ереван, 2015, с. 143-146.
- 4.14. **Закарян А.** Малоизвестный исторический документ (грузино-турецкое соглашение 1914 г.) // ИФЖ (журнал, Ереван), 2005, № 3, с. 254-257.

- 4.15. **Оганджян А. А.** Банки Закавказья до установления советской власти и идея создания «Армянского банка» // ИФЖ, 1970, № 1, с. 227-232.
- 4.16. **Кутателадзе К.** Об арменизации грузин согласно грузинской периодике на рубеже XIX – XX вв. // Кавказоведческие разыскания (Тбилисский госуниверситет), Тбилиси, 2010, с. 519-529.
- 4.16. **Тверитинов И.А.** Гибель Абхазского госархива // ОТЕЧЕСТВЕННЫЕ АРХИВЫ (журнал, Москва), 1994, № 4, с. 124-125.
- 4.17. **Цвижба Л.И.** Гибель документальных источников Республики Абхазия (1992 г.) // ВЕСТНИК АРХИВИСТА (журнал, Москва), 2001, № 1 (61), с. 256-263.
- 4.18. **Куртов А. А., Вьюнов В. Н.** Миф о поправленной демократии // КАВКАЗСКИЕ НАУЧНЫЕ ЗАПИСКИ (журнал, Москва), 2010, № 1 (2), с. 163-185.
- 4.19. **Попов А. Л.** Из эпохи английской интервенции в Закавказье // ПРОЛЕТАРСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ (Исторический журнал Испарта, Москва), 1923, № 6–7, с. 222–274.
- 4.20. **Чумалов М. Ю.** Этнокультурное развитие армян в Абхазии // Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР. Москва, 1985, с. 106-119.
- 4.21. **Симоненко Р.Г.** Национально-культурная автономия на Украине 1917-1918 годах // ВОПРОСЫ ИСТОРИИ (журнал, Москва), 1997, № 1, с. 50–63.
- 4.22. **Гатагова Л.С.** Революция 1917 г. и этнополитическая ситуация на Кавказе // История народов России в исследованиях и документах. Москва, 2004, с. 145-158.
- 4.23. **Гасымов З.** Азербайджан и Грузия в период становления (1918-1921 гг.): военное строительство и сотрудничество в военной сфере // КАВКАЗ & ГЛОБАЛИЗАЦИЯ (журнал, Институт стратегических исследований Кавказа, Баку. Central Asia & Central Caucasus Press AB, Швеция, Lulea), 2007, № 1, с. 113–121.

ԲՎՐԱՏԵՐԷՆ

- 4.24. **Կუპატაძე ბონდო.** სომხური ბურჟუაზიის როლი საქართველოში (XX საუკუნის 10-იანი წლები) // ქართული

- 5.6. **Вачнадзе М., Гурули В.** История Грузии (XIX-XX века). Учебное пособие. Тбилиси, 2004.
- 5.7. История Абхазии. Учебное пособие под ред. Лакоба С. З. и др. Гудаута, 1993.
- 5.8. **Цуциев А.** Атлас этнополитической истории Кавказа (1774-2004). Москва, 2006.
- 5.9. **Тедеева У. Ш.** Национальный вопрос в Грузии и проблема самоопределения южных осетин в 20-е годы XX века // НАУЧНЫЕ ВЕДОМОСТИ Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. 2012, выпуск № 19, том 24. Ст u <http://cyberleninka.ru/article/> [28. 03. 2014].
- 5.10. Мемед Абашидзе и Армения. Ереван, 2010.

գ) վրացերեն

- 5.11. საქართველოს ისტორია. XX საუკუნე. (სახელმძღვანელო ისტორიის ფაკულტეტის სტუდენტებისთვის.) თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 2003. [Վրաստանի պատմություն, XX դար, ուսումնական ձեռնարկ պատմության ֆակուլտետի ուսանողների համար, Թբիլիսիի պետական համալսարանի հրատարակչություն, Թբիլիսի, 2003]

դ) հայերեն

- 5.12. Ով ով է. Հայեր. Կենսագրական հանրագիտարան, հատ. I, Երևան, 2005:

6. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼ

ա) հայերեն

- 6.1. ՀՈՐԻԶՈՆ [ՆՈՐ ՀՈՐԻԶՈՆ], հասարակական, գրական, քաղաքական օրաթերթ ՀՅԴ արևմտյան բյուրոյի, Թիֆլիս, 1918:
- 6.2. ՄՇԱԿ, քաղաքական-գրական ամենօրյա լրագիր, Թիֆլիս, 1918-1921:
- 6.3. ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ [ՆՈՐ ԱՇԽԱՏԱԻՈՐ], բանվորական և գյուղացիական օրաթերթ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցու-

թյան Վրաստանի կենտրոնական և Թիֆլիսի տեղական կոմիտեների, Թիֆլիս, 1918-1920:

- 6.4. ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՉԱՅՆ, քաղաքական, հասարակական, գրական օրաթերթ, Թիֆլիս, 1918-1919:
- 6.5. ՆՈՂ ԽՕՍՔ, սոցիալ-դեմոկրատական (ինտերնացիոնալիստների) շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1920:
- 6.6. ԲԱՆՎՈՐԻ ՉԱՅՆ, Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության հայկական սեկցիայի օրգան-շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1919-1921:
- 6.7. ԳՈՐԾԱՎՈՐ, սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության Թիֆլիսի մասնաճյուղի օրգան-շաբաթաթերթ, Թիֆլիս, 1919:
- 6.8. ՅԱՌԱՁ, աշխատավորական օրաթերթ, ՀՅԴ Վրաստանի կենտրոնական կոմիտեի օրգան, Թիֆլիս, 1919:
- 6.9. ԼՐԱԲԵՐ, հասարակական, քաղաքական և գրական լրագիր, Թիֆլիս, 1918:

բ)ռուսերեն

- 6.10. БОРЬБА, ежедневная газета, издание Центрального Комитета социал-демократической рабочей партии Грузии, Тифлис, 1918-1921.
- 6.11. ГРУЗИЯ, ежедневная газета, издание грузинской национал-демократической партии, Тифлис, 1918-1919.
- 6.12. ЖИЗНЬ НАЦИОНАЛЬНОСТЕЙ, еженедельное издание Народного комиссариата по делам национальностей (Наркомнаца), Москва, 1920.
- 6.13. ЗАКАВКАЗСКОЕ СЛОВО, ежедневная газета, Тифлис, 1919.
- 6.14. КАВКАЗСКИЙ ВЕСТНИК, ежемесячный научно-литературный журнал, Тифлис, 1905.
- 6.15. КАВКАЗСКОЕ СЛОВО, ежедневная газета, Тифлис, 1918-1919.
- 6.16. НАРОДНОЕ ЗНАМЯ, издание Закавказского комитета российских социалистов-революционеров, Тифлис, 1919.
- 6.17. СВОБОДНАЯ ГРУЗИЯ [ВЕСТНИК ГРУЗИИ], ежедневная газета, издание Верховного Совета Республики Грузия, Тбилиси, 1991.

- 6.18. СЛОВО, ежедневная газета, Тифлис, 1920-1921.
- 6.19. СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТ, еженедельная газета, издание Закавказского оргкомитета Российской социал-демократической рабочей партии, Тифлис, 1919.

գ) քրავերեն

- 6.20. «საქართველოს რესპუბლიკა», მთავრობის მოამბე («Մաքարթվելու Ռեսպուբլիկա»/ «Վրաստանի Հանրապետություն», կառավարական լրագրեր, Թիֆլիս), 1919.
- 6.21. «ერთობა», ორგანო საქართველოს სოციალ-დემოკრატიულ მუშათა პარტიის ცენტრალური კომიტეტისა («Երթորթա»/«Միասնություն», Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի օրաթերթ, Թիֆլիս), 1917-1919.
- 6.22. «საქართველო», საქართველოს ეროვნულ-დემოკრატიული პარტიის მთავარი კომიტეტის ორგანო («Մաքարթվելու»/«Վրաստան», Վրաստանի ազգային դեմոկրատական կուսակցության գլխավոր կոմիտեի օրաթերթ, Թիֆլիս), 1918-1919.
- 6.23. «სახალხო საქმე», მთავარი კომიტეტის ორგანო საქართველოს სოციალისტ-ფედერალისტთა სარევოლიუციო პარტია («Մախալխո սաքմե»/«ժողովրդական գործ», Վրաստանի սոցիալիստ-ֆեդերալիստների հեղափոխական կուսակցության գլխավոր կոմիտեի օրաթերթ, Թիֆլիս), 1918.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ.....	5
Գլուխ I. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ	11
Գլուխ II. ԱԶԱՐԻԱՅԻ ԵՎ ՍԱՍՑԽԵ - ՄԵՍԽԵԹԻԱՅԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՀԱՎԱՔՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ.....	56
Գլուխ III. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՕՍԵՐԻ ԻՆՔՆՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԸ.....	87
Գլուխ IV. ՎՐԱՑ-ԱԲԽԱԶԱԿԱՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	105
Գլուխ V. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԱՂԹՕՁԱԽԸ ԱԲԽԱԶԻԱՅՈՒՄ.....	120
Գլուխ VI. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԳԵՐԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՉԻՈՒՄ ԵՎ ՏԵՂԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	154
Գլուխ VII. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ ԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	168
Գլուխ VIII. ՎԻՐԱՀԱՅԵՐԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ԾՐԱԳԻՐԸ	201
Գլուխ IX. ՀԱՅԵՐԻ ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽԸՆԴԻՐՆԵՐԸ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ	218
ՎԵՐՋԱԲԱՆ	262

ԲԵՆԻԱՄԻՆ ՎԻԿՏՈՐԻ ՄԱԻԼՅԱՆ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՅՈՒ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
(1918 – 1921 թթ.)

BENIAMIN VIKTOR MAILYAN
NATIONAL ISSUE AND STATE OF ARMENIAN
POPULATION IN THE REPUBLIC OF GEORGIA
(1918 – 1921)

БЕНИАМИН ВИКТОРОВИЧ МАИЛЯН
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ВОПРОС И ПОЛОЖЕНИЕ АРМЯН
В РЕСПУБЛИКЕ ГРУЗИЯ
(1918 – 1921 гг.)

Համակարգչային էջադրույթ՝ Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր N 712

Ստորագրված է տպագրության՝ 14.09. 2016 թ.:

Չափսը՝ 60 x 84^{1/16}: Թուղթ՝ N 1, օֆսեթ տպագրություն:

17.5 տպագր. մամուլ:

Տպարանակը՝ 150 օրինակ:

Գինը՝ պայմանագրային:

*ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան
Երևան, Բաղրամյան 24:*

Հ. 0000007

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0438004

A	7
	101942